Fernand Braudel

MADDİ MEDENİYET VE KAPİTALİZM

9

MADDİ MEDENİYET VE KAPİTALİZM FERNAND BRAUDEL

Fernand Braudel

Lorrain'de bir köyde doğdu (1902). Tarih bölümünden üniversite diploması aldıktan (1923) sonra Cezayir, Paris ve Sao Paulo'da hocalık yaptı. Savaş esiri olarak Almanya'da geçirdiği beş yıl içinde, 1949'da yayımlanacak olan doktora tezini yazdı: *La Méditerranée et le Monde Méditerranée à l'Époque de Philippe II* (İkinci Filip Döneminde Akdeniz ve Akdeniz Dünyası; Türkçeye çevrildi.) Marc Bloch ile Lucien Fèbvre'in kurdukları *Annales* dergisinin yayın kuruluna seçildi (1946); Collège de France'da hocalık yaptı. Lucien Fèbvre'in ölümüyle, tarih ve diğer sosyal bilim çalışmaları arasındaki ilişkileri teşvik amacıyla kurulan VI ème section de l'École des Hautes Études'ün başkanlığına getirildi. 1962'den itibaren Maison des Sciences de l'Homme'un baş yöneticisi oldu. İkinci büyük eseri olan *Civilization Matérielle et Capitalisme*, 1400-1800 (Maddi Medeniyet ve Kapitalizm, 1400-1800) 1979'da yayımlandı. Bunlardan başka, çok sayıda makalesi yayımlanan Braudel 1985'te öldü.

Bu kitabın ilk üç bölümü yazarın *Afterthoughts on Material Civilization and Capitalism* başlıklı eserinin çevirisidir. (İngilizceye çeviren Patricia M. Ranum, The Johns Hopkins University Press, Baltimore, 1977.) Dördüncü bölüm ise *Civilization and Capitalism* başlıklı eserin her üç cildinden yapılan seçmelerden oluşmaktadır. (İngilizceye çeviren Siân Reynolds, Fontana, Londra, 1981-82.)

Ağaç Yayıncılık Ltd. Şti.

Piyerloti Caddesi, Dizdariye Medresesi Sokağı
No: 8/B D.6 Çemberlitaş, 34400 İstanbul
Telefon: 518 59 59 Faks: 518 59 58

Maddi Medeniyet ve Kapitalizm

Fernand Braudel

Türkçesi ve Sunuş: Mustafa Özel

AĞAÇ YAYINCILIK:9
DÜŞÜNCE DİZİSİ :6

Kapak ve İç Düzenleme:
YAZIEVİ

Baskı, Cilt:
BAYRAK

Kapak Baskısı:
ÇETİN OFSET

Dizgi:
BİRİM

İSTANBUL,1991

ISBN 975-346-011-2

İçindekiler

Sunuş

BRAUDEL'İ NİÇİN OKUMALIYIZ?

Mustafa Özel

Akdeniz'i ihtirasla seven bir köylü, şair ve tarihçi. Adını Cemil Meriç'ten duymuştum önce; *Umrandan Uygarlığa*'nın "Medeniyetlerin Ölümü" bahsi onunla taçlanıyordu. Sonra Ömer Lütfi Barkan'ın Boğaziçi'ndeki dersleri (1977-78). Lüks karton kapak içindeki iki ciltlik *Akdeniz*'i satın alamamıştım. Meriç'in *Fransız Ansiklopedisi*'nden aktardığı sekiz sayfalık metin medeniyetler tarihine, dolayısıyla insanlığın geleceğine ışık tutan bir evrak-ı metruke. Yazıda dikkatimi ilk çeken nokta, üstadın "topyekûn tarih" anlayışıydı.

> İster medeniyet veya medeniyetler, ister kültür veya kültürler tarihi diyelim, bu özel tarih bir özel tarihler korteji veya orkestrası: Dil, edebiyat, ilimler, sanat, hukuk, müesseseler, hassasiyet, adetler, teknikler, batıl inançlar, itikatlar, dinler, gündelik hayat ve bunların tarihi. Bu alt-bölgelerden her birinin kuralları, hedefleri, dili, akışı var kendine göre. Bunları umumi tarihle nasıl uzlaştıracağız? Ritimleri farklı, ama hepsi de birbirine bağlı. Medeniyet tarihini umumi tarihten, başka bir tabirle, topyekûn tarihten ayırmak mümkün mü? Medeniyet tarihi, sahnenin önüne reelin bazı cephelerini yani bazı hakikatları iterek, bütünü izah etmek istiyor. Yani daima bü-

tün söz konusu, derinliği ve her cephesiyle bütün. [1]

Braudel, *Annales* loncasının diğer iki üstadından (Bloch ve Fèbvre) daha sistemli biçimde, geleneksel anlayışla siyasi, iktisadi, kültürel... alt-bölümlere ayrılan tarihi 'topyekûn' bir toplum tarihine dönüştürme peşindeydi. Hedefi, insanoğlunun geçmişinin bütün veçhelerini biribirleriyle bütünleştirmekti: ağırlığı sıradan insanın ve bir bütün olarak toplumun değişen çevresine ve hayat tarzına kaydıran bir entegrasyon. *Histoire événementielle* ile, siyasi hadiseleri onları kuşatan ve şartlandıran fiziksel ve toplumsal çevreden soyutlanmış olarak ele alan tarihle ilgilenmiyordu. Bu, *Annales* okulunun temel yaklaşımıydı aslında. "Hiç kuşkusuz, siyasetle, sanatla ve fikirlerle ilgileniyorlardı, zira bunlar önemli beşerî faaliyetlerdir ve tarih her şeyden önce bir beşeriyet (insanlık) bilimidir. Ancak bu faaliyetler, bütün diğer beşerî faaliyetler gibi, zaman ve mekân tarafından şartlan-dırılmaktadır. Bir çağda ve yerde düşünülebilir olan bir düşünce, bir diğer çağ ve yerde düşünülemezdir ve tarihçinin (tarihçi *olarak*) işlevi böyle bir düşüncenin nesnel doğruluğunu veya yanlışlığını ilan etmek değil (zira tarihsel terimler her zaman için mutlak değil, görelidirler), aksine, belirli bir çağda onları düşünülebilir kılan şartları belirtmek veya önermektir". [2]

Bir çeşit toplumsal determinizm karşısındaymışız gibi geliyor insana. Ama beşerî hayatiyeti (vitality) tamamen kabul eden ve toplumsal determinizmi onunla sınırlayan bir anlayıştır bu. Kökenleri ve ilham kaynaklarıyla *Fransız* olan bu tarihçiler, Trevor-Roper'in yerinde tesbitiyle, şimdi artık uluslararası bir elit meydana getirmekteler: ayrı ve belirgin bir felsefe, ortak bir sadakat, edebî bir üslup. (Braudel'in kitaplarını –ne yazık ki İngilizce çevirile-

rinden– okuyuncaya kadar, ifadesindeki şiiriyeti Cemil Meriç'e atfediyordum. Okuduğum metin iki şairin vuslatıymış meğer). *Annales* loncasının sadakati, birbirinin halefi olan üç kurucu 'baba'yadır: Marc Bloch, Lucien Fèbvre, Fernand Braudel. Bu üçlünün arkasında ise onları etkileyen veya yol gösteren daha eski hocalar: kurumsal tarihte Fustel de Coulanges, iktisadi tarihte François Simiand, sosyolojide Emile Durkheim, coğrafyada Vidal la Blache ve pek azı tarihçi olan daha birçokları. Çünkü *Annales* zanaatçıları ilhamlarını tarihçiler kadar tarihçi olmayan düşünürlerden de alageldiler: onlarınki bütün sınırları çiğneyen ve bütün teknikleri kullanan bir tarih türüdür. Ama hangi tarih-dışı kaynaklar onu beslemiş olursa olsun, okulun kendisi esas olarak tarihseldir. Kurucu babaların başarısı coğrafya, sosyoloji, hukuk ve fikirleri geniş tarih ırmağına katmış ve böyle yapmakla —en azından bazı bakımlardan tehlikeli biçimde kurumakta olan— ırmağın suyunu tazelemiş, beslemiş ve güçlendirmiş olmaktır. [3]

Üç Katlı Tarih Köşkü

Braudel'e göre, dün, bugün ve yarın birarada ele alınmadıkça anlaşılamazlar. "Bugünü anlamak için bütün tarihi seferber etmek zorundayız". Bu seferberlik sürecinde tarihi, farklı kademelerde oldukça farklı hızlarla ilerleyen eşzamanlı süreçlere göre yeniden tasnif ediyordu. Bu çeşitli yönelimler üç ana kademede meydana geliyor, tarihsel değişim süreçleri adeta üç katlı bir binaya benziyordu: en alt katta, insanoğlunun tarımsal, 'denizsel' ve demografik çevresindeki ağır, uzun-vadeli değişmeler yer alıyordu. Ara katta, binlerce yıl boyunca değil de bir veya iki yüzyıl içinde vuku bulan orta-vadeli iktisadi ve kültürel kaymalar bulunuyordu. Üst kata ise bütün kısa-vadeli dal-

galanmalar ve geleneksel anlamdaki 'hadiseler' yerleşiyordu. "Tarihe bu nevzuhur yaklaşım Braudel'in ikinci büyük eserinde daha da geliştirildi. *Maddi Medeniyet ve Kapitalizm*, genel olarak Orta Çağlarn sonlarından Sanayi Devrimine kadar dünya ekonomisi ve dünya toplumunun evrimini ele alan bir şaheserdir. Toplumsal değişmenin belirleyicileri olarak maddî faktörler üzerindeki ısrarına ve Marx'tan ödünç kavramlar almadaki rahatlığına rağmen, Braudel'in sistemi —sınıf çatışmasına hiçbir merkezî rol vermediği için— esas olarak Marxist geleneğin oldukça dışında kalmaktadır." [4]

Braudel'in dili, tıpkı muhayyilesi gibi, özelliği olan bir dildir. *Akdeniz*'in iki cildi içinde zavallı II. Filip'e ancak sınırlı bir rol verilirken, *Maddi Medeniyet ve Kapitalizm*'de neredeyse gerçek kişiler yoktur. Dramın kahramanları buğday, pirinç, veba, para, kambiyo senedi, teknoloji ve taşımacılık, barınma, giyim eşyası vesairedir: "Buğdayın affedilmez kusuru, düşük verimiydi"; "Pirinç gaddar ve insanı kö-leleştiren bir üründür". [5]

Braudel, her şeyden önce tarihle sosyolojiyi birleştirip bir tek düşünsel serüvene dönüştürmek istiyordu; bunlar "aynı kumaşın tersi ve yüzü değil, bizzat o kumaşın maddesi, ipliğinin tüm cevheri" idiler. Böyle bir iddia tartışmalı ve söze sığmaz olsa bile, bir arzuyu, değişik beşerî bilimler arasındaki birliği gözleyen mütehakkim bir arzuyu yerine getirmekle, bu bilimlerin kendilerini ortak bir pazardan ziyade ortak bir sorunsala arz etmelerini sağlamakta, onları sahte meselelerden ve işe yaramaz bilgi yığınlarından kurtarmaktadır.[6]

Tefekkür Kaynağı Akdeniz

Braudel'in ilk aşkı Akdeniz, karşı kıyıdan (Cezayir'den), tepetaklak seyredilen Akdeniz. "Ömrümün o yıllarında (1930 dolayları) gözlerimin önündeki toplumsal, siyasal ve kolonyal dramı anlamıyordum. Vicdan azabı oraya yirmi yıl sonra gelecekti. 1930 dolayında, Benjamin Crémieux ders vermek için Cezayir'e ayak bastığında, Rudyard Kip-ling'e telgraf çekiyordu: "Cezayir'e vasıl olmakla, Fransa'yı anlamaya başladım". Kipling ve İngiltere Hindistan'a sahiptiler— ve duru bir vicdana. Ve İngiltere için varlığının izahıydı Hindistan."[7]

Akdeniz'i esir kampında yazar Braudel; önce Mainz'dedir (1940-42), sonra Lübeck'te özel bir kampta (1942-45). İspanyol arşivlerinde otuzlu yıllar boyunca "kilometrelerce mikrofilm çekmiş" ve bunları zihnine ka-zımıştır. "Hapishane iyi bir okul olabilir: sabır ve hoşgörü öğreten bir okul." O uzun yıllar boyunca Braudel'e yoldaşlık eden, "kelimenin hakiki etimolojik anlamıyla, zihnini başka şeylere vermekten alıkoyan", Akdeniz olmuş. Defter üstüne defter doldurup Lucien Fèbvre'e göndermiş. "Eğer mahpusluğum olmasaydı, muhakkak ki çok değişik bir kitap yazmış olurdum".

Floransalı genç bir felsefeci *Akdeniz*'in yazılış hikâyesini öğrenince şaşkınlığını gizleyememiş: "O kitabı hapishanede mi yazdınız? Ah, demek bu yüzden beni hep bir tefekkür kitabı olarak etkiliyordu." Evet, diyor Braudel, "zaman ve mekânda benden çok uzaklarda da olsa, yıllar yılı Akdeniz'i düşündüm, başbaşa yaşadım onunla. Tarih görüşüm kesin biçimini ben tam anlamıyla farkında olmaksızın aldı: Kısmen, hakkındaki hiçbir geleneksel tarihî açık-

lamanın bana kuşatıcı görünmediği Akdeniz'e doğrudan düşünsel bir cevap olarak, kısmen de içinden geçmekte olduğum trajik zamanlara doğrudan varoluşsal bir cevap olarak."[8]

II. Filip Döneminde Akdeniz ve Akdeniz Dünyası önce 1947 yılında doktora tezi olarak savunuldu ve iki yıl sonra yayımlanarak yazarına kısa zamanda haklı bir şöhret kazandırdı. Gözden geçirilmiş ve önemli ölçüde genişletilmiş ikinci baskısı 1966'da yayımlanan bu muazzam çalışmada Braudel, Akdeniz toplumunun XVI. yüzyıldaki inhitatını ve bu gerileyişin sonuçlarını inceleyerek, iktisadi, demografik, kültürel ve siyasal verilerin ve bunların yorumunun eşsiz bir sentezini yaptı. Kırk yıl aradan sonra, M. Ali Kılıçbay'ın sabırlı çalışmasıyla Türkçeye kazandırılan bu abidevî esere (Barkan hocanın 1951'de yazdığı değerlendirmeyle beraber) sahip olduğumuz için[9], sözü uzatmadan ikinci büyük çalışmaya geçiyorum.

Dünyayı Tartan Bir Kitap

Maddi Medeniyet ve Kapitalizm, 1952'de Lucien Fèbvre tarafından Braudel'e'ısmarlanan' bir çalışma. "Başlangıçta nasıl sonugelmez bir serüvene atılmakta olduğuma dair bir fikrim yoktu. Benden beklenen, sanayi-öncesi Avrupa'nın iktisadi tarihi üzerine yapılmış çalışmaların bir özetini sunmaktı. Ancak dönüp dönüp kaynaklara geri gitme ihtiyacını duymakla kalmadım, itiraf ederim ki ne kadar araştırdıysam, XV—XVIII. yüzyıllar arasındaki iktisadi gerçeklikleri doğrudan gözlemekle o kadar canı sıkkın hâle geldim. Sıkıntımın sebebi, gözlediğim gerçekliklerin, olan biten hakkındaki klasik ve geleneksel teorilere ya uymadığı ya da onlara tamamen ters düştüğüydü: Sözkonusu teo-

riler ister Werner Sombart'ın, ister Josef Kulischer'in olsun; hatta, ekonomiyi, bağlamından meşru biçimde koparılabilen ve kendi başına ölçülebilen (çünkü hiçbir şey istatistiğe dökülmeden anlaşılabilir değildir!) homojen bir gerçeklik olarak görmeye meyyal iktisatçıların görüşlerine de ters düşüyordum."[10]

1952'de tasarlanmaya başlanan eser 1979'da tamamlanıp yayımlanabildi. Çeyrek yüzyıllık disiplinlerarası yoğun bir çabayla ortaya çıkan kitap üç ciltten oluşuyor: 1. Günlük Hayatın Yapıları: Mümkünün Sınırları; 2. Ticaretin Tekerleri; 3. Dünyanın Görünüşü. Braudel'in ifadesiyle, üçüncü cilt uluslararası ekonominin biçimleri ve birbiri ardınca gelen üstünlük eğilimlerinin kronolojik incelenmesidir. Tek kelimeyle, *tarih*tir. İlk iki cilt ise çok daha az açık sözlüdürler ve tematik araştırma adına layıktırlar. İlk cilt bir çeşit 'dünyanın tartılması'dır (Pierre Chaunu): Sanayi-öncesi dünyada mümkün olanın sınırlarının değerlendirilmesi. Bu sınırlardan biri o çağlar boyunca 'maddi hayat' tarafından işgal edilen muazzam mekândır. İkinci cilt piyasa ekonomisi ile kapitalizmi karşılaştırmaktadır. Bu iki üst katmanı birbirinden ayırmak ve onları biribirleriyle alakaları çerçevesinde, hem çakıştıkları hem de ayrıldıkları yerlerde açıklamak son derece önemlidir.

> Eğer kapitalizm ile piyasa ekonomisi arasında umumiyetle hiçbir ayrım yapılmıyorsa, bu her ikisinin de Ortaçağlardan bugüne aynı hızla ileri doğru gitmesinden ve kapitalizmin çoğu kez iktisadi ilerlemenin güdüleyici kuvveti yahut çiçeklenmesi olarak sunulmasındandır. Gerçekte, herşey maddi hayatın o geniş sırtı üzerinde duruyordu; maddi hayat genişlediği zaman, herşey ileri doğru gidiyordu, piyasa ekonomisi de hızla genişleyerek maddi hayat pahasına mesafe katediyordu.[11]

Braudel, kapitalizmin temel niteliği hususunda

Schumpeter'in kanaatini paylaşmaktadır: o bir *aile servetleri medeniyeti*dir. Kapitalizm, piyasa ekonomisi aleyhine işleyen, rekabeti mümkün olduğunca ortadan kaldıran bir rejimdir. Bunu da, her zaman olmasa da, çoğu kez devletin katkısıyla başarır. "Kapitalizm ancak devlet ile özdeş hâle geldiği zaman, kendisi devlet olduğu zaman muzaffer olur."[12]

Max Weber kapitalizmin ruhunu Reformasyona hamlediyordu, Werner Sombart Rönesansa. Braudel, bu tartışmanın temelsizliğini ortaya koyuyor.

> Max Weber için 1904'te ve Werner Sombart için 1912'de Avrupa'nın dünyanın, bilimin, aklın ve mantığın zorunlu merkezi olduğunu hissetmek tamamen normaldi. Ama biz o eski nefs emniyetini ve üstünlük kompleksini yitirdik. Öyle ya, bir medeniyet bütün zamanlar için bir diğerinden niçin daha kavrayışlı ve rasyonel olsun?[13]

Weber ve Sombart için, hemen hemen tüm Batılı çağdaşları gibi, kapitalizmin tabiatına dair izahlar "Batı kafası"nın tartışılmaz yapısal üstünlüğü ile alakalı olmak zorundaydı. Weber için bir zirveydi kapitalizm, terakkinin son safhasıydı. Üçüncü dünyanın"Batıcı" aydınları (İslam modernistleri dahil) çoğunlukla Weber ile aynı çizgideydiler; hem piyasa ekonomisiyle kapitalizmi bir sayıyor, hem bu ikincisini hiçbir zaman nazik ve muhtemelen geçici bir rejim olarak görmüyorlardı. Braudel ise son derece tarafsız ve soğukkanlıdır:

> Bugün kapitalizm dediğimiz olguda ölüm ve her halükârda dönüşüm serileri artık o kadar ihtimal dışı gözükmüyor. Onların gözlerimizin önünde meydana gelmekte olduklarını görebiliyoruz. Kapitalizm her halükârda bize tarihsel evrim içinde son söz olarak gözükmüyor artık. [14]

Batının İslâm'a Borcu

Braudel'e göre, medeniyet "biriken ve miras bırakılan irfan"dır. Hem sürekli, hem değişmekte olanı bünyesinde barındırır; kültürel malları hem ithal hem ihraç eder. Ve "batı kapitalizminde ithal kökenli ne varsa, mahreci İslâm'dır." Kambiyo senedi(*süftece*), commenda adıyla bilinen sermaye ortaklığı (*mudaraba*), önden satış (*mohatra*); pirinç, ipek, şeker kamışı, kâğıt, pamuk, Arap rakamları, abaküs, İslâm vasıtasıyla keşfedilen Yunan bilimi, barut, pusula...

Bu ödünçlerin varlığını kabul etmek Batı tarihinin, Batının rasyonaliteye doğru giden yolda tekbaşına yürüyen öncü dâhi ve hocasız mucit olduğu tarzındaki geleneksel izahlarına sırtımızı çevirmek demektir. İtalyan şehir-devletlerinin modern ticaret hayatının araçlarını icat etmiş oldukları iddiasını reddetmek demektir. Ve bu, mantıken, Roma İmparatorluğu'nun ilerlemenin beşiği olma rolünü reddetme noktasına kadar gider.[15]

İslâm bir ticaret medeniyetiydi. "Müslüman tacirler en eski devrilerden itibaren, Avrupa'da nadiren görülen bir itibara sahiptiler." Ama İslâm da, tıpkı Hristiyanlık gibi, riba duvarına çarpıyordu: "madenî paranın dolanımıyla bulaşan ve her tarafa yayılan bir hastalık olan riba". İslâm dünyası *dinar*(altın para) ve *dirhem* (gümüş para)leriyle üstün bir iktisadi konumdaydı ve adeta sonraki asırların Avrupa ekonomisini haber veri-yordu. "Erken dönem Avrupa kapitalizminin uzun mesafeli ticareti Roma İmparatorluğu'nun mirası değildi. Onbir ve onikinci yüzyıllardaki büyük İslâm çağından devralındı". Braudel, Avrupa'nın çıraklıktan kurtulma tarihi olarak 1252'yi veriyor: Batı'nın yeni-

den altın para darbetmeye başladığı yıl.

Hatime

Braudel'in tarih yöntemi ne ölçüde ikna edicidir? J.I. Israel'in belirttiği gibi, ilk eserindeki bazı zaaflar ikinci eserinde daha da belirginleşmiş durumdadır. Ayrıntıların daha az emin şekilde kavranması, veri olarak kullanılan olgular ve bu olguların yorumlarında düşülen sık hatalar ve genelde çok daha az ikna edici değerlendirmeler ikinci eserin değerini ciddi ölçüde azaltmaktadır. Siyasetin, askerî gücün ve 'hadiseler'in sosyo-ekonomik gelişme üzerindeki etkileri bu derece küçümsenebilir mi? Bu küçümseme kaçınılmaz surette yanılgı ve çarpıtmalara yol açmaz mı? Braudel'in şakirtleri şimdi bu sorulara mümkün cevaplar bulma yolunda seferber olmuş durumdadırlar. Kulaklarında 'baba'larının unutulmaz öğüdü: "Tarihçiler için, bütün diğer sosyal bilimciler için ve bütün nesnel bilimciler için keşfedilecek yeni bir Amerika her zaman olacaktır".

1. **Fernand Braudel**, "Medeniyetler Tarihi: Bugünü Aydınlatan Dün," *Fransız Ansiklopedisi,* XX. cilt, V. bölüm. Aktaran: Cemil Meriç, *Umrandan Uygarlığa,* İstanbul, 1979 (3. baskı), s. 104-112.

2. **H.R. Trevor-Roper**, "Fernand Braudel, the Annales, and the Mediterranean," *Journal of Modern History,* Vol. 44 (1972), s. 469.

3. A.g.m., s. 468.

4. **J.I. Israel**, "Fernand Braudel", *The Social Science Encyclopedia,* Ed. A. and J. Kuper, RKP, London, 1984, s. 78-79.

5. Braudel'den nakleden **Olwen Hufton**, "Fernand Braudel," *Past and Present,* 112 (August 1986), s. 211.

6. **Fernand Braudel**, *On History,* tr. S. Matthews, University of Chicago Press, 1980, s. 69.

7. **Fernand Braudel**, "Personal Testimony," *Journal of Modern History*, Vol. 44 (1972), s. 451.

8. A.g.m., s. 453-4.

9. **F. Braudel**, *Akdeniz ve Akdeniz Dünyası*, Çev. M. Ali Kılıçbay, Eren Yay., İstanbul, 1989-90.

10. **F. Braudel**, *Civilization and Capitalism*, tr. Sian Reynolds, Fontana, Londra, 1981, cilt I, s. 23.

11. **F. Braudel**, *Afterthoughts on Material Civilization and Capitalism*, tr. P.M. Ranum, John Hopkins Unv. Press, 1977, s. 63.

12. A.g.e., s. 64.

13. **F. Braudel**, *Civilization*, cilt II, s. 581.

14. A.g.e., s. 581.

15. A.g.e., s. 556.

Birinci Bölüm
MADDİ HAYAT ÜZERİNE DÜŞÜNCELER

Bu uzun ve cüretkâr görev üzerinde ilk defa yıllar önce, 1950'de düşünmeye başladım. O zaman bu konuyu bana, bir genel tarihî çalışmalar dizisi, *Destins du Monde,* tasarlamaya henüz başlamış olan Lucien Febvre önermiş, daha doğrusu yüklemişti (editörünün 1956'da ölümüyle diziyi sürdürme zorlu görevi bana verildi). Lucien Febvre benim kitabıma eşlik etmek ve onu tamamlamak üzere *Western Thought and Belief, 1400-1800* başlıklı bir kitap yazmayı tasarlıyordu. Maalesef, kitabı hiçbir zaman yayımlanmayacak. Benim eserim ise böylece bu ilave boyuttan telafi edilemez biçimde yoksun kaldı.

Bununla beraber esas olarak iktisadi tarihle sınırlı olsa da, *Civilisation Matérielle et Capitalisme* bana birçok sorunlar çıkardı. Gözden geçirilmesi ve anlaşılması gereken muazzam miktarda belge vardı; konu tartışma doğuruyor, yavaş yavaş ve bazan kıskanarak da olsa diğer sosyal bilimleri kendine eklemlemesi gereken sürekli gelişim halindeki tarihyazımı durmaksızın güçlükler çıkarıyordu. Hiç durmaksızın gelişen ve bir yıldan diğerine hiçbir zaman aynı kalmayan bu tarihyazımına ancak koşarak ve rutin gö-

revlerimizi ihmal etme pahasına, kendimizi, iyi ya da kötü, sürekli değişen talep ve baştançıkarmalara uyarlayarak ayak uydurabiliriz. Sirenlerin çağrısına kulak verdiğim için çok mutluyum. Ve bu minval üzere yıllar gelip geçti. Limana hiçbir zaman erişememe umutsuzluğuna kapıldım. *La Méditerraneé** üzerinde yirmi beş yıl çalıştım; bir o kadar da *Civilisation Matérielle et Capitalisme*** üzerinde. Hiç şüphesiz çok uzun bir zaman bu.

Henüz gelişimini sürdüren bir alan olan iktisadi tarih paldır küldür önyargılara çarpmaktadır. Soylu yahut hakimâne, yani haşmetli tarih değildir o. Soylu tarih Lucien Febvre'in inşâ etmekte olduğu gemiydi: Jacob Fugger'in değil, Martin Luther ve François Rabelais'in yer aldığı tarih. İster soylu ister değil, yahut diğer tarih biçimlerinden daha az hakimâne olsa da, iktisadi tarih gene de tarihçinin zanaatında içkin sorunların tümünü içine almaktadır: Belirli bir görüş açısından görülen, insanoğlunun topyekün tarihi. Hem büyük aktörler —Jacques Coeur veya John Law— diye gördüğümüz kişilerin, hem büyük hadiselerin tarihidir. "Konjonktürlerin"*** ve iktisadi krizlerin tarihidir, çok, birçok yıllar boyunca evrilen geniş ve yapısal tarihtir. Hatta,

(*) *La Méditerranée et le monde méditerranéen à l'époque de Philippe II.* (İkinci Filip Döneminde Akdeniz ve Akdeniz dünyası), 1949. Gözden geçirilmiş ve genişletilmiş ikinci baskı, 1966. İngilizce çeviri, 1972 (Siân Reynolds). Türkçe Çeviri: Mehmet Ali Kılıçbay, Eren Yay. İstanbul, 1989-1990

(**) *Civilization matérielle et capitalisme, 1400-1800* (Maddî Medeniyet ve Kapitalizm, 1400-1800), 1979. Önceden 1967'de yayımlanan ve 1973'te *Capitalism and Material Life, 1400-1800* başlığıyla Miriam Kochan tarafından İngilizceye çevrilen eserin tamamı 1981-84 arasında Siân Reynolds tarafından *Civilization and capitalism: 15th-18th century* başlığıyla İngilizceye çevrildi (3 cilt).

(***) Bu terim için, Siân Reynolds'ın *Akdeniz* çevirisinin ikinci cildine bakınız, s. 892-900. (Kılıçbay'ın Türkçe çevirisinde, II. cilt, s. 165-171.)

mesele bundan ibarettir, zira dört yüzyıl boyunca bütün dünyayla uğraştığımız zaman, böyle bir olgular ve açıklamalar dosyasını nasıl düzenleyebiliriz? Seçmek zorundayız. Ben de uzun-vadeli dengeler ve dengesizliklerle uğraşmayı seçtim. Bana göre, sanayi-öncesi ekonominin temel özelliği hâlâ ilkelliğini sürdüren bir ekonominin karakteristiği olan esneksizlik, atalet ve ağır işleyişin, modern büyümenin karakteristiği olan yönelimlerle —sınırlı ve azınlıkta da olsa, etkin ve güçlü yönelimlerle— beraber yaşamasıdır. Bir yanda, köylüler köylerinde neredeyse özerk bir biçimde, hemen hemen bir otarşi içinde yaşarken, diğer yanda, piyasa-yönlü bir ekonomi ve genişlemekte olan bir kapitalizm yayılmaya başlıyordu; tedricen içinde yaşamakta olduğumuz dünyayı inşâ eden ve o erken tarihte bugünkü dünyamızı canlandıran bir ekonomi ve kapitalizm. Böylece iki evrene, biribirine yabancı, ama herbirinin bütünü diğerini açıklayan iki hayat biçimine sahip olmaktayız.

İşe ataletler (inertia) ile başlamak istiyordum — ilk bakışta, bu oyunda bir aktör olmaktan çok figüran olan insanoğlunun açık biçimde farkedemeyeceği kadar gerilere giden oldukça belirsiz bir tarih türü. 1967'de yayımlanan eserimin birinci cildinde açıklamaya giriştiğim buydu; 1973'teki İngilizce baskının başlık sayfası altbaşlığı atlamıştı: "Mümkün ve Mümkün Olmayan: Günlük Hayatlarıyla Yüzyüze İnsanlar." Öyle sanıyorum ki, "Günlük Hayatın Yapıları" demem daha iyi olurdu. Önemli değil. Araştırmanın kendisi öngörülemez olduğunu, boşluklar, tuzaklar ve muhtemel yanlış anlamalarla dolu olduğunu ortaya koyuyorduysa da, araştırmamın amacı açıktı. Hatta, kullandığım bütün anahtar kelimeler —*yapı, şuursuzluk, günden-güne-lik, derinlik*— bizzat belirsizdirler. Ve her ne kadar psikanalitik şuursuzluk biçimi de devreye giriyor ve

her ne kadar varlığı Carl Gustav Jung'a öylesine işkence çektiren kollektif şuursuzluk da tanımlanma, keşfedilme ve tamamlanma ihtiyacı gösteriyorsa da, psikanalizin "şuursuzluk" kavramını kasdetmiyorum. Ama bu muazzam genişlikteki konu bölük pörçük edilmeden nadiren ele alınabilmektedir. Hâlâ tarihçisini bekliyor.

Kendimi maddî (dokunulabilir) ölçütlerle sınırladım. Günlük hayatla, hayatın, varlıklarının farkında bile değilken bizi denetim altına alan veçheleriyle başladım: Alışkanlıklar yahut daha doğrusu rutin — kişinin bir karar bile vermeden çiçeklenen ve olgunlaşan o binlerce eylem, tam anlamıyla farkında bile olmadığımız eylemler. İnsanoğlunun günlük rutine belden yukarı daldığını düşünüyorum. Tevarüs ettiğimiz sayısız eylemler, birikmiş ve bugüne değin birbiri ardınca tekrarlanmış öte-beri (fikir ve hareketler) alışkanlık haline gelirler: Yaşamamıza destek olan, bizi mahpus eden ve ömrümüz boyunca bizim namımıza karar veren alışkanlıklar. Bu eylemler, düşünebileceğimizden daha sık bir biçimde insanlık tarihinin başlangıcına geri giden teşvikler, genel eğilimler, modeller ve etkime ve tepkimelerdir. Kadîm olmakla beraber hâlâ canlı olan bu yüzyıllar süren geçmiş, Amazon Nehri'nin dalgalı sularının büyük selini Atlantik Okyanusu'na dökmesi gibi bugüne akmaktadır.

Bütün bunları uygun fakat kusurlu "maddi hayat" başlığı altında zaptetmeye teşebbüs ettim (çok geniş bir anlama sahip bütün kelimeler kusurludurlar). Şüphesiz bu, insanın faal hayatının bir veçhesidir yalnızca, zira alışkanlığın kölesi olduğu kadar derin biçimde yenilikçidir insan. Araştırmamın başlarında bu yaşanmaktan çok maruz kalınan hayatın nerede üstün geldiğini ve nerede gözden kay-

bolduğunu belirlemekle ilgilenmiyordum. Bu umumiyetle pek zayıf farkedilen kayıtsızca-yaşanan tarih kütlesini görmek ve başkalarının görmesini sağlamak istiyordum. Ona dalmak ve onunla aşina olmak istiyordum. Sonra, ve ancak sonra sudan çıkma zamanım gelecekti. Bu çeşit bir skuba-dalış seferini tamamladıktan hemen sonra, dalgıç kadîm sularda olduğu derin izlenimini ediniyor: Bir anlamda yaşı olmayan bir tarihin ortasında sondaj yapmaktadır, iki, üç, hatta on asır önce de karşılaşabileceği ve burada yirminci yüzyılda zaman zaman kısa aralıklarla gözüne ilişen bir tarih. Anladığım biçimiyle bu maddî hayat, insanoğlunun önceki tarihinin seyri boyunca bizzat kendi varlığının bir parçası kıldığı, bir şekilde bedeninin içine aldığı, geçmişin deneylerini ve canlandırıcı tecrübelerini günlük, banal zaruretlere dönüştüren hayattır. Onun için artık kimse onlara yakından dikkat etmemektedir.

I.

Birinci cildimin bölümlerinin teması budur. Bölüm başlıkları içeriklerini açığa vurmaktadır, maddi hayatın bütününü işleyen ve ileri doğru iten müphem kuvvetlerin ayrıntılı bir listesi, ve maddi hayatın ötesinde yahut üstünde, topyekün insanlık tarihi.

Birinci bölümün başlığı "Sayıların Ağırlığı"dır. En katıksız biçimiyle biyolojik dürtü insanoğlunu diğer bütün canlı yaratıklar gibi (kendini) yeniden üretmeye mecbur etti — Georges Lefebvre'nin eskiden dediği gibi, bahar doğ-

ı, ı5'te sığır vebası. J. Erssen'in oyma resmi (Hollanda)

rulumu (tropism). Ama başka doğrulumlar, başka determinizm (belirleyicilik)ler de vardır. Bireylerin kendileri olanbitenin farkında olmasalar da, daimi hareket halindeki bu insanlık insanoğlunun kader yolunun büyük bir bölümünü kontrol etmektedir. Belirli genel şartlar verilince, ellerinde mevcut kaynaklara ve yapılacak iş miktarına göre, insanlar ya çok sayıya ulaşırlar veya yeterince sayıda olmazlar; demografik mekanizmanın dengede kalması gözetilir, ama denge nadiren başarılır. Avrupa'da insanların sayısı 1450'den sonra hızla arttı, çünkü Kara Ölüm'ün ardından insanlık bir önceki yüzyılda uğradığı büyük hayat kayıplarını dengelemeye zorlandı ve buna güç yetirdi. Bu nekahet sonraki büyük düşüşe (cezir) kadar devam etti. Sanki planlanmış gibi —yahut tarihçilere öyle geliyor— yek diğerini

izleyerek bu cezir ve medler onsekizinci yüzyıla kadar işlemelerini sürdüren uzun-vadeli yönelimlerin kurallarını göstermektedirler. Onsekizinci yüzyıldan önce imkânsızın sınırları aşılmış ve o zamana kadar aşılamaz olan nüfus tavanı delinmiş değildi. O zamandan beri, nüfus bir mola verme veya tırmanışta geriye dönme olmaksızın sürekli olarak yükseldi. Böyle bir ters dönmenin gelecekte vuku bulması mümkün olabilir mi?

Onsekizinci yüzyıla kadar nüfus neredeyse ele gelmez bir daire içinde mahpustu. Ne zaman dairenin çevresine kadar genişlediyse, neredeyse derhal kısa keser ve sonra geri çekilirdi. Dengeyi düzeltme yolları ve fırsatları da eksik değildi: aşırı yoksulluk, kıtlık, açlık, her günkü zor yaşama şartları, savaş ve son —ama en önemli— olarak da sürekli bir hastalık akıntısı. Bu hastalıklara bugün de hâlâ rastlanmaktadır, ama dün bunlar birer kıyamet alameti afet idiler: onsekizinci yüzyıla kadar Avrupa'yı yaygın (epidemic) boyutlarda düzenli biçimde silip süpüren veba; Napolyon ve ordusunu Rusya içlerinde felce uğratmak için kış ile el ele veren tifüs; belirli bölgelerde her zaman görülen (endemic) tifo ve çiçek; kırsal kesimlerde erken bir tarihte ortaya çıkan ve ondukuzuncu yüzyıl dolaylarında şehirleri silip süpürerek seçkin romantik hastalık haline gelen verem; ve zührevî (cinsel ilişkiyle bulaşan) hastalıklar, özellikle, Amerika'nın keşfinden sonra yeniden doğan —daha doğrusu, mikrobun çeşitleri bir araya gelince patlayan— frengi (syphilis). Zayıf hıfzıssıhha ve mikrop bulaştıran içme suyu her şeyin üstüne tüy dikiyordu.

Doğduğu andan itibaren o kadar nazik olan insanoğlu bütün bu saldırılardan nasıl sakınabilirdi? Bugün ve dün belirli azgelişmiş ülkelerde olduğu gibi, çocuk ölümle-

ri aşınydı ve genel olarak sağlık istikrarsızdı. Onaltıncı yüzyıla kadar uzanan yüzlerce otopsi kaydı bugüne ulaşmış bulunuyor, dehşet veren otopsiler. Sakatlıkların, bünyeyi zaafa uğratan hastalıkların, deri hastalıklarının, akciğer ve bağırsaklardaki anormal ölçüde geniş parazit kolonilerinin bu tasvirleri yirminci-yüzyıl doktorunu hayrete düşürür. Böylece, yakın zamanlara kadar insanoğlunun tarihi amansız biçimde kötü sağlık şartları tarafından idare edile geldi. "Kaç insan vardı? Ne gibi hastalıkları vardı? Bu talihsizliklerden sakınabilirler miydi?" diye sorduğumuz zaman bunu aklımızda tutmalıyız.

*Maddi Hayat*ın müteakip bölümlerinin ortaya attığı sorular arasında şunlar var: İnsanlar ne yiyorlardı? Ne içiyorlardı? Nasıl giyiniyorlardı? Evleri neye benziyordu? Münasebetsiz sorular, zira *homo historicus* ne yer ne de içer. Ama, çok zaman önce birileri *"Der Mensch ist was er isst,"* demişti: "İnsanoğlu ne yiyorsa odur." Belki aslında Alman sözdiziminin mümkün kıldığı cinas zevki için söylenmiş bu söz. Ama gene de büyük bir sayıdaki yiyeceklerin ortaya çıkışını sadece menkıbe kabilinden tarih olarak telakki edebileceğimizi sanmıyorum. Şeker, kahve, çay ve alkolün her birinin tarih üzerinde uzun-vadeli ve çok önemli etkileri vardı. Her şey bir yana, tahılın, geçmişte yiyecek sağlayan temel bitkilerin muazzam önemini abartmak imkânsızdır. Buğday, pirinç ve mısır çok uzun zaman önce yapılmış üç kesin seçimi göstermektedirler. Bir medeniyette bir tahılın üstünlüğü, yüzyıllar süren bir dönem boyunca meydana gelen "birikintilerin" (Fransa'nın en büyük coğrafyacısı Pierre Gourou'nun ifadesidir bu) sonucunda bütün diğer alternatifleri tedricen tasfiye eden sayısız deneylerin peşpeşe gelmesinin neticesidir.

Avrupa, toprağı yutan ve onu düzenli biçimde dinlenmeye zorlayan buğdayı seçti; bu seçim hayvancılığı tazammun etmekte ve ona imkân vermekteydi. İmdi, kim Avrupa tarihini öküz, at, saban ve at arabasız tahayyül edebilir? Bu seçimin bir sonucu olarak Avrupa her zaman tarım ile hayvancılığı birleştirdi. Her zaman için et-obur idi o. Pirinç bir bahçecilik biçiminden gelişti, insanın hayvanlara hiç bir yer ayıramayacağı derecede yoğun bir tarım. Bu durum pirinç-yetiştiren bölgelerde etin niçin günlük yiyeceğin küçük bir kısmını oluşturduğunu açıklamaktadır. Mısır ekimi insanın "günlük ekmeğini" elde etmesinin muhakkak ki en basit ve en uygun yoludur. Çok hızlı büyür ve pek az bakım ister. Tahıl olarak mısırın seçilmesi boş zaman yarattı, cebrî köylü emeğini ve muazzam Amerikan yerli tapınaklarını mümkün kıldı. Toplum, toprağı sadece ara sıra işleyen bir emek gücünü (bu işe) tahsis etti.

Bu bitkilerin temsil ettikleri kalori sayısını ve çağlar boyunca günlük besindeki yetersizlik ve değişmeleri de tartışabiliriz. Bu sorular V. Charles'ın imparatorluğunun kaderi kadar yahut XIV. Louis saltanatı sırasındaki sözümona Fransız üstünlüğünün ömürsüz ve tartışmalı ihtişamı kadar heyecan verici değil midirler? Bunlar muhakkak ki geniş kapsamlı sonuçları olan sorulardır. Eski uyuşturucuların, alkol ve tütünün tarihi ve özellikle yıldırım hızıyla yerküreyi dolaşma ve dünyayı fethetme tarzı, değişik ama eşit ölçüde tehlikeli olan bugünün uyuşturucuları hakkında bir uyarıcı hizmeti göremez mi?

Benzer gözlemler teknik hünerler için de geçerlidir. Tarihleri hakikaten hayret vericidir ve insanoğlunun çalışması ile, onun dış dünyaya karşı ve kendine karşı günlük mücadelesindeki ağır ilerleme ile el ele gitmektedir.

Van Gogh'un *Hasatçısı* (Nuenen, 1885). Hennessy Heures diye bilinen *Heures de Notre-Dame*'daki hasatçı ile karşılaştırınız (16. yüzyıl). Aradan iki yüzyıldan fazla zaman geçmiş olmakla beraber, aynı el hareketlerini ve aynı aletleri kullanmaktalar.

Ta başlangıçtan itibaren her şey teknik bilgi gerektire geldi: Hem insanoğlunun şiddetli gayreti hem onun sabır ve tekdüze çabaları, alet veya silah yapmak için bir taşa, bir odun parçasına veya demire biçim vermesi (hep teknik bilgi içeren şeylerdi). Burada çok somut ve esas olarak muhafazakâr bir faaliyet karşısındayız, ağır ağır değişen ve üzerine yavaşça (bu teknik hünerlerin gecikmiş üstyapısı olan) bir bilim tabakası konmaktadır, konuyorsa eğer. Büyük iktisadi temerküz, yoğun teknik hünerleri ve teknolojinin gelişmesini gerektirir: onbeşinci yüzyıl Venedik'inde, onyedinci yüzyıl Hollanda'sında veya onsekizinci yüzyıl İngiltere'sinde Tophaneyi (veya askerî teçhizat deposunu) alalım. Her seferinde, kekeme ve belirsiz olsa da, bilim çehresini göstermektedir. Oraya cebren götürülmüştür.

En erken çağlardan beri, teknik hünerlerle bilim unsuru biribirine karışa ve dünyaya yayıla geldiler; sürekli bir yayılma (diffusion) ola geldi. Ancak, yayılma birkaç birleşik teknik başarımın özümsenmesini gerektirdiği zaman, zayıf kalıyordu. Açık denizlerdeki gemiciliği ve onu mümkün kılan hünerleri alalım: Kıç dümeni, artı bindirmelerle inşa edilen gemi teknesi, artı gemi bordasındaki top ve diğer silahlar. Yahut, aynı zamanda kestirme yolların, prosedürlerin, alışkanlık ve başarımların bir toplamı olan kapitalizmi alalım. Avrupa'yı üstün kılan derin-su gemiciliği miydi, yoksa kapitalizm mi? Zira her biri için, sadece birçok bileşenlerinden bir kaçı yayılmış bulunuyordu.

Ama soracaksınız, "Neden son iki bölümünüz para ve şehirlerle ilgili?" Bu konuları bir sonraki ciltten önce yolumun üstünden kaldırmak istediğimi inkâr edemem, ama bu onları ilk cilde koymamın tek sebebi değildi ve olamazdı. Hakikat şu ki para ve şehirler her zaman günlük rutinin

bir parçası ola geldiler, ama modern dünyada da mevcutturlar. Eğer mübadeleyi hızlandıran her aracı o isim altında toplarsak, para çok eski bir icattır. Ve mübadele olmadan hiçbir toplum olamaz. Şehirler de tarihöncesi çağlardan beri varola geldiler. En olağan hayat biçiminin, ömrü yüzyıllar süren yapılarıdır onlar. Ama aynı zamanda çoğaltandırlar: Değişime uyarlanma ve onu meydana getirmeye yardımcı olma istidadı olan çoğaltanlar. Şehirlerin ve paranın modernliği yarattığı söylenebilir; ama ters tarafından, Georges Gurvitch'in karşılıklılık (mütekabiliyet) yasasına göre, modernlik —insanların hayatlarının değişmekte olan kütlesi— paranın (nüfuzunun) genişlemesini teşvik ederek şehirlerin büyüyen tiranlığına yol açtı. Şehirler ve para aynı anda hem motor hem göstergedirler; değişimi kışkırtır ve ona işaret ederler.

II.

Bütün bunlar alışılmışın, rutinin geniş dünyasının — tarihteki o büyük *absentee** nin— sınırlarını tanımlamanın kolay olmadığı anlamına gelmektedir. Gerçekte, alışılmış (âdet) insanoğlunun tüm hayatını kaplamakta, akşam gölgesinin manzarayı renklendirmesi gibi ona nüfuz etmektedir. Bu gölge içinde, bu hafıza ve vuzuh yokluğu içinde, bazıları diğerlerinden daha az bazıları daha fazla ışık almaktadır. Işıkla gölge, rutinle şuurlu kararlar arasındaki sınırı tarif edebilseydik çok önemli bir iş yapmış olurduk. Eğer bu sınırı işaretleyebilseydik, gözlemcinin sağına

(*) **Absentee:** Görevi başında bulunmayan ve başka yerde ikamet eden mal sahibi.

yahut soluna, veya daha iyisi, altına ve üstüne düşen şeyleri ayırdedebilecektik.

O halde, verili bir bölgede bütün basit pazar-yerleri tarafından, çoğu kez sadece mütevazi bir miktarda emtia içeren pazarları temsil eden küçük noktalar bulutu tarafından oluşturulan geniş tabakayı tahayyül edin. Bu sayısız başlama noktalarıyla bizim mübadele ekonomisi dediğimiz şey başlamaktadır: Bir yanda, üreticinin geniş dünyasıyla, diğer yanda tüketicinin aynı ölçüde muazzam dünyası arasında uzanan mübadele ekonomisi. *Ancien Régime* asırları sırasında, 1400-1800, bu mübadele ekonomisi hâlâ eksik bir ekonomiydi. Her ne kadar çok eski zamandan beri mevcut idiyse de, toplam üretimle toplam tüketimi birleştirmede başarılı olamadığı muhakkaktı, zira üretimin muazzam bir bölümü kendine-yeterli aile veya köy tarafından massediliyor ve piyasa çevrimine girmiyordu.

Her ne kadar mübadele ekonomisi biçimi kusurlu idiyse de, piyasa ekonomisi sürekli ilerleme göstererek, üretimin örgütlenmesine ve tüketimin yönlendirilme ve denetlenmesine imkân verecek yeterlikte, pazar kasaba ve kentlerini biribirine bağladı. Bu süreç hiç kuşku yok yüzyıllar sürdü; ama bu iki dünya —her şeyin imal edildiği üretim ile her şeyin kullanıldığı tüketim— arasında piyasa ekonomisi bağlantı işlevini, itici kuvvet işlevini görüyordu: Teşvikin, enerjinin, yeniliklerin, teşebbüsün, yeni bilincin, büyümenin ve hatta ilerlemenin kendisinden aktığı sınırlı fakat hayatî bölge. Kendisiyle tam olarak uyuşmasam da, Carl Brinkman'ın gözlemine hayranım: İktisadi tarih, kökenlerinden muhtemel akibetine kadar, piyasa ekonomisine indirgenebilir.

Onun için, erişebildiğim o basit piyasaları gözlemeye, tasvir etmeye ve onlara hayat vermeye ciddi zaman harcadım. Bir cephe oluşturur bunlar, alt bir ekonomi sınırı. Piyasanın dışındaki her şeyin sadece "kullanım değeri" vardır; pazar-yerine giden dar kapıdan geçen herhangi bir şey ise "mübadele değeri" kazanır. Ancak sınırı geçip basit pazara ayak attığı zaman birey, yahut mübadeleye dahil olan "fail", benim iktisadi hayat dediğim alandadır: bu ayırımı, iktisadi hayatın maddi hayatla karşıtlığını göstermek ve ayrıca onu kapitalizmden ayırdetmek için yapıyorum (bunu ileride tartışacağız).

Çok mütevazi bir tüketici olmakla beraber, pazar kurulan yerleri kasaba kasaba dolaşıp yetersiz hizmetlerini (koltuk kaplama yahut baca temizleme) sunan gezgin zanaatçı gene de piyasa dünyasına mensuptur; o dünyanın kendine günlük ekmeğini sağlamasını beklemektedir. Eğer kendi yerli (kırsal) çevresiyle bağlarını sürdürüyorsa hasat zamanı ve bağ bozumunda köyüne geri dönüp tekrar bir köylü olacaktır; piyasa sınırını bir kez daha geçecektir, ama bu sefer ters yönde. Köylünün bizzat kendisi, hasadının bir kısmını düzenli olarak satıp alet ve giysi aldığı zaman, piyasanın bir parçası olmuştur zaten. Ama eğer pazar kasabasına, onunla vergisini ödeyeceği veya saban demiri satınalacağı bir kaç kuruş elde etmek için üç beş parça eşya —yumurta ya da tavuk— satmak üzere geliyorsa, pazaryerinin penceresinden burnunu gösteriyordur sadece. Kendine-yeterliğin geniş dünyasında kalmaya devam etmektedir. Alıp sattığı şeyler ve yaptığı hesaplar ne kadar mütevazi olursa olsun, sokakta yahut köy köy dolaşıp küçük miktarlarda eşya satan çerçi mübadele dünyasının, hesap dünyasının, borç-alacak dünyasının bir parçasıdır. Dükkâncı, piyasa ekonomisinin tam bir etkeni (agent: fail) dir. Ya kendi

imal ettiği şeyleri satar ve bir zanaatçı-dükkâncı kabul edilir, ya başkalarının ürünlerini satar ve bir tacir sayılır. Dükkân her zaman açık olup mübadele —ve dedikodu— için kesintisiz bir imkân sunmanın avantajını taşırken, pazar haftada ancak bir veya iki gün yapılmaktadır. Ayrıca, dükkân krediyle bağlantılı alışveriş sağlamaktadır, çünkü dükkâncı emtiasını ödünç alıp ödünç satmaktadır. Burada bütün bir borç-alacak ardışıklığı mübadeleye dahil olmaktadır.

Pazarların ve mübadeleye katılan en temel faillerin üstündeki bir kademede daha önemli olgular olan borsa ve panayırlar vardı (birincisi hergün açık olur, diğeri ise belirli tarihlerde bir kaç gün yapılır, uzun aralardan sonra tekrar edilirdi). Her ne kadar panayırlar genel bir durum olarak küçük satıcılara ve orta-çaplı tüccara açık idiyse de, tıpkı borsa gibi onlara da, perakende satışla pek az alakası olan (ve kısa zaman sonra kendilerine toptancı denecek) büyük tacirler egemendi.

Piyasa ekonomisi ve kapitalizmle uğraşan ikinci cildin ilk bölümlerinde, piyasa ekonomisinin bu çeşitli bileşenlerini uzun uzadıya tasvir ediyor, meselelere mümkün olan en ayrıntılı biçimde bakmaya çalışıyorum. Bu ayrıntılardan fazlaca zevk almış olabilirim ve bazı okuyucular da beni biraz Aydın-havası çalıyor bulabilirler. Ancak, tarihin, daha önce benimsenmiş çok sayıda fikirlere kapılmadan, her şeyden önce bir tasvir, basit bir gözlem, dikkatli bir araştırma, bir sınıflama olması kendisi için iyi bir şey değil midir? Görmek ve göstermek tarihçinin görevinin yarısıdır. Mümkünse, bizzat kendi gözleriyle görmek. Zira sizi temin edebilirim ki bugün Avrupa'da (ABD'yi dahil etmiyorum burada) bir belediye semt pazarını gözlemekten,

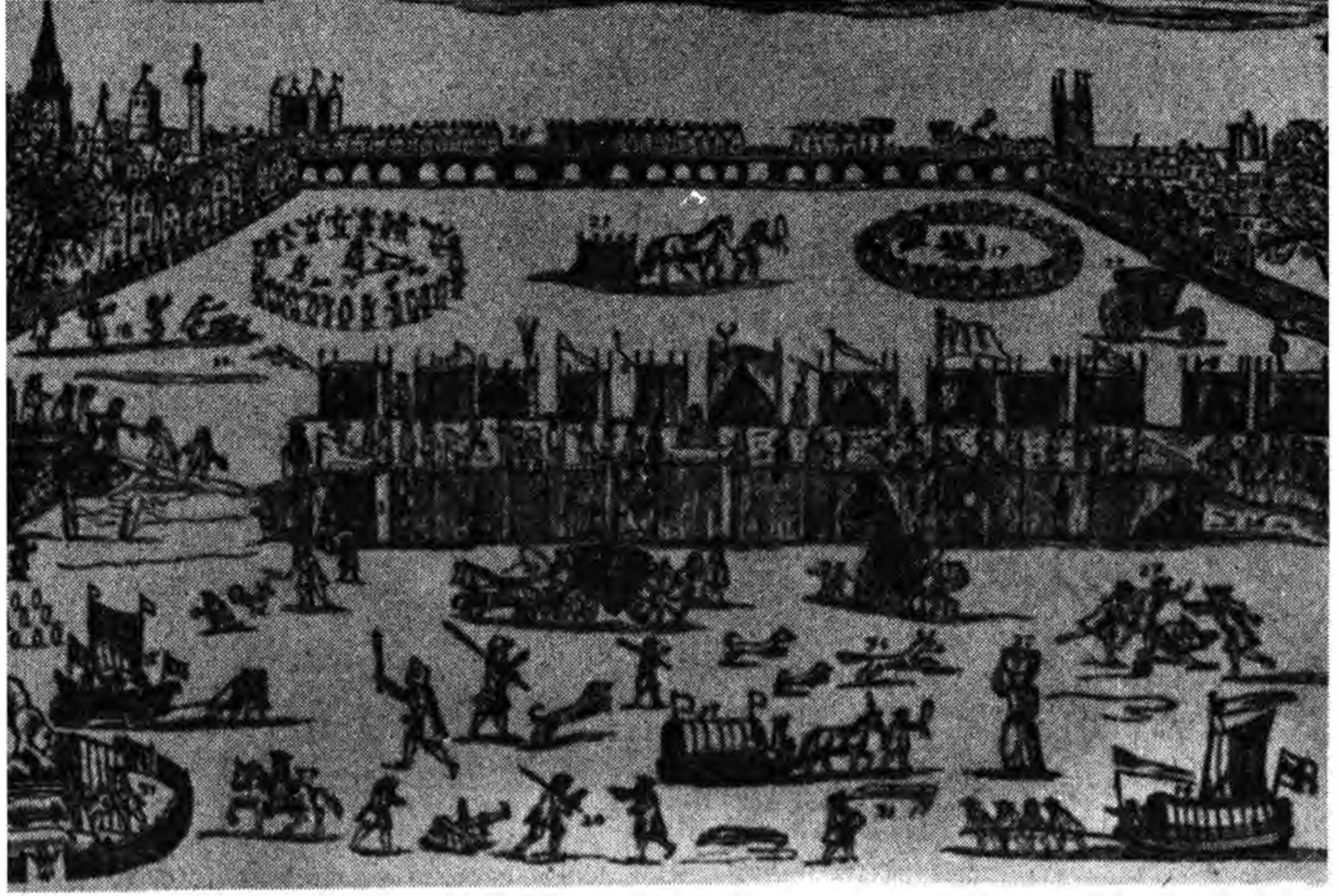
yahut eski-tarz bir dükkânı, hemencecik seyahatlerini anlatmaya koyulan bir gezgin satıcıyı (çerçi), yahut bir fuar veya borsayı gözlemekten daha kolay bir şey yoktur. Brezilya'ya gidin, gerilerdeki Bahia ülkesine, yahut Kabylia veya alt-Sahra Afrika'sına gidin, en eski piyasa biçimini burnunuzun dibinde hâlâ işliyor bulacaksınız. Dahası, eğer okuma zahmetine katlanırsanız dünün mübadelelerinden sözeden binlerce belge vardır: Belediye arşivleri, noterlik kayıtları, idari kayıtlar; ressamlar şöyle dursun, seyyahların çok sayıdaki beyan ve izahatları.

Örnek olarak Venedik'i alalım. Arşiv ve müzelerdeki bir gezintinin ardından bu inanılmaz ölçüde bozulmamış şehirde yürürseniz, kafanızda geçmişten sahneler canlandırmanızın neredeyse mümkün olduğunu görürsünüz. Venedik'te panayırlar, en azından ticari olanları, yoktu. Ağustos ortalarında Göğe Yükselme bayramı olarak kutlanan *Sensa*, satıcı standlarının Piazza di San Niccolo'da kurulduğu bir festivaldi: Maskeler, müzik ve Düka ile Kilise'nin San Niccolo civarındaki gözalıcı evlenme töreni. Piazza di San Marco'da iki üç pazar kuruluyordu, özellikle kıymetli taşlar ve aynı derecede kıymetli kürkler için. Ancak, dün olduğu gibi bugün de, en büyük ticari manzara, bugün şehrin ana postanesi olan Fondaco dei Tedeschi ile Rialto Köprüsü'nün karşısındaki Rialto meydanında görülüyordu. 1530 dolaylarında, evi Büyük Kanal'ın üzerinde olan Pietro Aretino, meyvelerle ve karpuz dağlarıyla yüklü teknelerin lagoon adalarından bu Venedik'in "mide"sine gelişini seyretmekten zevk alırdı; Rialto Nuovo ile Rialto Vecchio'nun oluşturduğu çifte Rialto Meydanı büyük küçük bütün mübadelelerin, bütün işlerin "mide"si ve kalbiydi. Bu çifte meydanın gürültülü küçük dükkânlarından bir kaç adım ötede şehrin büyük toptancıları 1455'te kurulan

Loca'larında —handiyse Borsa'larında diyebiliriz— buluşuyor, her sabah mahrem biçimde işlerini, deniz sigortalarını ve yüklemelerini tartışıyorlardı. Mal alıyor, mal satıyor ve biribiriyle veya Venedik'in dışından gelen tacirlerle sözleşmeler yapıyorlardı. Biraz uzakta daracık dükkânlarındaki *banchieri* vardı. finans işlemlerini bir hesaptan diğerine yaptıkları fon transferleriyle hemencecik halletmeye hazır bankerler. Yine pek yakında —ki bugün hâlâ bulundukları yerdeler— *Herberia* ("sebze pazarı"), *Pescheria* ("balık pazarı") ve birazcık daha ileride, yaşlı Ca' Querini boyunca, San Matteo kasaplar kilisesi civarında (ondokuzuncu yüzyıl sonlarına kadar tahrip edilmemişlerdi) *Beccarie* ("kasap dükkânları") vardı.

Onyedinci-yüzyıl Amsterdam Borsası'nın gürültüsünde kendimizi biraz yabancı hissedebilirdik, ama José de la Vega'nın hayret verici kitabını *(Confusión de Confusiones, 1688)* tesadüfen okuyan günümüzün bir sarrafı, sahip olunmayan hisselerin satılması ve tekrar satılmasına dayanan modern vadeli yahut opsiyonlu satış prosedürlerinin kullanıldığı bu karmaşık ve ince oyunda, öyle sanıyorum ki, kendini evinde hissedecektir. Londra'ya yapılacak bir seyahat ve Change Alley'in meşhur kahvehanelerinde verilecek bir mola aynı dolap ve cambazlıkları ortaya koyar.

Bu kadar tasvir yeter. Daha önce, piyasa ekonomisini meydana getiren kademelerin şematik bir resmini çizmiştim: Pazarlar, dükkânlar ve gezgin satıcılar (çerçiler) den oluşan bir alt kademe ve panayırlarla borsaları içine alan bir üst kademe. Şimdi ortaya iki soru atmak istiyorum. Mübadelenin kullandığı bu araçlar —pazarlar, dükkânlar, gezgin satıcılar, panayırlar, borsalar— Avrupa ekonomisinin *Ancien Régime* sırasında, 1400'den 1800'e kadar, ma-

Thames nehri üzerinde panayır (1683). Sol tarafta Londra Kulesi, orta planda Londra Köprüsü. Donmuş nehir üzerinde kurulan panayırdaki tüm faaliyetleri gösteren bu oyma Edward Robinson'a aittir.

ruz kaldığı değişimlerin genel bir açıklamasını yapmada bize nasıl yardımcı olabilirler? Ve bu araçlar, ya benzerlikler veya karşıtlıklar marifetiyle, ancak son yıllarda anlamaya başladığımız Avrupa-dışı ekonomilerin mekanizmalarını bize açıklayabilirler mi? Bu bölüm sona ermeden ele almak istediğim bu iki sorudur.

III.

İlk önce, onbeş, onaltı, onyedi ve onsekizinci yüzyıllarda Batı'daki gelişmeleri gözden geçirmeme izin verin.

Onbeşinci yüzyıl, özellikle 1450'den sonra, ekonominin şehirler lehine genel olarak iyileşmesine tanık oldu: "Tarımsal" fiyatların durgun veya düşmekte olduğu bir zamanda yükselen "endüstriyel" fiyatlar şehirlerin kırsal kesimden daha hızlı büyümesine yardım etti. O zaman diliminde zanaatçı dükkânlarının veya, daha doğrusu, şehir pazarlarının itici kuvvet olduğuna hiç şüphe yok. Bu pazarlar diğerlerine kendi arzularını empoze ediyorlardı. Bu bakımdan iyileşme iktisadi hayatın "zemin katında" gözlenebilmektedir.

Onaltıncı yüzyılda —onarılan mekanizmanın, sadece eski hızını tekrar kazanmış olmasından (Kara Ölümden önceki onüç ve ondürdüncü yüzyıllar serbest hızlanma dönemleri olmuştu) ötürü değil, aynı zamanda Atlantik ekonomisi genişlediği için de daha karmaşık hale geldiği zamanda — itici kuvvet uluslararası panayırlar (fuarlar) düzeyinde işliyordu: Antwerp, Bergen op Zoom, Frankfurt, Medina del Campo ve —bir an için Batı'nın tam merkezi olan— Lyons panayırları ve daha sonraları Besançon panayırları (bu sonuncular nihayette Piacenza'da kurulur oldular). Bunlar, para ve kredi işlemleriyle sınırlı aşırı ölçüde sofistike toplanmalardı. En az kırk yıl (1579-1621), uluslararası finansın tartışılmaz ustaları olan Cenovalıların aleti olarak hizmet gördüler. Doğuştan ihtiyatlı ve kendini genellemelere kaptırmayan Raymond de Roover onaltıncı yüzyılı büyük panayırların zirvesi olarak karakterize etmekte tereddüt göstermedi. Son tahlilde, bu çok faal yüzyıl esnasın-

daki büyüme binaya bir çeşit çekme kat, bir *üstyapı* olarak, dolayısıyla bu üstyapıdan kaynaklanan şişme, tam da o zaman Amerika'dan değerli madenlerin varışı ve bir senetler ve borçlar kütlesinin hızlı dolanımına yol açan *change et rechange** sistemi tarafından daha da şişirilmesi olarak görülebilir. Cenovalı bankacıların o nazik şaheseri Besançon panayırları 1620'lerde eşzamanlı olarak meydana çıkan çok sayıda sebep yüzünden çökecekti.

Akdeniz egemenliğinden kurtulunca, onyedinci yüzyılın faal hayatı Atlantik Okyanusu'nun geniş etki alanlarında gelişti. Onyedinci yüzyıl çoğunlukla bir iktisadi gerileme yahut durgunluk dönemi olarak tanımlana geldi; ancak, bazı şartlar var sırada. Zira, her ne kadar onaltıncı yüzyılın hız kazandırıcı kuvveti İtalya ve başka yerlerde inkâr edilemez biçimde durduysa da, Amsterdam'ın acayip yükselişi bu iktisadi durgunluğun bir parçası sayılamaz. Her halükârda, tarihçilerin hepsi bir hususta uyuşmaktalar: Hangi iktisadi faaliyet sürdürülürse sürdürülsün, mal mübadelesine kesin bir dönüşe, diğer bir deyişle, elemanter bir mübadele biçimine dayanıyordu —hepsi de Hollanda'ya, donanmasına ve Amsterdam'daki Borsaya yarayan mübadeleler. Aynı zamanda, panayırlar borsa ve ticaret merkezlerinin** gölgesinde kaldılar; şehir pazarı sıradan

(*) Bir malî piyasa veya panayırdan diğerine basit bir para transferi için kambiyo senedi kullanmak yerine örtülü bir kredi biçimi kullanılmaktaydı—riba ithamından sakınabilmek için örtülü. Senet (mektup) üç aylık bir dönem için geçerliydi, ilave bir üç ay için yapılan her yenileme (faizi temsilen) bir fiyat artışı içeriyordu. Süreç kesintisiz olarak kredi miktarı geri ödeninceye kadar devam ederdi. (İng. çev.)

(**) *Place marchande* veya ticaret ve mübadele merkezi, sarrafları, para piyasaları ve umumiyetle bir borsası olan Amsterdam veya Londra benzeri bir şehirdir. Kambiyo senetleri bu merkezlerin birinden diğerine, bir panayırdan diğerine, veya bir panayırdan ticaret merkezine, ticaret merkezinden de panayıra gönderilebiliyordu. Daha küçük şehirler döviz kurları belirleyemiyor, kambiyo senedi gönderemiyor veya kabul edemiyorlardı. (İng. çev.)

bir dükkâna göre ne idiyse, bunlar da panayırlara kıyasla öylesine üstündüler, aralıklarla meydana gelen buluşmaların yerine geçen sürekli bir akım oluşturuyorlardı. Bu aşina ve geleneksel tarihtir. Ama sadece borsa üzerinde durup kalmamalıyız. Amsterdam'ın görkemi bizi daha sıradan başarılara karşı kolayca körleştirebilir. Hakikatte, onyedinci yüzyıl aynı zamanda muazzam bir dükkân artışı meydana getirdi: sürekliliğin diğer bir zaferi. Dükkânların sayısı bütün Avrupa'da çoğalarak sıkı yeniden-dağıtım ağları yarattı. Lope de Vega 1607'de Altın Çağ Madrid'inde *"Todo se ha vuelto tiendas,"* olduğunu söylüyordu: "Herşey dükkânlara dönüştürüldü."

Genel bir iktisadi hızlanma çağı olan onsekizinci yüzyılda, mübadelenin hizmetindeki tüm araçlar mantıkî bir tarzda kullanıma sokuldular: Borsalar faaliyetlerini genişlettiyorlardı; Londra, o sıralarda büyük bir uluslararası sarraflık (ödünçverme) merkezi olarak uzmanlaşmaya başlamakta olan Amsterdam'ı taklit edip onun yerine geçmeye çalışıyordu; Cenova ve Cenevre Amsterdam'ın riskli oyunlarına iştirak ediyorlardı; Paris uyanıp kendini ayarlamaya başlıyordu; para ve kredi bir ticaret merkezinden diğerine serbestçe akıyordu. Bu çevre içinde panayırlar doğal olarak telef oldular. Geleneksel mübadele türünü, diğer faydaları arasında, onlara vergi avantajları sağlamak suretiyle kolaylaştırmak için kurulan panayırların, kolay bir mübadele ve kredi döneminde artık herhangi bir varlık sebepleri kalmıyordu. Bununla beraber, her ne kadar hayat akışının hızlandığı yerlerde çökmeye başladılarsa da, daha geleneksel ekonomi türünün hâlâ görüldüğü yerlerde panayırlar yayıldı ve varlıklarını sürdürdüler. Bu bakımdan, onsekizinci yüzyıldaki faal panayırlarını sıralamak Avrupa ekonomisinin marjinal bölgelerine işaret etmekle eştir: Fransa'da, Beaucaire panayırları bölgesi; İtalya'da, Alplerin

Bolzano bölgesi veya Mezzogiorno; ve özellikle de Balkanlar, Polonya, Rusya ve batıya doğru, Atlantik'in ötesinde, Yeni Dünya.

Belirtmeye gerek yok ki bu artan tüketim ve mübadele dönemi sırasında, temel şehir pazarları ve dükkânları her zamankinden canlıydılar. Her şey bir yana, dükkânlar köylere kadar yayılmıyorlar mıydı? Çerçiler bile daha faal oldular. Sonunda, İngiliz tarihyazımının *özel piyasa* diye adlandırdığı pazarın gelişimi vuku buldu, *kamu piyasası*'nın aksine mağrur devlet memurlarının gözetim veya denetimine tabi olmayan özel piyasa. Onsekizinci yüzyıldan çok önce, İngiltere'nin her yanında özel piyasa üreticilerden doğrudan ve çoğu kez önceden ayarlanmış alımları örgütlemeye başlamıştı: Yün, buğday ve kumaş gibi mal kalemlerini dolaysız olarak çiftçiden satınalıyorlardı. Diğer bir deyişle, geleneksel denetim altındaki piyasaya karşıt olarak, özel piyasa serbest hareket eden ve ayrıca bu serbestiden kazanç sağlamak hakkında hiçbir şüpheye yer vermeyen çok uzun, özerk ticari zincirler tesis etti. Bu zincirler verimli oldukları, ordunun yahut geniş başkentlerin ihtiyaç duydukları muazzam iaşenin teminini mümkün kıldıkları için kabul görüyorlardı. Sözün kısası, Londra'nın "midesi" ve Paris'in "midesi" devrimciydiler. Onsekizinci yüzyıl Avrupa'sı *karşıpiyasa* dahil herşeyi geliştirdi.

Bütün bu gözlemler Avrupa için geçerlidir. Gerçekte şu ana kadar sadece Avrupa'yı ele aldım. Her şeyi Avrupa'nın kendine özgü hayat biçimine göre, aşırı basitleştirilmiş, Avrupa-merkezli bir görüş açısından görmek istediğim için değil, sadece tarihçinin zanaatı Avrupa'da geliştirildiği ve tarihçiler kendi geçmişlerine alaka duydukları için (böyle yapıyorum). Son bir kaç onyıl içinde bu durum değişti, Hindistan, Japonya ve Türkiye hakkındaki belgeler

sistemli biçimde incelendi ve bizler de bu ülkelerin tarihini alışıla gelen eski seyahatnamelerden veya Avrupalı tarihçilerin yazdığı kitaplardan başka kaynaklara dayanarak öğrenmeye başlıyoruz. Şu soruyu sormak için yeterince şey biliyoruz artık: Eğer şu ana kadar Avrupa için tasvir ettiğim mübadele mekanizmaları Avrupa dışında mevcut idiyseler —nitekim Çin, Hindistan, Japonya ve İslam dünyasında mevcuttular—, karşılaştırmalı bir tahlilde kullanılabilirler mi? Böyle bir çalışmanın maksadı, eğer mümkünse, Avrupa-dışı ülkelerle Avrupa'nın kendisi arasında kaba bir karşılaştırma yaparak bu iki dünya arasında ondokuzuncu yüzyılda açılan geniş uçurumun acaba Sanayi Devriminden önce de görülebilir olup olmadığını ve Avrupa'nın gerçekten dünyanın geriyekalan bölümlerinin ilerisinde olup olmadığını görmektir.

Bir ilk gözlem: Piyasalara her yerde rastlanır, Alt-Sahra Afrika'sı veya Amerikan kızılderililer medeniyeti gibi en ilkel toplumlarda bile. Bu bakımdan, daha karmaşık ve gelişmiş toplumların küçük piyasalarla gerçekten muammaya dönmeleri makul sebeplere dayanır. Pek az çaba ile onları gözleyebilir yahut yeniden kurabiliriz. İslam dünyasında, tıpkı Avrupa'da olduğu gibi, şehirler tedricen kırsal kesimdeki pazarları yutup köyleri pazarlarından mahrum ettiler. Bu pazarların en büyüğü kocaman şehir kapılarından başlayıp ne köy ne de şehir olan, şehirli ile köylünün tarafsız bir zeminde buluşabildikleri bir alan boyunca yayılırdı.

Civar pazarlar ne yapıp edip, daracık sokak ve meydanlarıyla şehrin kendisine kapak atmayı beceriyorlardı. Orada müşteri taze ekmek, sınırlı bir miktarda ticaret eşyası ve, Avrupa âdetlerinin hilafına, çok sayıda pişirilmiş yemek —köfteler, pişmiş koyun kellesi, börek ve pasta-

lar— bulabiliyordu. Pazarların, dükkânların ve Avrupa'da görülenlere benzer kapalı çarşıların bir kombinezonu olan ana ticaret merkezleri fonduklar ve bazaarlar idi, İstanbul'un Bezistan'ı (*Bedesten*) gibi.

Hind pazarlarının kendilerine has bir özelliği vardı: Tek tek her köyün kendi pazarı bulunuyordu; bu durum Büyük Hükümdara yahut sarayındaki beylere ödeme yapabilmek için *banyan* tüccarını köy topluluğu içinde alınan aynî ödemeleri paraya çevirecek bir aracı olarak kullanma zorunluluğundan kaynaklanıyordu. Hindistan'daki köy pazarlarının bu sürü halinde kaynaşmasını şehirlerin öne geçmesini engelleyen bir çatlak olarak mı görmeliyiz? Yahut, tam aksine, *banyan* tacirini üretimi kaynağında, bizzat köyde denetim altına alan bir çeşit "özel piyasa"da iş yapıyor olarak mı düşünmeliyiz?

Basit piyasanın en hayrete şayan örgütlenmesi muhakkak ki Çin'inkiydi: Orada piyasa kesinlikle, neredeyse matematiksel olarak, coğrafyaya dayanıyordu. Bir pazar kasabası veya küçük şehir için, kâğıt üzerine bir nokta koyun. Bu noktanın çevresini köyleri temsilen altıdan ona kadar tekrar noktalayın: Köylerin şehire uzaklığı köylünün aynı gün içinde şehire gidip dönmesine imkân verecek ölçüde olmalıdır. Ortada bir nokta ve çevresinde on noktadan oluşan bu geometrik gruplama, Fransa'da bizim kanton diyebileceğimiz, bir pazar kasabasının nüfuz alanıdır. Uygulamada bu pazar kasabanın sokak ve meydanlarına göre bölümlere ayrılırdı: Hemen yanıbaşımızda faizciler, kâtipler, ikinci el dükkânlar, küçük lokantalar, çayhane ve birahaneler vardı. G. William Skinner haklı: Kırsal Çin'in dölyatağı köyün kendisi değil, bu kantonal mekândı. Bu durumda, pazar kasabasının da bir şehrin uyduları olduğunu kabul etmek kolay olmalı: Şehri uygun bir mesafeden

çevreleyen, ona yiyecek temin eden, ve onların uzak ticaret yollarına ve o mahalde imal edilmeyen emtiaya bağlantılarını sağlayan uydular. Hatta, pazar kasabaları ve şehirlerin bir tek sistem oluşturdukları, her birinin takvimlerinin programda herhangi bir çatışmaya yer vermeyecek şekilde hazırlandığı gerçeğiyle de kanıtlanmaktadır. Çerçi ve zanaatçılar bir pazardan diğer pazara, bir pazar kasabasından diğerine mütemadiyen taşınıyorlardı, zira Çin'de zanaatçının dükkânı portatifti (taşınabilir) ve hizmetleri pazaryerinde sunuluyordu. Demirci yahut berber işlerini müşterinin evinde görürlerdi. Sözün kısası, devasa Çin ülkesi, hepsi birbiriyle bağlantılı ve hepsi yakından gözetim altında tutulan düzenli pazar zincirleriyle kaplı ve onlar tarafından canlı tutulmaktaydı.

Dükkân ve çerçiler de mebzuldu Çin'de; ama mekanizmanın en ince dişlileri olan panayır ve borsalar yoktu; bir kaç panayır mevcuttu, ama onlar da ikincil önemdeydiler ve Moğolistan sınırında yahut Kanton'da, bu yolla gözetim altında tutulan yabancı tacirlerin faydası için kurulmaktaydılar.

Bu bakımdan, şu iki faktörden birinin sözkonusu olması lazım: Ya Çin hükümeti bu yüksek mübadele biçimlerine düşmandı, yahut da basit (elemanter) piyasanın ince (kapiler) sistemi yeterliydi ve Çin ekonomisinin büyük ticaret kanallarına ihtiyacı yoktu. Bu iki sebepden biri veya her ikisi yüzünden, Çin'de mübadelenin neredeyse boynu vurularak kesildi; ileriki bir bölümde bunun Çin kapitalizminin gelişmemesinde çok çok önemli bir faktör olduğunu göstereceğim.

Mübadelenin yüksek biçimleri, bir büyük tacirler ağının çok iyi örgütlendiği Japonya'da daha ileri ölçüde ge-

liştiler. Bunlar, düzenli biçimde kurulan panayır ve borsalarıyla eski bir tüccar kavşağı olan Insulinde'de* ayrıca iyi gelişmişlerdi — eğer borsa terimi, onbeş ve onaltıncı yüzyıl Avrupa'sında olduğu gibi, önemli tacirlerin belirli bir yerdeki toplantıları anlamında kullanılabilirse. Mesela, Java adasının uzun zamandan beri en faal şehri olan Bantam'da 1619'da, Batavia'nın kuruluşundan sonra bile, pazarın kapanmasına doğru toptancı tacirler şehir meydanlarından birinde hergün toplanırlardı.

Hindistan bir panayırlar ülkesinin en iyi örneğidir; her ikisi de genellikle hac yerlerinde yapılmakta olduğundan, dinî ve ticari buluşmalar orada birleştirilmekteydi. Bütün yarımada bu devasa toplanmalarla harekete geçiriliyordu. Her yerde mevcut olmalarına ve büyüklüklerine hayran olmamak elde değil; ancak bunlar bazı bakımlardan geçmişe odaklanan geleneksel bir ekonominin işaretleri değiller miydi? Aksine, İslam dünyasının her yanında panayırlar mevcut olmakla beraber, Hindistan'dakiler kadar çok sayıda ve geniş değildiler. Mekke panayırları gibi örnekler sadece kaideyi bozmayan istisnalardır. Hatta, aşırıgelişkin ve aşırıdinamik Müslüman şehirleri yüksek mübadele düzeyinin mekanizma ve araçlarına ağırlık veriyorlardı. Poliçeler Hindistan'da görülen yaygınlıkla dolanımdaydı ve nakit kullanımıyla el ele gidiyorlardı. Tüm bir kredi ve ticari organizasyon ağı Müslüman şehirlerin Uzak Doğu ile bağlantısını kuruyordu. Hindler'den 1759'da dönen ve Basra üzerinden İstanbul'a karayoluyla geçmek üzere olan bir İngiliz seyyah parasını Surat'daki Doğu Hind Şirketi'ne yatırmayı arzu etmezdi. İki bin lirasını (*piasters*) nakit

(*) **Insulinde** değişik biçimlerde adlandırıldı: Malezya, Malay Takımadaları, Hind Takımadaları, Doğu Hindler veya Endonezya. Bu terim Sunda Adaları'nı (en önemlileri Java, Borneo ve Sumatra), Molukkalar veya Baharat Adalarını, Yeni Gine ve Filipinler'i içine almakta, ama Andaman-Nicobar grubunu dışlamaktadır. (İng. çev.)

olarak Basra'daki bir bankere yatırarak ondan Halep'teki bir bankere hitaben "lingua franca* ile yazılmış bir mektup" alırdı. Teorik olarak bir kâr sağlaması gerekirdi, ama olması gerektiği kadar kazanmazdı. Kimse her zaman kazanmaz.

Hülasa, dünyanın diğer ülkelerinin ekonomileriyle karşılaştırıldığında, üstün enstrüman ve araçlarından —borsalar ve çeşitli kredi biçimleri— ötürü Avrupa ekonomisi daha fazla gelişmiş gözükmektedir. Fakat mübadelenin tüm mekanizma ve kolaylıkları istisnasız olarak Avrupa dışında da görülebilir. Ancak, bu tür mekanizmalar değişen derecelerde geliştirip kullanıldı, öyle ki bir hiyerarşi görülebilsin: En tepede Japonya, belki Insulinde, ve İslam; çok gerilerde kalmayan ikinci kademede, banyan tüccarının geliştirdiği kredi ağı, çok yüksek derecede spekülatif girişimler için ödünç verme uygulaması, ve deniz sigortası ile Hindistan; son olarak, en altta, binlerce ilkel ekonominin hemen üzerindeki Çin.

Dünya ekonomilerinin bu biribiriyle karşılaştırmalı sıralaması önemsiz değildir. Gelecek bölümde, piyasa ekonomisi ile kapitalizmin işgal ettikleri konumları değerlendirmeye giriştiğimde bu hiyerarşiyi aklımda tutacağım. Hatta, bu dikey sıralama analizimin sonuç vermesini mümkün kılacaktır. Muazzam günlük hayat kütlesinin üstünde, piyasa ekonomisi ağlarını gerdi ve işleyişi canlı tuttu. Ve umumiyetle bizzat piyasa ekonomisinin üstünde kapitalizm serpilip gelişti. Diyebiliriz ki tüm dünyanın ekonomisi, yükseklikleri gösteren bir haritada olduğu gibi, değişik irtifaların ardarda gelmesidir.

(*) **Lingua franca:** Eskiden Akdeniz sahillerinde konuşulan İtalyancadan bozma dil; uluslararası ticaret dili.

İkinci Bölüm
PİYASA EKONOMİSİ ve KAPİTALİZM

Birinci bölümde geniş bir iktisadi sektörün planını çıkardım. Onbeşinci yüzyıldan onsekizinci yüzyıla kadar kendine yeterlik ile karakterize edilen bu sektör esas olarak mübadele ekonomisinin dışında kalıyordu. Onsekizinci yüzyıla, ve ötesine kadar Avrupa'nın en gelişmiş yöreleri bile altkıtanın genel hayatına nadiren katılan ve soyutlanmışlıkları içinde inatla kendi ayakları üstünde varlıklarını sürdüren, hemen hemen tamamen kendi içlerine kapanmış gediklerle muammaya dönmüştü.

Şimdi hem *piyasa ekonomisi* hem de *kapitalizm* diye adlandırdığım mübadele ilişkilerini tartışmak istiyorum. Bu ikili isim benim bu iki sektör arasında bir ayırım yapmakta olduğumu göstermektedir ve ben bunların aynı şeyler olmadığına inanmaktayım. Tekrar etmeme müsaade buyurun. Onsekizinci yüzyıla kadar bu iki tip faaliyet —*piyasa ekonomisi* ve *kapitalizm*— sadece bir azınlığı etkiliyordu ve insanlık kütlesi maddi hayatın geniş alanı içinde mahpustu. Her ne kadar piyasa ekonomisi genişliyor ve her ne kadar daha o zamandan geniş alanları kapsıyor ve zaman zaman muazzam ölçüde başarılı oluyor idiyse de,

hâlâ çoğu durumda genişlikten yoksundu. Ve benim doğru veya yanlış biçimde *kapitalizm* adını verdiğim *Ancien Regime*in o olguları parlak, sofistike ama sınırlı bir tabakanın eseriydi; bu tabaka iktisadi hayatı bütün olarak kapsamıyor ve muhtemelen kendi tohumunu atan, kendine ait bir "üretim biçimi" yaratmıyordu (burada istisnalar kuralı bozmamakta, teyit etmektedir). Hatta, umumiyetle *tüccar kapitalizmi* denen bu kapitalizm piyasa ekonomisini (böyle bir ekonomi onun zorunlu önşartı olsa da) bir bütün olarak kontrol etmek veya yönlendirmekten çok uzaktı.
Ama gene de kapitalizmin ulusal, uluslararası ve dünya-çapındaki rolü şimdiden açıktı.

I.

Tasvir edegeldiğim hâliyle piyasa ekonomisi birkaç müphemlikle karşımıza çıkmaktadır. Hatta, tarihçiler onu sahnenin ortasına yerleştirdiler. Hepsi de onun birincil önemde olduğunu düşünmektedirler. Piyasa ekonomisine kıyasla, üretim ve tüketim nicel araştırmanın nadiren incelediği dünyalar, ancak şimdilerde gelişen alanlardır. Bu geniş alanları anlamak kolay değildir.

Aksine, piyasa ekonomisi sürekli bir sohbet konusudur. Şehir arşivlerinde, tüccar ailelerinin özel arşivlerinde, mahkeme ve idare arşivlerinde, ticaret odaları tartışmalarında ve noterlik kayıtlarında sayfa üstüne sayfa doldurur. Bu bakımdan, ona dikkat ve alaka göstermekten kendimizi nasıl alabiliriz ki? Her an için gündemdedir o.

Tehlike, aşikâr olarak sadece piyasa ekonomisini görmekte, gerçekte onun geniş bir bütünün sadece bir bölümü olduğu bir zamanda kuşatıcı, sürekli bir varlığı olduğunu hatıra getiren bir ayrıntı bolluğu ile onu tanımlamakta yatmaktadır. Zira bizzat tabiatı gereği, piyasa ekonomisi üretimle tüketim arasında bir bağlantı rolünü oynamaya indirgenmektedir; ondokuzuncu yüzyıla kadar piyasa ekonomisi, onun altında uzayıp giden günlük hayat okyanusu ile onu bir defadan fazla yukarıdan yönlendiren kapitalistik mekanizma arasında —aşağı yukarı kalın ve esnek, ama bazan da çok ince— bir tabakaydı sadece.

Hakiki rolü bizzat bu sınırlama ile belirtilen ve tanımlanan piyasa ekonomisinin bu sınırlı işlevini pek az tarihçi vazıh olarak kavradı. Witold Kula, fiyat eğrilerinin üst ve alt noktalarının, krizlerin, uzak korelasyonların ve piyasanın birleştirici yönelimlerinin— yani, ticaret hacmindeki düzenli artışları elle tutulabilir kılan her şeyin, görüşlerini bulanıklaştırmasına izin vermeyen birkaç ilimadamı arasındadır. Onun eğretilemelerinden birini kullanırsak, aşağıya kuyunun içine, derin suya bakmalıyız: Piyasa fiyatlarıyla alakalı olan ama her zaman onlardan etkilenmeyen veya onlar tarafından değiştirilmeyen maddi hayata. Dolayısıyla, iki düzeyde —kuyunun kenarı ve suyun derinlikleri düzeyinde— yazılmayan herhangi bir iktisadi tarih dehşetli biçimde eksik olma riskini taşır.

Bununla beraber, onbeşinciden onsekizinci yüzyıla kadar piyasa ekonomisinin canlı dünyasını oluşturan alanın sürekli olarak genişlediği açıktır. Bunun habercisi ve kanıtı dünya genelinde piyasa fiyatlarındaki domino taşı benzeri değişmelerdir. Zira fiyatlar bütün dünyada dalgalandı: Japonya ve Çin'de, Hindistan'da ve İslam dünyasın-

da (mesela Osmanlı İmparatorluğu'nda), ve Amerika'nın altın ile gümüşün erken bir tarihte bir rol oynadığı kısımlarında — yani, Yeni İspanya, Brezilya ve Peru'da. Bütün bu fiyatlar aşağı yukarı biribirleriyle alakalıydı ve değişen zaman aralıklarıyla birbiri ardınca değişiyorlardı. Bu zamanaralığı, ekonomilerinin biribirlerine yakından bağlantılı olduğu Avrupa'da nadiren hissedilebiliyordu, oysa Hindistan'a en az yirmi yılda ulaşıyor, onaltıncı yüzyılın sonlarıyla onyedinci yüzyılın başlarına kadar ortaya çıkmıyordu.

Sözün kısası, iyi yahut kötü, bir çeşit ekonomi çeşitli dünya pazarlarını birbirine bağlamakta ve bu ekonomi peşisıra pek az lüks emtia ve ayrıca kıymetli madenleri sürüklemektedir: Evvelce zaten dünya turları yapmakta olan birinci sınıf seyyahlara dayanan bir ekonomi. Amerikan gümüşünden darbedilen İspanyol dolarları Akdeniz'i geçerek Osmanlı İmparatorluğu ve İran üzerinden Hind ve Çin'e ulaştı. 1572'den itibaren de, Manila'daki bir fasıladan sonra, Amerikan gümüşü Pasifik'i aşıp bu yeni yol üzerinden tekrar Çin'e uzandı.

Bu bağlantılar, bu zincirler, bu mübadeleler, bu elzem geliş ve gidişler tarihçileri nasıl olur da cezbetmezdi? Bu tür görülmeye değer manzaralar, çağlarının insanlarını büyüledikleri gibi, modern tarihçileri de büyülemektedir. Ancak, en erken dönemin iktisatçıları bile, eğer piyasadaki arz ve talebi değilse, gerçekte neyi incelediler? Eğer sözkonusu şehirler piyasalarının denetim, depolama ve fiyatlarıyla uğraşmıyor idiyseler, iktisat politikaları ne idi? Ve hükümdarların iradeleri (resmî emirleri) iktisat politikasıyla alakalanmaya başladığında, bu alaka ulusal pazarı —ve dolayısıyla ulusal bayrağı— korumak, iç ve dış piyasalarla bağlantılı ulusal sanayileri teşvik etmek için değil miydi? Pi-

yasanın bu sınırlı ve hassas alanı içindedir ki mantıksal eylem mümkün olmaktadır. Böylece işin sonunda insanlar, doğru veya yanlış, mübadelelerin (piyasa ve borsaların) dengeleyici bir güç olarak önemli bir rol oynadığına, rekabet marifetiyle eşitsiz noktaları düzelttiklerine ve piyasanın gizli ve cömert bir tanrı, Adam Smith'in "görünmeyen el"i olduğuna inandılar: Bu piyasa *laissez faire, laissez passer* (bırakınız yapsınlar, bırakınız geçsinler)e yapışıldığı süreçe, ondokuzuncu yüzyılın kendi kendini düzenleyen piyasasıydı ve ekonominin kilit taşıydı.

Bunun böyle olmasında bir hakikat unsuru, bir bozuk inanç unsuru ve bir nebze de kendi kendini aldatma vardır. Piyasanın kaç kez saptırıldığını yahut çarpıtıldığını, fiyatların kaç kez fiilî yahut kanunî tekellerce keyfî olarak belirlendiğini unutabilir miyiz? Her şey bir yana, rekabetçi piyasanın (Oskar Lange'ye göre, "insanın sahip olduğu bu ilk bilgisayar"ın) erdemlerini kabul etmek bile, bir dereceye kadar eksik kaldığından bile olsa, en azından üretim ile tüketim arasında kusurlu bir bağ olduğunu belirtmek zorundayız. *Eksik* (veya kusurlu) kelimesinin altını çizmeme izin verin. Gerçekte, piyasa ekonomisinin erdemlerine ve önemine inanıyorum, ama bu ekonominin bütün diğer ekonomi biçimlerini dışladığını sanmıyorum. Bununla beraber, çok yakın zamanlara kadar iktisatçılar muhakemelerini yalnızca piyasa ekonomisinin model ve derslerine dayandırıyorlardı. Turgot için, "dolaşım" iktisadi hayatın tamamını oluşturuyordu. Aynı biçimde, çok sonraları David Ricardo piyasa ekonomisinin dar fakat hızla akan ırmağını görebiliyordu sadece. Ve her ne kadar iktisatçılar, tecrübenin ışığında, elli yıldan fazla bir zaman önce laissez faire'in otomatik erdemlerini savunmaya son verdiyseler de, bu mit kamu oyundan veya çağdaş siyasal tartışmalardan henüz tardedilmiş değildir.

II.

Nihayet, *kapitalizm* kelimesini ringe fırlatıp da onu, onun bizzat mevcudiyetinin her zaman kabul edilmediği bir yüzyıla uyguladığım zaman, oldukça farklı iki faaliyeti isimlendirmek için *piyasa ekonomisi*'nden ayrı bir terime ihtiyaç duyduğumdan böyle yaptım. Muhakkak ki kurdu koyun sürüsünün üzerine saldırtmak niyetinde değildim. Tartışmalı terim *kapitalizm*'in müphem olduğunun, çağdaş ve muhtemelen anakronistik çağrışımlarla yüklü olduğunun gayet iyi farkındayım (tarihçiler haklı olarak bunu birçok kez tekrarladılar). Eğer ihtiyatı elden bırakıp kelimeyi buyur ettiysem, bir takım sebepleri vardı bunun.

Herşeyden önce, onbeş ve onsekizinci yüzyıllar arasında ortaya çıkan belirli mekanizmalar kendilerine ait bir isim için haykırıp durmaktalar. Onlara yakından baktığımızda, onları olağan piyasa ekonomisi içinde bir deliğe uydurmanın hemen hemen abesle iştigal olduğunu görürüz. Bir kelime kendiliğinden takılır aklımıza: *Kapitalizm.* İrkilmiş vaziyette onu kapı dışarı ederiz, ama hemen pencereden içeri dalar o. Bu kelimenin yerine ikame edilebilecek hiçbir yeterli kelime yoktur ve bu gerçek tekbaşına araz belirtisidir. Amerikalı iktisatçı Andrew Shonfield'in söylediği gibi, kaç kişi aleyhinde bulunursa bulunsun, *kapitalizm* kelimesini kullanmanın en iyi gerekçesi hiç kimsenin ondan daha iyi bir kelime bulamamış olmasıdır. Hiç şüphesiz sayısız ihtilaf ve tartışmaları peşinden sürekleme dezavantajına sahiptir. Ama ihtilaflar —kıymetleri ne olursa olsun— sakınılmaz şeylerdir, tartışmaları sürdürüp ihtilaf yokmuş gibi davranamayız. Daha da büyük bir dezavantaj kelimenin günümüzde kazanılmış anlamlarla yüklü oldu-

ğudur. Çünkü en geniş anlamıyla *kapitalizm* yirminci yüzyılın başlarından kalmadır. Biraz gelişigüzel bir tavırla bu kelimenin Werner Sombart'ın ünlü *Der Moderne Kapitalismus*'unu yayınladığı 1902 yılında kullanılmaya başlandığını ifade edebilirim. Marx kelimenin hemen hemen farkında değildi hiç. Bu bakımdan doğrudan doğruya günahların en kötüsüne, anakronizm günahına saplanma tehlikesi içindeyim. Sanayi Devrimi'nden önce kapitalizm yoktu, diye bağırıyordu hâlâ genç bir tarihçi bir gün: "Kapital, evet, kapitalizm, hayır!"

Bununla beraber, geçmiş ile, hatta çok uzak geçmiş ile bugün arasında tam bir kopuş, mutlak bir süreksizlik —yahut, arzu ederseniz, hiç bulaşmama— hiçbir zaman olmadı. Geçmiş tecrübeler bugüne devam ederek ona eklenmektedir. Onun içindir ki birçok tarihçiler —ve en iyilerinden birkaçı— şimdi Sanayi Devrimi'nin onsekizinci yüzyıldan çok önce çehresini göstermekte olduğunu keşfetmekteler. Bunun belki de en iyi kanıtı bugün kendi Sanayi Devrimlerini gerçekleştirmeye teşebbüs eden belirli azgelişmiş ülkeler tarafından sunulmaktadır: Bizzat gözlerinin önünde başarılı bir modele sahip olmalarına rağmen, başarısız olmaktadırlar. Sözün kısası, sürekli sorgulana gelen bu diyalektik —geçmiş, bugün; bugün, geçmiş— pekâla bizzat tarihin kalbi, tarihin varlık nedeni olabilir.

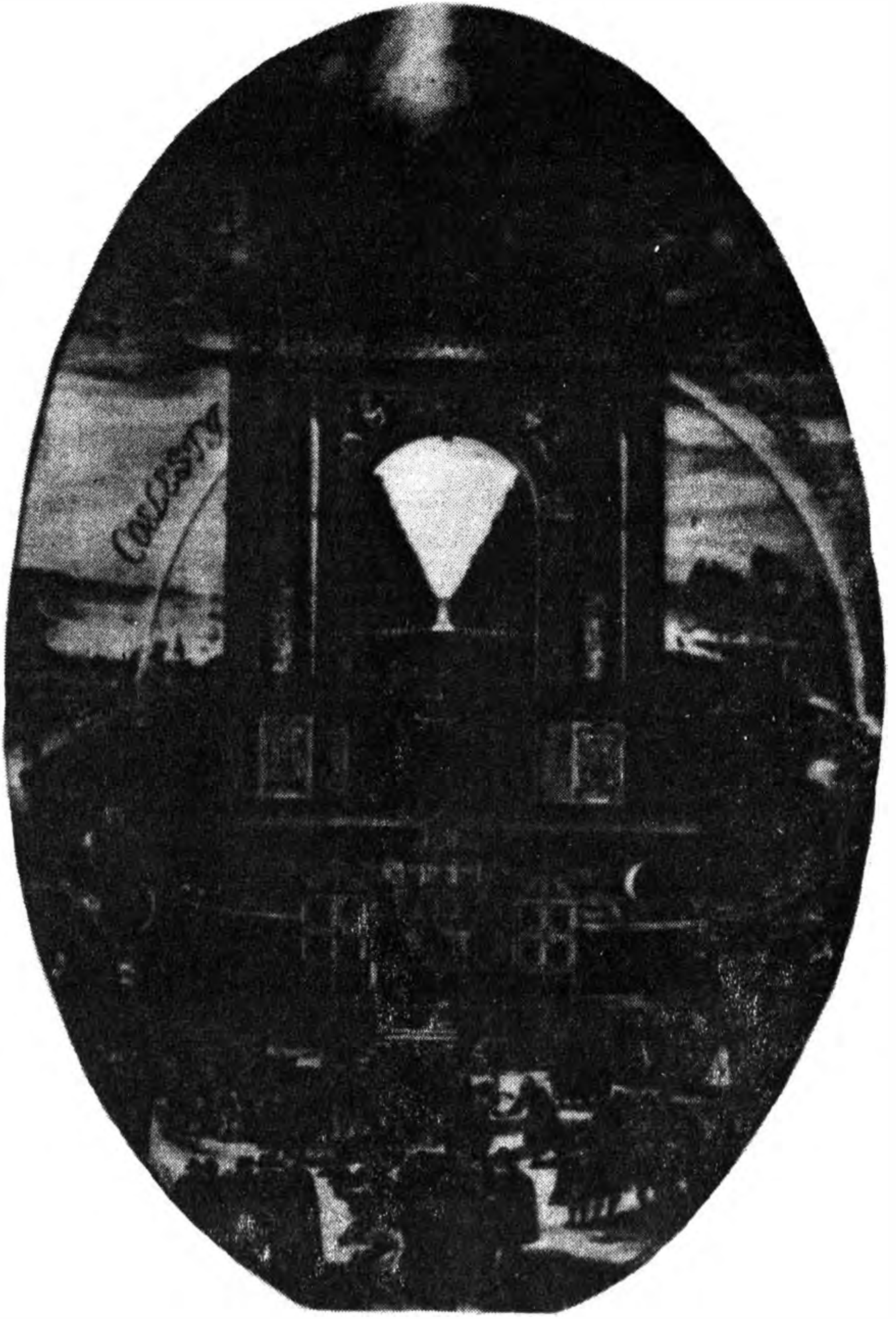
III.

Kapitalizm kelimesi ancak ona anlamını veren iki kelime (*kapital* ve *kapitalist*) arasına dikkatlice yerleştirilmek suretiyle denetim altına alınabilir, tanımlanabilir ve

tarihsel araştırmalarda kullanılabilir. *Kapital* elle tutulabilir bir gerçekliktir, daima işler halde olan, kolayca teşhis edilebilir bir malî kaynaklar yığını; *kapitalist*, her toplum için mukadder olan fasılasız üretim sürecine sermaye ekleme işine nezaret (veya riyaset) eden yahut etme teşebbüsünde bulunan kişidir; *kapitalizm* ise, kabaca (ve sadece kabaca) ifade edersek, umumiyetle pek diğergâm sebeplerle yapılmayan bu sürekli ekleme faaliyetinin yapılma tarzıdır.

Anahtar kelime *kapital* (sermaye) dir. İktisatçıların eserlerinde ona daha özgül olarak *sermaye malları* anlamı verile geldi; sadece para birikimlerini değil, aynı zamanda daha önce yapılmış bütün işlerin kullanılabilir ve kullanılmış ürünlerini de ifade etmektedir. Bir ev sermayedir; depolanmış buğday sermayedir; bir gemi yahut karayolu sermayedir. Ancak sermaye malları sadece yenilenen üretim sürecinin bir parçası iseler o isme hak kazanırlar; kullanılmayan bir hazinedeki para artık sermaye değildir, işlenmeyen bir orman da. Hal böyleyken, eşya biriktirmeyen, sermaye malları biriktirmeyen, onları düzenli olarak işlerinde kullanmayan, onları çalışma marifetiyle yeniden yapmayan ve meyve vermelerini sağlamayan bir tek toplum adı söyleyebilir miyiz? Onbeşinci yüzyıl Batı dünyasındaki en küçük köyün yolları, taşlardan temizlenmiş tarlaları, sürülmüş toprakları, sistemli biçimde idare edilen ormanları, çitleri, meyve bahçeleri, değirmen çarkları ve tahıl ambarları vardı. *Ancien Régime** iktisatı için yapılan hesaplamalar bir yıllık gayrı safi milli hasıla ile (Fransızların *patrimoine* dedikleri) toplam sermaye malları arasında bire üç veya dört bir oran göstermektedir. Bu, Keynes'in yirminci yüzyıl toplumları için kabul ettiği oranın hemen he-

(*): 1789 öncesi, Kadîm Rejim.

Hanse Hall, bugünkü Gdansk Belediye Sarayı'nın tavanını süslemekte olan ve Danzig'in ticaretini simgeleyen bir alegori. Isaac van de Luck (1608). Kasabanın tüm faaliyeti, arka planda görülmekte olan, Vistül ve ona bağlanan kanalla limandaki gemilere botlarla gönderilen tahıl çevresinde dönüyordu. Resmin en altında elbiselerinden ayırdedebileceğimiz Polonyalı ve batılı tacirler görülmektedir: bunlar Polonya'yı Amsterdam'a bağlayan bağımlılık zincirini oluşturanlardı.

men aynısıdır. O halde, her toplum bir araya getirilmiş çalışmalarının üç veya dört yıllık değerine eşit bir rezerv arzıyla desteklenmekte ve üretimini başarıyla sürdürebilmek için bu rezervleri kullanmaktaydı; çünkü "patrimony" bu maksatla sadece kısmen —hiçbir zaman tamamen değil, kısmen— kullanılmaktaydı pek tabii.

Sizin de benim kadar aşinası olduğunuz bu sorunlardan gelin uzaklaşalım. Gerçekte okuyucularıma sadece bir açıklama borcum var: *kapitalizmi, piyasa ekonomisin*den itibar edilecek bir tarzda nasıl ayırdedebiliyorum? Ve piyasa ekonomisini de kapitalizmden. Lütfen suyun altta kaldığı, yağın ise yüzeye çıktığı biçimde açık bir ayırım yapmamı beklemeyin. Gerçek (fiilî) iktisadi durum hiçbir zaman basit temeller üzerine kurulmaz. Ancak, piyasa ekonomisi denen olgunun en az iki mümkün biçiminin (A ve B) olduğu yolundaki ifadenin kabul edilmesi çok zor olmamalı. Meydana getirdikleri beşerî, iktisadî ve toplumsal ilişkiler aracılığıyla da olsa, biraz dikkat ile farkedilebilecek iki biçim.

A kategorisine hemen günlük piyasa mübadelelerini ve yakındaki bir kente gönderilen buğday ve odun gibi yerel veya görece yerel örnekleri koyuyorum. Düzenli, öngörülebilir, rutin ve hem küçük hem büyük tacirlere açık olduğu müddetçe daha geniş bir ölçekteki ticareti bile buna dahil ediyorum; mesela, onyedinci yüzyılda Baltık tahılının Danzig'ten Amsterdam'a gemiyle yollanması veya güney ve kuzey Avrupa arasındaki yağ ve şarap ticareti (bu örnekte her yıl Istria'dan beyaz şarap getirmek üzere Almanya'dan yola çıkan at arabası konvoylarını düşünüyorum).

Hiçbir sürpriz içermeyen, tarafların kuralları ve el-

de edecekleri sonucu önceden bildikleri ve her biri için mutedil kârların önceden kabaca hesaplanabildiği bu "saydam" mübadele yerlerinin iyi bir örneği küçük bir kasabada kurulan pazardır. Böyle bir pazar esas olarak —köylü erkek ve kadınlarla zanaatkârlardan oluşan— üreticilerle, bazıları bizzat pazarın kurulduğu kasabadan bazıları da civar köylerden gelen müşterileri biraraya getirmektedir. Zaman zaman en fazla üç kişi işin içine girmektedir; yani müşteri ile üreticinin arasında üçüncü adam olarak bir aracı görünmektedir. Bu aracı yeri geldiğinde mal yığarak piyasayı bozabilir, piyasaya hakim olabilir veya fiyatları etkileyebilir; hatta küçük bir perakendeci bile yasayı delerek kasabaya girmek üzere iken köylülerin mallarını ucuz bir fiyattan kapatıp, sonra onları pazarda satabilir. Yasa çiğnemenin basit biçimi olan mal kapatmaya her kasaba pazarının çevresinde ve hatta daha ileri bir ölçüde şehir çevrelerinde rastlanmaktadır; ve eğer sözkonusu taraflar anlaşmalı iseler fiyatların yükselmesine sebep olabilirler.

Bu bakımdan resmetmekte olduğum ticaretin denetlendiği, yasaya bağlandığı, saydam olduğu —"göz göze ve el ele," diyor Almanlar— piyasa kasabası modelinde bile, saydamlık ve denetimden kaçan B kategorisine ait mübadeleler tamamen yok değildir. Aynı şekilde, Baltık'tan gemiyle yapılan büyük buğday yüklemelerinden doğan düzenli ticaret de saydam ticaretti: Kalkış noktasındaki (Danzig) fiyat eğrileriyle varış noktasındakiler (Amsterdam) eşanlıydı, kârlar ise hem kesin hem mutedil (orta ölçüde) idiler. Ama Akdeniz'de bir kıtlık olmaya görsün —mesela 1590'lardaki gibi bir kıtlık,— başlıca müşterileri temsil eden uluslararası tacirler bütün gemilerin rotalarını değiştirip yüklerini normal fiyatın üç veya dört misline satılmak üzere Livorno veya Cenova'ya taşıtırlardı. Bunda da gene A ekonomisi B ekonomisinin önünde dize gelebilirdi.

Ancak, bir kez mübadele hiyerarşisini yukarı doğru itmeye başladık mı, ikinci yahut B tipi ekonomi egemen olur ve gözlerimizin önünde A kategorisinin oluşturmuş olduğundan açıkça farklı bir "dolaşım alanı" oluşturur. Bir İngiliz tarihçi onbeşinci yüzyılda geleneksel halk pazarına *özel pazar* diye adlandırılan bir olgunun eşlik ettiğini gösterdi. (Ben, aradaki farkların altını çizmeyi ve bu ikinciye *karşıpazar* demeyi tercih ediyorum). Zira, bu özel piyasa kendini geleneksel piyasaya empoze edilen kurallardan kurtarmaya çalışmıyor muydu? (Aşırılıkları yüzünden çoğu kez felce uğratan kurallar). Emtiayı toplayıp biraraya getiren seyyar satıcılar üreticilerin evlerine giderlerdi. Köylüden yün, kenevir, canlı hayvan, deri, arpa veya buğday ve kümes hayvanları, yahut bunları, kırkılmamış yün ve toplanmamış buğday olarak, daha elde edilmeden bile satın alabiliyorlardı. Köydeki handa veya bizzat çiftlikte imzalanan basit bir kâğıt pazarlığı mühürlüyordu. Ondan sonra satınaldıkları malları atlı yük arabası, at sırtında veya küçük gemilerle başlıca büyük şehirlere yahut sahil limanlarına yollarlardı. Bu tür faaliyetin örnekleri dünyanın her yanında göze çarpıyordu, Paris ve Londra civarında, Segovia'da (yün), Napoli civarında (buğday), Apulia (yağ) ve Insulinde'de (karabiber). Bizzat çiftliğe gitmediği zaman, aracı tacir pazaryerinin dışında, pazarın kurulduğu meydanın dış sınırlarında buluşmaları ayarlar veya çoğu zaman bir handa işini görürdü, çünkü hanlar posta durağı ve nakliye büroları vazifesini görürlerdi.

Bu mübadele tipi normal kollektif piyasanın yerine geçti ve onun yerine işe dahil olan bireylerin karşılıklı durumlarına göre değişen gelişigüzel malî düzenlemelere dayanan bireysel işlemleri ikame etti. Bu olgu satıcıların imzaladığı kâğıtların yorumu üzerine İngiltere'de sık sık yapılan

davalarda açık biçimde görülmektedir. Aşikârdır ki burada rekabetin —sözümona piyasa ekonomisinin bu temel yasasının— pek az yer tuttuğu eşitsiz mübadelelerle uğraşmaktayız; aracının iki kozu vardır burada: Üretici ile son kertede emtiayı teslim alan kişi arasındaki ilişkileri kesmiştir (zincirin her iki ucundaki piyasa şartlarını ve dolayısıyla beklenen kârı sadece aracı biliyordu), ve onun başlıca müttefiki olan nakit parası vardır. Böylece, üretim ile tüketim arasında uzun tüccar zincirleri yer alıyordu ve —özellikle büyük şehirlere mal tedarikinde— kabul görmelerine sebep olan ve otoritelerin gözlerini yummalarına yahut en azından denetimleri gevşetmelerine yol açan şey muhakkak ki bunların etkin oluşlarıydı.

İmdi, bu zincirler ne kadar uzarsa, kendilerini alışalagelen düzenleme ve denetimlerden kurtarmada o kadar başarılı olmaktadırlar ve kapitalistik süreç o ölçüde vuzuhla ortaya çıkmaktadır. Uzun-mesafeli ticarette, onu en üstün ticari faaliyet saymada Alman tarihçilerinin yalnız kalmadıkları *Fernhandel*de bu süreç çarpıcı biçimde aşikâr olmaktadır. *Fernhandel* serbest işlemlerin en mükemmel olduğu bir bölgeydi: Alışılmış gözetimden onu koruyan veya onun bu tür gözetimleri yönlendirmesine fırsat veren mesafeler üzerinden iş yapan bir bölge; Coromandel Sahili'nden veya Bengal kıyılarından Amsterdam'a ve Amsterdam'dan İran, Çin veya Japonya'daki perakendecilere kadar uzanıyor olabilirdi. Bu devasa işlemler bölgesinde *Fernhandler* (tacir) seçmeye muktedirdi ve kârını en yüksek düzeye çıkaracak olanı seçiyordu o da: Antiller'le ticaret mütevazi kârların üstünde bir kazancı sona mı erdirdi? Dert etme, bu arada *kırsal ticaret** yahut Çin ticareti iki misli daha kârlı hale gelmiştir. Sadece gemilerin kaptanları-

(*) "Le commerce d'Inde en Inde", onsekizinci yüzyıl İngilizce terimi olan *country trade* in Fransızca karşılığıdır. Uzak Doğu'daki yerel ticaret anlamına gelmektedir, mesela Malabar Sahili ile Bengal ve Hind ile Çin arasında. (İng. çev.)

na rotalarını aksi yöne çevirmelerini buyurmak zorundasınız, o kadar.

Özellikle uzun mesafeli ticaret sadece bir avuç insan tarafından yapıldığı için, böylesi büyük kârlar muazzam sermaye birikimleriyle sonuçlandı. Öyle herhangi bir kimse gruba dahil olamazdı. Bunun aksine, yerel alışveriş çok sayıda insan arasında bölünmekteydi. Mesela, onaltıncı yüzyılda Portekiz iç ticaretinin toplam tahminî parasal değeri, bir bütün olarak alındığında, karabiber, baharat ve uyuşturucu ticaretinden kat kat yüksekti. Ama bu iç ticaret çoğu kez takas biçimini, kullanım değeri biçimini alıyordu. Baharat ticareti parasal ekonominin ana hattının bir bölümünü oluşturuyordu. Ve ancak büyük tacirler bu tür ticareti yürütebiliyor ve bu ticaretten ellerine anormal ölçüde büyük kârlar geçerek temerküz ediyordu. Aynı şey Daniel Defoe'nun çağı olan erken onsekizinci yüzyılda İngiltere için de geçerlidir.

Bütün dünyada, büyük tacirlerden oluşan bir grubun sıradan satıcılar kitlesinden açık biçimde ayrılıp göze çarptığı ve bu grubun bir yandan çok küçük olduğu, diğer yandan da —başka faaliyetleri arasında— her zaman için uzun mesafeli ticaretle bağlantılı olduğu rastlantı değildir. Bu olgu ondördüncü yüzyıla doğru Almanya'da, onüçüncü yüzyıla doğru Paris'te ve onikinci yüzyıla doğru ve hatta muhtemelen daha önce İtalyan şehirlerinde görülebilmektedir. Hatta ilk tacirlerin Batı'da ortaya çıkmasından önce, İslam dünyasında bir ithalatçı-ihracatçı olan ve acentalarla faktörleri evinden yöneten *tayir* vardı (burada daha o zamandan sabit bir mekânda iş yapmayı görüyoruz). Bunun, pazar yerinde (sûk/çarşı) iş yapan dükkâncı (*hawanti*) ile hiçbir ortak yanı yoktu. 1640 dolaylarında hâlâ büyük bir şehir olan Hindistan'ın Agra şehrinde bir seyyah S*ogador*

ünvanının "İspanya'da *mercader* denen" kişilere verildiğine dikkat çekiyordu, "ama bazıları özel bir ünvan olan *Katari* ile böbürleniyorlar; ülkede ticaret sanatına hak iddia edenler arasındaki en yüksek ünvandır bu ve 'büyük krediye (itibara) sahip en zengin tacir' anlamına gelmektedir." Batı'da kullanılan sözlük de benzer farklılıklar göstermektedir. *Négociant* yahut toptancı tacir Fransa'nın *Katari*'si idi; *négociant* kelimesi onyedinci yüzyılda ortaya çıktı. İtalya'da *mercante a taglio ile négociante* arasında büyük bir fark vardı; İngiltere'de *tradesman* yahut satıcı ile İngiliz limanlarında oturan ve esas olarak ihracat ve uzun-mesafeli ticaretle uğraşan *merchant* arasında, Almanya'da bir yanda *Krämer* ve diğer yanda *Kaufman* veya *Kaufherr* arasında benzer farklar vardı.

Bu kapitalistlerin, hem İslam hem de Hıristiyanlık âleminde, hükümdarın dostları ve devletin destekçi yahut istismarcıları (onu kullananlar) olduğunu belirtmeme bilmem ihtiyaç var mı? Çok erken bir tarihte, işin ta başından başlayarak, "ulusal" sınırların ötesine taşıyor ve yabancı ticaret merkezlerindeki tacirlerle temasa geçiyorlardı. Bu adamlar işleri kendi lehlerine çevirmenin binbir yolunu biliyorlardı: Kredi manipülasyonu ve kârlı para oyunları, iyi ve kötü paraların yerine göre kullanılması: "iyi" gümüş veya altın paraların Sermaye yığmak için büyük işlemlerde, "kötü" bakır paraların ise en düşük maaşlarda ve günlük ücretlerde, başka bir deyişle Emek karşılığı olarak kullanılması. Üstün bir bilgi, zekâ ve kültüre sahiptiler. Ve çevrelerinde almaya değer ne varsa ele geçiriyorlardı — toprak, arsa ve toprak kiraları. Bu kapitalistlerin emirlerinde tekeller olduğundan yahut on seferin dokuzunda rekabeti aradan çıkarmak için gerekli güce sahip olduklarından kimin şüphesi olabilirdi? Bordeaux'daki ticari müttefiklerinden birine

yazarken, bir Felemenk tacırı planlarının gizli tutulmasını öğütlüyordu; aksi halde, diye ilave ediyordu, "bu iş de diğer birçokları gibi tersine dönecek, bir kez işe rekabet karıştı mı, kâr yapmak için hiçbir şans kalmayacaktı." Son olarak, sadece sermayelerinin büyüklüğü kapitalistlere ayrıcalıklı konumlarını koruma ve zamanın büyük uluslararası işlemlerini kendilerine ayırma imkânı veriyordu. Bir yandan, bu durum şu sebeple mümkündü: o aşırı derecede ağır taşımacılık döneminde, büyük-ölçekli ticaret sermayenin geridönüşünde uzun gecikmeler gerektiriyordu; yatırılan paranın kârıyla artmış olarak geri dönmesi aylar, bazan da yıllar alıyordu. Diğer yandan, büyük tacir genellikle kendini sadece sermayesiyle sınırlamıyordu; krediye, başka insanların parasına başvuruyordu. Ayrıca, sermaye ve kredi çevrede hareket etmeye muktedirdiler. Floransa civarındaki Prato'nun bir taciri olan Francesko di Marco Datini'nin evrakı ondördüncü yüzyılın sonlarına doğru kambiyo senetlerinin İtalyan şehirleriyle Avrupa kapitalizminin en aktif merkezleri arasında gidip geldiklerini göstermektedir: Barcelona, Montpelier, Avignon, Paris, Londra ve Bruges. Ama bu tür manipülasyonlar sıradan ölümlülere, Basel'in Banque des Réglements Internationaux'ının süpergizli ince hesapları bugün sokaktaki insana ne kadar yabancıysa o kadar yabancıydılar.

Bu bakımdan, ticaret yahut mübadele dünyası bir hiyerarşiler dünyasıydı, en mütevazi görevlerden —hamallar, istifçiler, arabacılar, ve gemiciler— başlayarak kasadar, dükkâncı, çeşitli simsarlar ve tefecilere doğru yükselerek nihayet tacirlere ulaşırdı. İlk bakışta şu olgu şaşırtır bizi: Piyasa ekonomisinin getirdiği terakki ticaret toplumunu bir bütün olarak etkiledikçe, uzmanlaşma ve iş bölümü artmakta, sadece zirve, tüccar-kapitalistler kademesi bunun

dışında kalmaktadır. Ve böylece bu, işlevleri birkaç küçük parçaya ayırma süreci, bu modernleşme süreci ilk önce sadece piramidin tabanında görülmekteydi: Dükkânlar ve gezgin satıcılar uzmanlaşmaya başlıyorlardı. Uzmanlaşma piramidin tepesinde meydana gelmedi, zira ondokuzuncu yüzyıla kadar üst-düzey tacir hemen hemen hiçbir zaman kendini bir tek faaliyetle sınırlamıyordu. Tabii ki, bir tacirdi o, ama hiçbir zaman sadece bir mal ile uğraşmıyordu ve şartlar yönlendirdiğinde aynı şekilde gemilere erzak tedarikçisi, sigortacı, kreditör, kredi müşterisi, finansör, bankacı veya hatta "imalatçı" yahut çiftlik yöneticisi olabilirdi. Onsekizinci yüzyıl Barcelona'sında perakende satış yapan dükkâncı yahut *botiguer* her zaman bir uzmanlığa sahipti; ya keten (çamaşır/kumaş) veya yünlü giysiler veya baharat, v.s. satardı. Toptancı olabilmeye yeterli serveti biriktirdiği gün, hemen uzmanlıktan uzman-olmamaya (nonspecialization) geçerdi. O andan itibaren elinin erdiği her kazançlı işlem "uzmanlığını" oluştururdu. Bu anormallik üzerine sık sık yorumlar yapılageldi, ama kulağımızın alıştığı açıklama yetersizdir. Deniyor ki, tacir risklerini sınırlamak için faaliyetlerini çeşitli sektörlere bölmekteydi; eğer kırmız işinde kaybettiyse, baharattan kazanabilirdi. Eğer bir ticaret işini bozmuşsa, döviz hadlerinden yararlanarak veya bir köylüye yıllık gelir sağlamak üzere borç vererek başabaş gelebilirdi. Sözün kısası, bütün yumurtalarını bir sepete koymamasını öğütleyen atasözünü takip ederdi.

İnanıyorum ki, evvel emirde, tacir, yapması mümkün ticaret dallarından hiçbiri onun tüm enerjisini massedecek kadar gelişmiş olmadığı için uzmanlaşmıyordu. Geçmişin kapitalizminin sermayeden yoksun olduğu için küçük kaldığı öteden beri kabul edile gelmiştir; kapitalizmin çiçek açması için yeterli sermayeyi biriktirmek uzun

bir zaman almıştır. Gerçekteyse, tacirlerin mektupları ve ticaret odalarının muhtıraları yatırılmak için beyhude yol gözleyen muazzam sermaye yekûnlarını açığa çıkarmaktadır. Yatırım için başka ve daha kârlı yerlere sahip olmayan kapitalist toprak almaya teşvik edilmiş olurdu; bu emin ve toplumsal itibar sağlayan bir yatırımdı, ama bazan modern tarzda işlenebilecek ve iyi bir gelir kaynağı olabilecek toprakları da satın alırdı, İngiltere, Venedik devleti ve başka yerlerde olduğu gibi. Yahut tacir şehirlerdeki arsa spekülasyonuna kaptırırdı kendini. Yahut, sanayi sektörüne basiretli ve tekrarlanan dalışlar yapardı; mesela onbeş ve onaltıncı yüzyıllardaki madencilik işi gibi. Ancak, bir iki muhtemel istisna ile, tacirin (kapitalistin) üretim sistemine hiçbir alaka göstermediği ve, putting-out sistemi aracılığıyla, zanaata dayalı üretimi (bu üretimin ticarileşmesini sağlamak için) denetlemekle yetindiği önemlidir. Zanaat ve *putting-out* sistemi ile karşılaştırıldığında, mamul mallar (manufactures) ondukuzuncu yüzyıla kadar toplam üretimin sadece çok küçük bir bölümünü temsil etmekteydiler.

İkinci olarak, eğer büyük tacir faaliyetlerini o kadar sık değiştiriyor idiyse, bunun sebebi yüksek kârların bir sektörden diğerine sürekli olarak kayıyor olmasıydı. Kapitalizm esas olarak konjoktüreldir, yani iktisadi durumdaki değişmelerin buyruklarına göre serpilip gelişir. Bugün bile kapitalizmin en büyük kuvvetlerinden biri uyarlanma ve değişme yeteneğidir.

Üçüncü olarak, ticaret hayatında bir uzmanlaşma türü bazan gelişme istidadı gösteriyordu: para ticareti. Ama başarısı hiçbir zaman uzun sürmüyordu, iktisadi yapı ekonominin bu yüksek noktasına yeterli besin pompalayamıyordu sanki. Kısa süren ihtişamını takiben, Floransa bankacılığı, Bardi ve Peruzzi aileleriyle beraber ondördüncü yüz-

'Yabancı bir ülkede iş akdetmekte olan tüccar bankacı', 1688 oyması.

yılda ve tekrar Medicilerle onbeşinci yüzyılda çöktü. 1579'dan sonra Cenova'nın Piacenza panayırları hemen hemen tüm Avrupa ödemeleri için takas (kliring) sistemi haline geldi, ama bu Cenovalı bankerlerin olağanüstü serüveni elli yıldan az sürdü, 1621'e kadar. Onyedinci yüzyılda Avrupa kredi ağına parlak biçimde egemen olma sırası Amsterdam'a geldi; bu tecrübe de takibeden yüzyılda başarısızlıkla sona erdi. Malî kapitalizm ancak ondokuzuncu yüzyılda, 1830-60 döneminde, bankaların sanayi ve ticaret dahil herşeyi ele geçirdiği ve ekonominin genelde bu yapıyı sürekli olarak destekleyecek kadar güçlü olduğu bir zamanda başarılı oldu.

Özetlersek, iki tür mübadele vardır: Biri makul, rekabete dayalı ve hemen hemen saydam olandır; daha yüksek bir biçim olan diğeri ise sofistike ve tahakkümcüdür. Bu iki tür faaliyeti ne aynı mekanizmalar ne de aynı failler (agents) yönetmektedir, kapitalist alan ise yüksek biçim içinde yer almaktadır. Becerikli ve yaman bir takunyalı köy kapitalistinin muhtemel varlığını inkâr ediyor değilim. Moskova'dan Profesör Viktor Dalin'in bana söylediğine göre, Lenin sosyalist dünya içinde bile köy pazarının, bir kez özgürlüğünü yeniden kazanınca, eksiksiz kapitalizm ağacını pekâlâ yeniden yeşertebileceğini ifade etmişti. Aynı zamanda, dükkân sahipleri arasında bir mikrokapitalizm mevcut olduğunu da inkâr etmiyorum; Alexander Gerschenkron hakiki kapitalizmin orada doğduğunu düşünmektedir. Kapitalistik sürecin altında yatan, partnerlerin temel eşitsizliği toplumsal hayatın her kademesinde görülebilmektedir. Ama sonunda, kapitalizm toplumun ta zirvesinde ilk defa yayıldı, gücünü kanıtladı ve kendini açığa vurdu. Araştırmamızı sürdürmemiz gereken ve kapitalizmi keşfetme şansımızın olduğu düzey Bardi'ler, Jacques Coe-

ur'lar, Jacob Fugger'ler, John Law'lar veya Necker'ler düzeyidir.

Eğer kapitalizm ile piyasa ekonomisi arasında umumiyetle hiçbir ayırım yapılmıyorsa, bu her ikisinin de Ortaçağlardan bugüne aynı hızla ileri doğru gitmesinden ve kapitalizmin çoğu kez iktisadi ilerlemenin güdüleyici kuvveti yahut çiçeklenmesi olarak sunulmasındandır. Gerçekte, her şey maddi hayatın o çok geniş sırtı üzerinde duruyordu; maddi hayat genişlediği zaman, her şey ileri doğru gidiyordu, piyasa ekonomisi de hızla genişleyerek maddi hayat pahasına mesafe katediyordu. İmdi, kapitalizm bu tür genişlemeden her zaman yararlanır. Joseph Schumpeter'in müteşebbisi bir çeşit deus ex machina telakki ederken haklı olduğuna inanmıyorum. Belirleyici faktörün bir bütün olarak hareketin kendisi olduğu ve herhangi bir kapitalizmin genişliğinin temeldeki ekonomi ile doğru orantılı olduğu yolundaki inancımda ısrar ediyorum.

IV.

Küçük azınlığın koruluğu olan kapitalizm, toplumun aktif suç ortaklığı olmaksızın düşünülemez. Zorunlu olarak toplumsal düzenin bir gerçekliği, siyasal düzenin bir gerçekliği ve hatta medeniyetin bir gerçekliğidir. Çünkü belirli bir tarzda, toplum bir bütün olarak aşağı yukarı bilinçle kapitalizmin değerlerini kabul etmek zorundadır. Ama bu her zaman vuku bulmaz.

Herhangi bir fazlaca gelişmiş toplum birkaç "parçaya" bölünebilir: Ekonomi, siyaset, kültür ve toplumsal hi-

yerarşi. Ekonomi ancak diğer "parçalara" dayanarak anlaşılabilir, zira hem kendini çevreye yayar hem de kendi kapılarını komşularına açar. Eylem ve etkileşim vardır ortada. Kapitalizm denen, ekonominin o biraz özel ve kısmî biçimi ancak bu bitişik "parçaların" ve onların uzanımlarının ışığında tam olarak açıklanabilir; ancak o zaman hakiki çehresini gösterir.

Bu bakımdan, kapitalizmi yaratmayan ama onu tevarüs eden (miras alan) modern devlet bazan onun lehine bazan da aleyhine hareket eder; bazan kapitalizmin genişlemesine fırsat verir, başka zamanlarda da onun ana kaynağını yokeder. Kapitalizm ancak devlet ile özdeş hâle geldiği zaman, kendisi devlet olduğu zaman muzaffer olur. İlk büyük merhalesi olan İtalyan şehir-devletleri (Venedik, Cenova ve Floransa) merhalesinde, iktidar paralı seçkinlerin ellerindeydi. Onyedinci yüzyıl Hollanda'sında Naibler aristokrasisi ülkeyi işadamlarının, tüccar ve tefecilerin çıkarlarına, hatta buyruklarına göre yönetiyordu. Aynı şekilde, İngiltere'de Muhteşem 1688 Devrimi iş çevrelerinin Hollanda'dakine benzer yükselişine işaret ediyordu. Fransa yüzyıldan fazla bir zaman geride kaldı; ancak 1830 Haziran Devrimi ile ticaret burjuvazisi rahat bir biçimde yönetime yerleşti.

O halde devlet kendi dengesine ve ayakları üstünde durabilme kabiliyetine göre finans dünyasının ya lehindeydi veya ona düşmandı. Aynı şey kültür ve din için de geçerliydi. Kuramsal olarak, muhafazakâr bir kuvvet olan din, piyasa, para, spekülasyon ve riba ihtiva eden yeniliklere hayır diyordu. Ama Kilise finans dünyasıyla bir anlaşmaya vardı. Hayır demeye devam ediyordu, ama nihayette asrın karşıkonulmaz zaruretlerine boyun eğdi. Uzun sözün kısası, II. Vatikan'dan sonra uydurulan bir ifadeyi kullana-

cak olursak, bir *aggiornamento* veya eskiden "modernlik" denen şeyi kabul etti. (Augustin Renaudet, Saint Thomas Aquinas (1225-74)nın bir gün başarıya ermesi mukadder olan ilk modernizmi nasıl formüle ettiğini anlatır dururdu.) Ancak, her ne kadar din, ve dolayısıyla kültür, bu tür engelleri nispeten erken bir tarihte aradan çıkardıysa da, Kilise bu işlere ilke olarak muhalafet etmeye devam etti, özellikle riba olarak suçlanan faizli borçlar sözkonusu olduğunda. Hatta, biraz aceleci bir tavırla, bu tereddütler ancak Reformasyon tarafından giderildi ve bu kapitalizmin kuzey Avrupa ülkelerindeki gelişiminin hakiki açıklamasıdır. Max Weber için, kelimenin modern anlamıyla kapitalizm Protestanlığın yahut, daha kesin söylersek, Püritenciliğin bir eserinden başka bir şey değildir.

Bütün tarihçiler, her ne kadar ondan nihai olarak kurtulmayı beceremeseler de, bu ince (yüzeysel?) teoriye karşı çıktılar. Ancak açık biçimde yanlış bir teoridir bu. Kuzey ülkeleri, daha önce Akdeniz'in eski kapitalist merkezlerinin o kadar uzun zaman ve o kadar parlak biçimde işgal ettikleri yeri ele geçirdiler. Ne teknolojide ne de iş idaresinde hiçbir şey icat etmediler. Amsterdam Venedik'i taklit etti, sonradan Londra'nın Amsterdam'ı taklit ettiği ve New York'un bir gün gelip de Londra'yı taklit edeceği (ettiği) gibi. Her seferinde vuku bulan dünya ekonomisinin yerçekim merkezinin kayışıydı: Kapitalizmin temel yahut gizli tabiatıyla hiçbir alakası olmayan iktisadi sebeplere dayanan bir kayış. Onaltıncı yüzyılın sonlarında Akdeniz'den Kuzey Denizi'ne doğru kesin kayış yeni bir bölgenin eski bir bölge üzerindeki zaferini gösteriyordu. Atlantik'in yeni yükselişinin verdiği destekle genel ekonomi, ticaret ve hatta para arzı genişledi. Ve bir kez daha —Amsterdam'daki randevusuna sadık kalan— piyasa ekonomisinin hızlı bü-

yümesi kapitalizmin genişleyen yapılarını o geniş sırtı üzerinde taşıdı. Her şey göz önüne alındığında, Max Weber'in hatasının esas olarak onun kapitalizmin modem dünyanın teşvikçisi olmadaki rolünü abartmasından kaynaklandığına inanıyorum.

Ancak temel sorun orada yatmamaktadır. Hatta, kapitalizmin gerçek kaderi onun toplumsal hiyerarşilerle çarpışması tarafından belirlendi.

Gelişen her toplum bir kaç hiyerarşiyi birleştirir, bunlara nüfus kütlesinin —Werner Sombart'ın *Grundvolk*'u— bitedurduğu zemin kattan çıkışı sağlayan merdivenler diyelim: Dinî bir hiyerarşi, askerî bir hiyerarşi ve çeşitli malî hiyerarşiler. Yüzyıla ve bulunulan mekâna bağlı olarak, aralarında muhalefetler, uzlaşma ve ittifaklar gelişmekte ve zaman zaman birleşiyor gibi bile görünmektedirler. Onüçüncü yüzyıl Roma'sında siyasi ve dinî hiyerarşiler birleşti, ama şehir çevresinde toprak ve hayvancılık büyük soylulardan oluşan tehlikeli bir sınıf yaratıyor, Kilise hükümetinin Sienalı bankacıları çok yükseklere tırmanışlarını sürdürüyorlardı.

Geç -ondördüncü- yüzyıl Floransa'sında, eski feodal soylularla yeni tüccar üst burjuvazisi bir olarak, mantıklı bir tarzda siyasi denetimi ele geçirmeye girişen paralı bir elit oluşturdular. Ancak, başka toplumsal bağlamlarda, siyasal bir hiyerarşi bütün diğer hiyerarşileri ezmek zorundaydı; Ming ve Mançu Çin'inde durum buydu. Biraz daha az doğrudan ve daha az tutarlı bir tarzda olsa da, *Ancien Régime*'in monarşik Fransa'sı için de durum buydu: Ehemmiyetli soylular hiyerarşisini ön sıraya iterken uzun zaman tacirleri, zengin olanlarını bile, itibardan yoksun bir rol oynamaya zorluyordu. Onüçüncü Louis idaresindeki Fran-

sa'da iktidara giden yol krala ve saraya yakın olmaktan geçiyordu. Luçon'un önemsiz piskoposluk rütbesine sahip Richelieu'nün kariyerinde yukarı doğru ilk gerçek adım ana Kraliçe Marie de Médicis'in yardım dağıtan memuru olması ve bu suretle saraya kabul edilip idarecilerin sınırlı çevresine girmesi idi.

Her toplum, bireysel tutkuların başarıya ulaşabileceği kendi öz kanallarına sahiptir. Her toplumun kendi başarı *türü* vardır. Batı'da, her ne kadar bireysel başarılar ender değildiyse de, tarih mükerrer biçimde şu dersi öğretti: Bu tür başarılar hemen hemen her zaman, servet ve nüfuzlarını azar azar arttırma mücadelesi veren uyanık, dikkatli ailelerce yığılan mal varlığına (aktiflere) atfedilmelidir. Tutkuları sabır ile elele gidiyordu; uzun-vadeli bir tutku çeşidiydi. O halde uzun zaman yaşayan ailelerin, silsilelerin faziletlerine övgüler mi dizmeliyiz? Böyle yapmak, Batı sözkonusu olduğunda, gevşek bir şekilde —oldukça geç bir dönemde kullanıma giren bir terimi kullanırsak— burjuvazi tarihi denen şeye yıldızlık tevcih etmek olur; burjuvazi, yani kapitalistik süreci sırtlananlar, kapitalizmin belkemiğini oluşturacak olan katı bir hiyerarşiyi yaratan veya kullananlar. Zira servet ve gücünün temellerini sağlam atmak için, kapitalizm peşpeşe veya esaslı olarak yerel ticarete, ribaya, uzun-mesafeli ticarete, rüşvetle satınalınabilir idareye, toprağa —emin bir yatırımdı toprak ve ayrıca aşikâr bir itibar, düşünebileceğimizden daha fazla itibar sağlıyordu— ve bizzat toplumun kendine bağımlıydı. Eğer bu uzun aile zincirlerine ve mülklerle terfilerin ağır ağır birikmesine yakından bakacak olursak, Avrupa'da feodal rejimden kapitalist rejime geçiş hemen hemen anlaşılır olur. Feodal rejimden senyör aileleri yararlanıyordu, zira temel hazine olan toprağı dağıtan dayanıklı bir *biçim* idi feodalizm.

Diğer bir deyişle, esasta istikrarlı bir toplumsal rejim yaratıyordu. Yüzyıllar boyunca "burjuvazi" bu ayrıcalıklı sınıfa yapışan bir parazitti, onunla yanak yanağa yaşıyor, onun hatalarından, lüks aşkından, tembelliğinden ve ihtiyatsızlığından yararlanarak sahip olduğu şeyleri —çoğu zaman riba sayesinde— ele geçiriyor ve nihayette asalet saflarına kayıyordu. Ancak, saldırıyı yenilemek ve eski mücadeleye yeni baştan başlamak için başka burjuvalar da vardı. Tek kelimeyle, uzun vadeli bir asalaklıktı bu: Burjuvazi kendi iştihasını tatmin için yönetici sınıfı durmaksızın tahrip ediyordu. Ama burjuvazinin yükselişi yavaş ve sabırlıydı ve tutkusu sürekli olarak çocuklarına ve torunlarına geçiyordu. Ve bu durum tekrarlanıp duruyordu.

Feodal toplumdan türeyen ve kendisi hâlâ yarı feodal olan bu toplum tipi, mülkiyet ve toplumsal ayrıcalıkların görece korunduğu, ailelerin —mülkiyet kutsal olduğundan veya öyle olması istendiğinden— göreli sükûnete sahip olabildikleri, ve her bireyin aşağı yukarı kendi yerinde kaldığı bir toplumdur. İmdi, eğer ***birikim*** meydana gelecekse, eğer aile silsileleri büyüyüp sürdürülecekse, eğer para ekonomisi sonunda kapitalizmin doğmasına yardımcı olacaksa, sakin yahut nispeten sakin toplumsal sulara ihtiyaç vardır. Süreç içinde, kapitalizm üst toplumun belirli tabyalarını tahrip eder, ama bunu kendi yararına eşit derecede sağlam ve dayanıklı tabyalar inşa etmek için yapar.

Aile servetlerinin, bir gün parlak bir başarıyla sona eren bu uzun gebelik dönemleri hem geçmişte hem de bugün bize o denli aşinadırlar ki bunun Batı toplumlarının temel bir özelliği olduğunu farketmek bizim için güç olmaktadır. Bu olguyu ancak Batı'dan ayrılıp Avrupalı olmayan toplumların sunduğu değişik manzarayı gözlediğimiz zaman hakikaten farkederiz. Bu toplumlarda, benim kapita-

lizm dediğim —yahut demek istediğim— olgu atlanması güç veya imkânsız toplumsal engellerle karşılaşmaktadır. İronik olarak, bizzat bu engeller genel bir açıklama için ipuçları sağlamaktadır.

Japon toplumu bu bakımdan atipiktir, zira orada süreç kabaca Avrupa'da olduğu gibiydi: Feodal bir toplum yavaş yavaş bozuldu ve kapitalizm sonunda fışkırıverdi (Japonya tüccar hanedanlarının en uzun ömürlü oldukları ülkeydi, zira onyedinci yüzyıla kadar uzanan bazı aileler bugün hâlâ gelişmektedir). Fakat mukayeseli toplumsal tarih çalışmaları feodal düzenden parasal düzene hemen hemen kendi momentumlarıyla geçen toplumlara örnek olarak yalnızca bu iki toplumu —Batı ve Japon— sunabilmektedir. Başka yerlerde devletin, mertebeye dayalı imtiyazın ve servete dayalı imtiyazın konumları çok farklıydı ve ben bu farklardan bir ders çıkarmaya çalışacağım.

Çin'i veya İslam'ı göz önüne alın. Çin'de eldeki eksik istatistikler dikey toplumsal akışkanlığın (mobility) orada Avrupa'dan daha fazla olduğu izlenimini vermektedir. Ayrıcalıklı kişilerin sayısı görece daha fazla değildi, sadece Çin toplumu Avrupa toplumundan çok daha az istikrarlıydı. Açık kapı, açık hiyerarşi mandarin rütbesi için sınav biçimini alıyordu. Her ne kadar bu tür sınavlar her zaman mutlak dürüstlük içinde yapılmıyorduysa da, kuramsal olarak bütün toplumsal gruplar için girilebilir idiler: Her halükârda ondokuzuncu yüzyılda Batı'nın büyük üniversitelerinde olduğundan sonsuzca daha fazla bir ulaşılabilirlik. Mandarinin yüksek rütbelerine ulaşmayı sağlayan sınavlar fiiliyatta toplumsal oyunda kullanılan kâğıtların yeniden karıştırılmasına, sürüp giden bir "yeni anlaşma"ya baliğ oluyordu. Ne var ki, zirveye ulaşanlar bunu ancak güvensiz bir tarzda yapıyor, bir çeşit ömürboyu-sürecek ün-

van kazanıyorlardı. Ve bu vesilelerle biriktirdikleri servetler Avrupa'da *grandes familles* ("büyük aileler") diye bilinen olgunun temellerini atmaya pek az yarıyordu. Ayrıca, çok zengin ve çok güçlü aileler ilke olarak devletin şüphesini çekiyorlardı; devlet tekbaşına toprağa sahipolma ve köylüleri vergiye bağlama hakkına sahipti; madencilik, sanayi ve ticaret işletmelerini yakından gözetim altında tutuyordu. Tacirlerin yerel düzeydeki suç ortaklığına ve yolsuzluk yapan mandarinlere rağmen, Çin devleti kapitalizmin yayılmasına sürekli düşmanlık gösterdi. Kapitalizmin elverişli şartlar yüzünden genişlediği her seferde, hemen hemen totaliter (bu kelimenin günümüzdeki tüm küçültücü anlamlarını bir yana koyuyorum) bir devlet tarafından nihayette denetim altına alınıyordu. Hakiki Çinli kapitalizmi ancak Çin dışında mevcut oldu—mesela, Çin tüccarının tam bir özgürlük içinde işini sürdürdüğü ve kendi alanını tesis ettiği Insulinde'de olduğu gibi.

İslam'ın engin dünyasında, özellikle de onsekizinci yüzyıl öncesinde, toprak sahipliği geçiciydi, çünkü orada, Çin'de olduğu gibi, toprak hukuken hükümdara aitti. Avrupa *Ancien Régime*'nin terminolojisini kullanırsak, tarihçiler bu tür mülklere, aile *fief*'lerine karşıt olarak, *bénéfice* lar (yani, birine ömürboyu tahsis edilen mülk) diyebilirler. Başka bir deyişle, senyörlükler —yani araziler, köyler ve toprak kiraları— (eski Karolenj devletinin uyguladığı usulü hatırlatan bir tarzda) devlet tarafından dağıtılıyordu ve bundan faydalanan öldüğü zaman bir kez daha (başkasına) verilme imkânı hasıl oluyordu. Hükümdar için bu durum piyade ve süvarilere hizmetlerinin karşılığını ödemeyi ve onların gelecekteki sadakatlerinden emin olmayı sağlıyordu. Bey öldüğü zaman, senyörlüğü ve sahip olduğu her şey İstanbul Sultanı'na yahut Delhi'nin Büyük

Hükümdarı'na iade olunuyordu. Şu hususa işaret edilmelidir ki, otoriteleri sürdüğü müddetçe bu büyük hükümdarlar yönetici toplumun, seçkinler sınıfının bileşimini —gömleklerini değiştirir gibi— değiştirebiliyorlardı ve bunu yapmada da tereddüt göstermiyorlardı. Böylece, toplumun zirvesi sık sık yenileniyor ve aileler sağlam biçimde kök salmaya muktedir olamıyorlardı. André Raymond'un onsekizinci yüzyıl Kahire'sine dair yakın zamanlardaki çalışması oradaki büyük tacirlerin konumlarını bir nesilden fazla sürdürmeye nadiren muktedir olduklarını göstermektedir. Siyasal toplum tarafından yutuluyorlardı. Eğer Hind tüccarının hayatı biraz daha emniyetli idiyse, piramidin tepesindeki istikrarsız toplumun içinde değil de, tüccar ve bankacılık kastlarının koruması dahilinde geliştiği içindi.

Önerdiğim gayet basit, imkân dahilindeki teorinin şu ana kadar anlaşılmasının kolaylaşmış olması lazım: Kapitalizmin büyüme ve başarısı belirli toplumsal şartlar gerektirmektedir. Toplumsal düzende belirli bir sükunet (istikrar) ve devlet tarafından belirli bir nötrlük (tarafsızlık) veya zayıflık veya lütufkârlık gerektirmektedir. Batı'da da lütufkârlık değişen derecelerde ortaya çıktı; esas olarak toplumsal nedenlerden, kökü geçmişin derinliklerinde yatan nedenlerden ötürüydü ki Fransız ulusu her zaman için kapitalizme, diyelim İngiltere'nin olduğundan, daha az müsait olmuştu.

Bu hususta ciddi itirazların olmayacağını sanıyorum. Ama şimdi yeni bir sorun ortaya çıkmaktadır. Kapitalizmin hiyerarşiye ihtiyacı vardır. Ama, hepsi de hiyerarşilere sahip olan, hepsinin de zirvelerinde iktidar sahibi bir avuç ayrıcalıklı birey bulunan yüzlerce toplumun oluşumunu zihninde canlandırabilen bir tarihçi için hiyerarşi tek başına ne ifade eder? Hiyerarşiler geçmişte mevcuttu, onü-

çüncü yüzyıl Venedik'inde, *Ancien Régime* sırasında Avrupa'da, Thiers Fransa'sında yahut popüler sloganların iktidardaki "200 aile"yi itham ettikleri 1936 Fransa'sında. Ama hiyerarşiler aynı zamanda Japonya'da, Çin'de, Türkiye'de ve Hindistan'da da mevcuttu. Ve bugün hâlâ mevcutturlar, Amerika Birleşik Devletleri'nde bile. Kapitalizm piyasayı, üretimi yahut tüketimi icat etmediği gibi, hiyerarşileri de icat etmez; sadece kullanır onları. Tarihin uzun oluşumunda, kapitalizm geç gelen bir olgudur. Herşeyin hazır olduğu bir anda gelmektedir.

Diğer bir deyişle, özgül hiyerarşi sorunu kapitalizmin ötesine gitmekte, onu aşmakta, onu önceden (*a priori*) kontrol etmektedir. Heyhat, kapitalist olmayan toplumlar da hiyerarşileri bastıramadılar. Kitabıma dahil ettiğim uzun ayrıntılara kapı açan, ancak hiçbir sonuca varmayan toplumlar. Bu muhakkak ki anahtar meseledir, meselelerin meselesidir. Hiyerarşi, bir insanın diğerine bağımlılığı, yok edilmeli midir? "Evet," diyordu Jean-Paul Sartre 1968'de. Ama böyle bir şey gerçekten mümkün müdür?

Üçüncü Bölüm
KAPİTALİZM ve DÜNYAYI TAKSİM ETMEK

İlk iki bölümde bilmecenin tüm parçalarını önünüze yaydım, bazan ayrı ayrı, bazan gelişigüzel bir tarzda gruplanmış olarak, yapmakta olduğum açıklamaya en uygunu hangisi görünüyorsa öyle. Başlığı tam da maksadımı açığa vuran bu bölümde bilmeceyi çözmeye çalışacağım: Maksadım kapitalizm, kapitalizmin gelişmesi ve hareket tarzı ile genel bir dünya tarihi arasındaki bağlantıyı kurmak.

Bir *tarih*: Biçim ve deneyimlerin kronolojik ardışıklığı. *Bütün dünya*: onbeş ve onsekizinci yüzyıllar arasında biçimlenen ve müterakki şekilde ağırlığını beşer hayatının her veçhesinde ve yerkürenin her toplum, ekonomi ve medeniyetinde hissettiren birlik.

Bu dünya kendini bir eşitsizlik atmosferinde açığa vurur. Bugünkü imaj — zengin uluslara karşı azgelişmiş olanlar— onbeşinciden onsekizinci yüzyıla kadar, *mutadis mutandis*, vukubulan durumdu zaten. Şüphesiz Jacques Coeur'un zamanından Jean Bodin'e, Adam Smith'e ve ta

Keynes'e kadar uzanan zaman diliminde zengin ve yoksul ülkeler sürekli olarak aynı ülkeler değildi; tekerlek dönüyordu. Fakat dünyayı idare eden yasa pek az değişti; dünya yapısal olarak varlıklı olanlarla olmayanlar arasında taksim edilmeye devam ediyor. Bir çeşit dünya toplumu mevcuttur, olağan hiyerarşileştirilmiş toplumun çok genişletilmiş ama hâlâ tanınabilen bir versiyonu. Mikrokozm ve makrokozm, ama ikisi de aynı kumaştan kesilme. Niçin? Bunu cevaplandırmaya çalışacağım, ama başaramayabilirim. Tarihçi nasılları görmekte niçinleri görmekten daha az güçlük çeker ve büyük meselelerin sonuçlarını kökenlerinden daha vazıh olarak ayırdedebilir. Hele hele, onu bu denli rutin tarzda yanıltan, ona mütemadiyen nanik yapan bu kökenleri keşfetme hususunda heyecanlanması yerindedir.

I.

Bir kez daha işe yarar bir sözlük geliştirmeliyiz. Hakikatte, iki terim kullanılmalıdır: ikincisi daha önemli olmak üzere, *dünya(nın) ekonomisi* ve *dünya-ekonomisi*. Dünya ekonomisinden (*economy of the world*) bir bütün olarak dünya ekonomisini kasdediyorum, Sismondi'nin ifadesiyle "kâinat piyasası"nı. Dünya-ekonomisi (*world-economy*) —Alman *Weltwirtschaft* kelimesini örnek alarak benim uydurduğum bir kelime— ile de, ekonomik bir bütün oluşturduğu ölçüde, gezegenimizin sadece bir bölümünün ekonomisini kasdediyorum. Çok önceleri onaltıncı yüzyıl Akdeniz'inin kendi içinde bir Weltwirtschaft, bir dünya-ekonomisi, yahut başka bir Almanca

ifadeyi kullanırsak, "*eine Welt für sich,*" kendi için bir dünya olduğunu yazmıştım.

Bir dünya-ekonomisi üç yönlü olarak tasvir edilebilir:

1. Veri bir coğrafî mekânı işgal etmektedir; bu bakımdan onu ayıran sınırları vardır ve bu sınırlar, biraz yavaş olmakla beraber, değişmektedir. Kopuşlar zaman zaman kaçınılmaz olarak görülmektedir, ama uzun aralıklarla; mesela, geç onbeşinci yüzyılın Keşifler Çağı'nı takiben, yahut 1689'da Büyük Petro Rusya'yı Avrupa ekonomisine açtığı zaman. Sovyet ve Çin ekonomisinin serbest, topyekün ve kesin bir dışa açılışı vuku bulursa, bugün tanıdığımız hâliyle Batı'da görülecek kopuşu varın tahayyül edin.

2. Bir dünya-ekonomisinin her zaman, başat bir şehirle temsil edilen, bir kutbu veya merkezi vardır: geçmişte bir şehir-devleti, günümüzde büyük bir şehir—yani, iktisadi bir başkent, Washington D.C.'den ziyade New York. Dahası, bir tek dünya-ekonomisi içinde iki merkez eşanlı olarak ve uzunca bir dönem varolabilirler, Kayzer Augustus, Anthony ve Kleopatra yönetimindeki Roma ve İskenderiye gibi; Chioggia savaşından (1378-81) önceki Venedik ve Cenova gibi; yahut onsekizinci yüzyılda, Hollanda'nın kesin olarak dışlanmasından önceki Londra ve Amsterdam gibi. Zira bu iki merkezden biri her zaman sonuçta tasfiye edilmektedir. Bu bakımdandır ki 1929'da, biraz tereddütten sonra, dünyanın merkezi su götürmez şekilde Londra'dan New York'a kaydı.

3. Her dünya-ekonomisi birbiri peşinden gelen bölgelere taksim edilmektedir. Ortada kalp vardır, yani

merkezin çevresindeki (yakınındaki) bölge — onyedinci yüzyılda Amsterdam dünyaya egemen iken Birleşik Eyaletler (ama hepsi değil); yahut 1780'lerden sonra Londra kesin olarak Amsterdam'ın yerine geçtiği zaman İngiltere (ama İngiltere'nin de bütünü değil). Son olarak, çok geniş periferyal (çevresel) alanlar vardı: dünya-ekonomisinin karakteristiği olan iş bölümünde hakiki katılımcılar değil de tabi olanlar. Bu periferyal bölgeler dahilinde hayat çoğu zaman Araf'a, hatta cehenneme benzemektedir. Onların yalnızca coğrafî konumları bunu yeterince açıklamaktadır.

Bu aceleye gelmiş gözlemler, yorum ve kanıtlarla desteklenmelidir; bunları *Maddi Medeniyet ve Kapitalizm*'in 3. cildinde sunacağız. Meselenin güzel bir tasviri Immanuel Wallerstein'in yakınlarda yayımlanan kitabında (*The Modern World System*) bulunabilir. Belirli hususlarda ve bir veya iki genel konum hakkında yazarla uyuşmadığım önemli değildir. Görüş açılarımız temelde özdeştir: Wallerstein sanki biricik dünya-ekonomisinin, onaltıncı yüzyıla kadar kurulmamış olan Avrupa ekonomisi olduğuna inanırken, ben Orta Çağlara kadar ve hatta antik dünyada, Avrupalıların dünyayı topyekûn tanımalarından çok çok önce, yerkürenin aşağı yukarı merkezileşmiş ve aşağı yukarı iç tutarlılığı olan iktisadi bölgelere, yani, yanyana mevcut olan birkaç dünya-ekonomisine bölünmüş olduğuna inanıyorum.

Kendi aralarında çok çok sınırlı sayıda mübadele gerçekleştiren bu yanyana yaşayan ekonomiler, gezegenin meskûn alanlarını taksim ederek oldukça geniş sınır (serhat) bölgeleri meydana getiriyorlardı: bir kaç istisna ile, ticaretin onları aşmada pek az yarar gördüğü sınır bölgeleri. Büyük Petro'ya kadar Rusya (kesin söylersek, Moskova)

esas olarak kendi kendine ve kendi için yaşayan bu kendine-yeterli dünya-ekonomilerinden biriydi. Muazzam Türk İmparatorluğu da, onsekizinci yüzyılın sonlarına kadar, bir dünya-ekonomisiydi. Diğer yandan, muazzam genişliğine rağmen, V. Charles veya II. Philip'in İmparatorluğu böyle değildi; başlangıcından itibaren eski ve faal bir Avrupa-temelli ağın parçasıydı. Zira, Kristof Kolomb'un 1492'deki seyahatinden çok önceleri, Avrupa ile (antenleri Uzak Doğu'ya yönelmiş) Akdeniz bir dünya-ekonomisi oluşturuyorlardı: o çağda Venedik'in ihtişamı çevresinde dönmekte olan bir dünya-ekonomisi. Bu dünya-ekonomisi Keşifler Çağı sırasında genişledi, Atlantik'i, Atlantik ada ve sahil şeritlerini ve nihayet Amerikan kıtasının iç bölgelerini içine aldı; bu iç bölgeler ancak çok sonraları ele geçirildi. Bu dünya-ekonomisi aynı zamanda diğer hâlâ-özerk dünya-ekonomileriyle bağlarını sıklaştırdı: Hind- Insulinde ve Çin. Bu arada, (bu dünya-ekonomisinin) yerçekim merkezi Avrupa içinde güneyden kuzeye kaydı, önce Antwerp'e ve sonra Amsterdam'a; İspanyol ve Portekiz imparatorluklarının merkezleri olan Seville yahut Lizbon'a değil.

Bu bakımdan dünya tarih haritasının üzerine bir kopya kâğıdı koyup herhangi bir veri dönemde görülebilecek dünya-ekonomilerinin kabaca anahatlarını çizmek mümkündür. Bu ekonomiler ağır ağır değiştiklerinden, dünyada her zaman onları incelemek, onları hareket halinde gözlemek ve etkilerini tartmak zorundayız. Dış hatlarını değiştirmede yavaş davranan bu ekonomiler temelde yatan bir dünya tarihinin varlığını izhar ederler. Bu çok derin ancak, tarihi hissettirebilirim zira buradaki biricik amacım peşpeşe gelen Avrupa-temelli dünya-ekonomilerinin nasıl kapitalist süreci ve genişlemesini izah ettiklerini yahut edemediklerini göstermektir. Bu tipik dünya-eko-

nomilerinin Avrupa ve akabinde dünya kapitalizmini doğuran rahimler olduğunu işin başında dile getirmekte tereddüt etmiyorum. Her halükârda, kendisine doğru dikkatle ve ağır ağır ilerlediğim izah budur.

II.

Derin, dipsiz bir tarih. Bu tarihi ben keşfetmedim; sadece önemini belirtmek ve Lucien Febvre'in diline yakışır bir ifadeyle "onu şerefyâb kılmak" istiyorum. Bu kadarı büyük bir iştir zaten. Dünya-ekonomilerinin merkezinde —*merkezsizleşmelerinde*— görülen değişimler üzerinde ve ardından her dünya-ekonomisinin bir-ortak-merkezli (concentrik) alanlara bölünmesi üzerinde biraz uzunca dururken sizi ikna edeceğimi umuyorum.

Merkezsizleşmenin vuku bulduğu her defasında bir yenimerkezleşme meydana gelir, sanki dünya-ekonomisi bir yerçekim merkezi, bir kutup olmadan yaşayamazmış gibi. Bu merkezsizleşme ve yenimerkezleşmeler (decenterings and recenterings) çok sık meydana gelmediklerinden, önemleri daha da artmaktadır. Avrupa ve ele geçirdiği bölgeler bahsinde, 1380'de bir merkezleşme görüldü ve Venedik'e avantaj sağladı. 1500 dolaylarında Venedik'ten Antwerp'e ani ve devasa bir kayış oldu; sonra 1550-60 dönemi Akdeniz'e bir dönüş getirdi, ama bu sefer Cenova lehine; ve nihayet 1590-1610 dolaylarında merkez Amsterdam'a kaydı ve Avrupa bölgesinin iktisadi merkezi orada hemen hemen iki yüzyıl sabit kaldı. 1780 ile 1815 arasında Londra'ya geçti ve 1919'da Atlantik'i aşarak New York City'ye yerleşti.

Böylece Avrupa saati mukadder vakti beş değişik

vesileyle çaldı ve her defasında kayma mücadeleler, çarpışmalar ve ciddi iktisadi bunalımlar arasında vuku buldu. Bir çok durumda elverişsiz iktisadi şartlar sonunda, zaten tehlikeli bir konuma yuvarlanmış olan eski merkezin ölüm çanını çalıyor ve yeni bir merkezin doğuşunu teyit ediyordu. Doğallıkla, bütün bunlar herhangi bir matematiksel düzenlilikten yoksun olarak meydana geliyordu; uzun süren bir iktisadi bunalım bir sınav olmaktadır: Güçlüler ayakta kalır, zayıflar batar. Bu bakımdan, iktisadi güçlüklerin ortaya çıktığı her seferde merkez çökmez. Aksine, onyedinci yüzyılın bunalımları genellikle Amsterdam'a yaradı. Son bir kaç yıldır biz de, ciddi ve uzun ömürlü olduğu her hâlinden belli olan bir dünya bunalımından geçmekteyiz. Sanmıyorum ama, eğer New York batacak olsaydı, dünya yeni bir merkez bulmak veya yaratmak zorunda kalacaktı; eğer, muhtemel olduğu üzere, Amerika Birleşik Devletleri direnebilirse, sınavı geçtiği için daha da güçlenebilir, zira diğer ekonomiler yaşamakta olduğumuz elverişsiz iktisadi durumun sonucunda Amerika'dan daha fazla zarara uğrayabilirler.

Her halükârda, merkezleşme, merkezsizleşme ve yenidenmerkezleşme bir bütün halinde değerlendirildiğinde genel ekonomideki uzun bunalımlarla bağlantılı gözükmektedir. Bu bakımdan, dünya tarihini tersine çeviren bu mekanizmaların zor olan incelemesinde bu iktisadi bulanımların hareket noktamız olması gerektiği aşikâr görünmektedir. Bir örneğe yakından bakış bu hususta aşırı tartışmalardan sakınmama imkân verecektir. Bir dizi çalkantıdan, siyasi kazalardan sonra, ve dünyanın merkezinin Antwerp'te sabitleşememesinin sonucu olarak, tüm Akdeniz onaltıncı yüzyılın ikinci yarısında intikamını aldı. Amerikan maden ocaklarından devasa miktarlarda gümüş geliyordu.

O zamana kadar gümüş Atlantik yolunu izleyerek İspanya'dan Flanders'e varıyordu; ama 1568'den sonra, Akdeniz'e doğru çarketmeye başladı ve Cenova onun yeniden dağıtıldığı merkez oldu. O noktada Akdeniz, Cebelitarık Boğazı'ndan Levanten sularına (Doğu Akdeniz) kadar, bir çeşit iktisadi rönesans yaşadı. Ama bu "Cenova Yüzyılı" uzun sürmedi. Durum bozuldu ve neredeyse elli yıldır Avrupa iş hayatının büyük kliring sistemi olagelen Cenova'nın Piacenza panayırları 1621'den sonra artık öncü rolünü oynamayamaz oldu. Bu Keşifler-sonrası dönem sırasında, umulacağı üzere, Akdeniz bir defa daha ikinci dereceden bir bölge oldu ve istikbalde uzun zaman öyle kaldı.

Kolomb'dan bir asır sonra, dolayısıyla müthiş ve hayret verici bir ümit döneminin sonunda Akdeniz'in çöküşü yıllar önce yayınladığım ve Akdeniz mekânıyla alakalı kocaman ciltlerin ortaya attığı çetin meselelerden biriydi. Bu gerileme için hangi tarihi belirlemeliyiz: 1610, 1620, 1650 ? Herşeyden önce, hangi süreçte kabahat aranmalı? Bu ikinci ve daha önemli soru çok yakınlarda parlak bir biçimde —ve bana göre doğru olarak— cevaplandırıldı (Richard T. Rapp tarafından, 1975 yılında yazılan bir makaleyle). Bu yazıya son on yılda okuduğum en güzel makalelerden biri demekte tereddüt etmiyorum. Makale 1570'den sonra Akdeniz dünyasının kuzeyli gemiler ve tacirler tarafından bizar edildiğini, zorbalığa uğradığını ve yağmalandığını ve bu tacirlerin *başlangıç* sermayelerini Hind şirketlerinden yahut Yedi Denizler'deki riskli girişimlerden kazanmadıklarını ispat etmektedir. Akdeniz çevresinde hazır bulunan servetin üzerine kondular ve, saygın yahut rezil, kıvırabildikleri her yolla onu ele geçirdiler. Mükemmel güney tekstillerinin ustaca taklitleriyle bölgeyi istila ettiler, o kadar ki alışılagelen Venedik pazarlarında o "etiket" altında satmak için kumaşlarını dünyaca ünlü Venedik mühürle-

riyle işaretlediler. Sonuçta Akdeniz sanayii hem müşterilerini hem de şöhretini yitirdi. Yeni ulusların yirmi, otuz veya kırk yıllık bir dönem içinde, ürünlerini "Made in U.S.A" etiketi altında satmak suretiyle, Birleşik Devletlerin dış —hatta iç— pazarlarını, düzenli biçimde baltalamaları durumunda ne olacağını bir tahayyül edin. Uzun sözün kısası, kuzeyliler üstün ticari dirayetleri yüzünden veya doğal endüstriyel rekabet süreci sonucu olarak zafere ulaşmadılar (gerçi Kuzey'deki düşük ücret ödemeleri muhakkak ki faktörlerden biriydi); zaferleri Reformasyon'dan yana olmalarının bir ürünü de değildi. Politikaları sadece önceki galiplerin yerini almaktı ve şiddet bu oyunda herşeydi. Bu oyun kuralının hâlâ yürürlükte olduğunu belirtmeye gerek var mı? Dünyanın I. Dünya Savaşı sırasındaki, Lenin'in haber verdiği şiddetli bölünümü, onun düşündüğü kadar yeni değildi. Bugün hâlâ hayatın bir gerçeği değil mi o? Merkezde bulunan yahut merkeze yakın olanlar o pâyeyi başkalarına verebilirler.

Bu bizi benim ikinci noktama götürür: her dünya-ekonomisinin birleşikmerkezli alanlara bölünmesi.

İhtişam, servet ve zevk içinde yaşama dünya-ekonomisinin merkezi civarında, onun tam kalbinde toplanır. Oraya tarihin günışığı parlak renkleri taşır; orada yüksek fiyatlar, bankacılık, lüks emtia, kârlı sanayiler ve kapitalist tarım aşikârdır; uzun-mesafeli ticaretin çıkış ve varış noktaları, değerli madenlerin akışı, muteber paralar ve kredi mektupları orada görülür. Orada ekonomik modernliğin erken gelişmiş her biçimi uygulanır; onbeşinci-yüzyıl Venedik'ini veya onyedinci-yüzyıl Amsterdam'ını veya onsekinci-yüzyıl Londra'sını yahut yirminci-yüzyıl New York'unu gözleyen yolcu bu gerçeğin farkındadır. En son teknik hünerler ve onlara eşlik eden temel bilimsel bilgiler de umumiyetle

orada görülebilir. Orada "hürriyetler" kök salar ve her ne kadar tamamen mitik (efsanevî) değilseler de, tamamen gerçek de değildirler. "Venedik'te hayat hürriyeti," veya Felemenk hürriyetleri, veya İngiliz hürriyetleri ile ne kasdedildiğini bir düşünün.

Ara ülkelere, merkezin komşusu, hasmı ve rakibi olan ülkelere vardığımızda, bu hayat standardı bir gömlek aşağı iner. Orada azsayıda hür köylü, azsayıda hürinsan, iyi işlemeyen borsalar, kusurlu bankacılık, çoğunlukla dışarıdan idare edilen finans kuruluşları ve görece geleneksel sanayiler görürüz. Onsekizinci-yüzyıl Fransa'sı zarif görünebilse de, hayat standardı İngiltere'ninkiyle kabil-i kıyas değildir. O şişko et-obur John Bull ayakkabı giyerdi; ama onun Fransız taydaşı (counterpart) Jacques Bonhomme çelimsiz, soluk benizli, erken yaşlanan bir ekmek-kemirendi ve ayaklarına takunyalar geçirirdi.

Ama çevre bölgelere ulaştığımız zaman Fransa ne kadar uzak görünür. 1650'yi örnek alalım: dünyanın merkezi minnacık Hollanda'ydı, yahut daha kesin olursak, Amsterdam. Ara yahut ikincil alanlar Avrupa'nın geriyekalan o çok faal bölümüydü, yani, Baltık ve Kuzey Denizi devletleri, İngiltere, Almanya'nın Ren ve Elbe bölgeleri, Fransa, Portekiz, İspanya ve Roma'nın kuzeyindeki İtalya. Çevre ülkeler ise şunlardı: İskoçya, İrlanda ve kuzeye doğru İskandinavya; artı Hamburg'tan Venedik'e uzanan hattın doğusunda kalan tüm Avrupa; Roma'nın güneyindeki İtalya (Napoli ve Sicilya); ve son olarak Atlantik'in ötesi, Avrupalılaş(tırıl)mış Amerika, periferilerin en şahanesi. Kanada ile Amerika'daki genç İngiliz kolonileri bir yana, tüm Yeni Dünya kölelik üzerine kurulmuş bir dünyaydı. Aynı şekilde, Orta Avrupa'nın Polonya ve ötesine uzanan dış alanları bir *ikinci serflik* bölgesiydi; serflik, Batı'da olduğu

gibi orada da hemen hemen ortadan kalkmışken, onaltıncı yüzyılda yeniden tesis edildi.

Kısacası, 1650'de Avrupa dünya-ekonomisi toplumların bir yanyanalığı, daha o zamandan kapitalist Hollanda'dan merdivenin alt basamağında serflik yahut köleliğe dayananlara kadar uzanan toplumların bir birarada mevcutluğu idi. Bu eşanlılık, bu senkronizm bir kez daha bütün meseleleri tartışma alanına çeker. Çünkü bu katmanlaşma kapitalizme hayat vermektedir: Dış alanlar arada olanları ve hepsinden önce merkezi beslemektedir. Ve merkez eğer zirve değilse, tüm binanın kapitalist üstyapısı değilse, nedir peki? Görüş açıları mütekabil olduğundan, eğer merkez yiyecek arzı için çevreye bağımlıysa, çevre de merkezin onu denetleyen ihtiyaçlarına bağımlıdır. Ne de olsa, Batı Avrupa kadîm kölelik uygulamasını Yeni Dünya'ya nakletti —hakikatte onu yeniden icat etti— ve yeni serfliği iktisadi zorunlulukların bir sonucu olarak Doğu Avrupa'da "teşvik etti". Bu durum Wallerstein'ın iddiasına ağırlık kazandırmaktadır: Kapitalizm dünya eşitsizliğinin bir eseridir; gelişmesi için uluslararası ekonominin suç ortaklığına ihtiyacı vardı. Kapitalizm çok geniş bir bölgenin otoriter örgütlenmesinden doğdu. Sınırlı bir iktisadi alanda bu kadar sağlam bünyeli olamazdı ve eğer ucuz emek mevcut olmasaydı hiç gelişmeyebilirdi.

Bu teori kullanılagelen ardışık modelden çok farklı bir açıklama sunmaktadır: Kölelik, feodalizm, kapitalizm. O kadar alışılmamış bir eşanlılık, bir senkronizm önermektedir ki çok büyük öneme sahip olsa gerek. Fakat her şeyi açıklamamaktadır; her şeyi açıklayamaz. Herşeyden önce, modern kapitalizmin kökeni için aslî öneme sahip olduğuna inandığım bir hususu açıklayamamaktadır; bununla, Avrupa dünya-ekonomisinin sınırlarının ötesinde nelerin

vuku bulduğunu kasdediyorum.

Gerçekte, onsekizinci yüzyılın sonuna ve hakiki bir dünya-çapında ekonominin zuhuruna kadar, Asya iyi-örgütlenmiş ve etkin dünya-ekonomilerine sahip olagelmişti: Çin, Japonya, Hind-Insulinde bloku ve İslam dünyası. Bu ekonomilerle Avrupa ekonomileri arasındaki ticaret ilişkilerinin yüzeysel olduğunu, madeni para karşılığı mübadele edilen bir kaç lüks maddeyi —karabiber, baharat ve özellikle de ipek— içerdiğini, ve bir bütün olarak o ekonomilerle karşılaştırıldığında tüm bunların pek az öneme sahip olduğunu söylemek mutat —ve doğru— bir tavırdır. Bu hiç şüphesiz doğrudur, ama Avrupa'da, aynı şekilde Asya'da, zengin kapitalistler bu birkaç sözümona yüzeysel mübadele üzerinde tekbaşlarına kontrol sağladılar; bu bir tesadüf değildir ve olamaz. Hatta şuna inanma noktasına geldim ki, her dünya-ekonomisi birçok durumda dışarıdan yönlendirilmektedir. Avrupa'nın büyük tarihî hadiseleri bunu ısrarla ifşa eder ve hiçkimse Vasco da Gama'nın 1498'de Kalküta'ya varışına, Cornelis de Houtman'ın büyük Java (Endonezya) kenti Bantam limanına girişine ve Robert Clive'in Bengal'i İngiltere'ye kazandıran 1757'deki Plessey zaferine beş yıldız vermekte bir yanlışlık görmez. Kader yedi fersahlık pabuçlar giyer ve çok uzun adımlar atabilir.

II.

Dünya-ekonomilerini yaratan ve onlara hayat veren, biri diğerinin yerine geçen merkezleri tartışırken Avru-

pa'daki dünya-ekonomilerinin peşpeşe gelişlerine atıfta bulundum. 1750 dolaylarına kadar egemen merkezlerin her zaman şehirler, şehir-devletleri olduğuna işaret edilmelidir. Zira, onsekizinci yüzyıl ortalarında iktisadi dünyaya hâlâ egemen olan Amsterdam'a haklı olarak şehir-devletlerinin sonuncusu, tarihin son *polis*'i denebilir. Onun arkasında, Birleşik Eyaletler bir gölge hükümetten başka bir şey değildi. Amsterdam tek başına hükümrandı, Karaibler'den Japon sahillerine kadar bütün dünyaca görülebilen parlak bir projektör ışığı. Ne var ki, Aydınlanma asrının ortalarına doğru yeni bir devir başladı. Yeni hükümran Londra bir şehir-devleti değil, İngiliz Adaları'nın başkentiydi: Ona bir ulusal pazar'ın karşıkonulmaz gücünü veren bir konum.

O halde iki aşamadan söz ediyoruz: *Şehir dünyaları ve dominyonları* ve *"ulusal" dünya ve dominyonlar*. Tüm bunlara burada sadece öylesine bir bakış atacağız; bu ünlü gerçeklerin bildik olmasından veya onları zaten tartışmış olmamdan ötürü değil, bu bildik gerçeklerin ancak bir bütün halinde ele alındıkları zaman önemli olduklarını düşündüğümden ötürü. Zira kapitalizm meselesi ancak bütünle alakası bakımından ortaya konabilir ve üzerine yeni bir ışık serpilebilir.

O halde, 1750'ye kadar Avrupa, oynadıkları rolün bir sonucu olarak kendilerine yıldız konumu verilen bir dizi önemli şehir etrafında dönüp durdu: Venedik, Antwerp, Cenova ve Amsterdam. Oysa, onüçüncü yüzyılda, bu çeşit hiçbir şehir iktisadi hayata egemen değildi henüz. Bu, Avrupa'nın henüz planlı ve örgütlü bir dünya-ekonomisi olmadığından ötürü değildi. Bir Müslüman egemenliği döneminden sonra, Akdeniz bir kez daha Hıristiyandı ve Levant

(Doğu Akdeniz) ticareti Batı'ya, onsuz dünya-ekonomisi adına layık hiçbir ekonominin mevcut olamayacağı o uzun-menzilli ve muteber anteni sunuyordu. İki öncü bölge açık biçimde diğerlerinden ayrı duruyordu: Güneye doğru İtalya ve kuzeye doğru Hollanda. Ve bütünün yerçekim merkezi ikisinin ortasında bir yerde, Champagne panayırlarında kuruldu: hemen hemen büyük bir şehir —Troyes— ile ikinci dereceden üç kente —Provins, Bar-sur-Aube, Lagny— eklenen yapay şehirlerin meydana getirdiği panayırlar. Bu yerçekim merkezinin bir boşluğa (vakuma) yerleştirildiğini söylemek meseleyi fazla zorlamak olur, zira Paris'ten fazla uzak değildi: IX. Louis saltanatının ihtişamının ve üniversitesinin olağanüstü şöhretinin tadını çıkaran bir ticaret merkezi olan Paris. Hümanizm tarihçisi Giuseppe Toffanin, davetkâr *Il secolo senza Roma* (Roma'sız asır) başlığını taşıyan kitabında bu gerçeğin farkındadır; Roma'sız asır, yani Roma'nın kültürel hükümranlığının Paris tarafından ele geçirildiği onüçüncü yüzyıl. Ancak, o dönemde Paris'in ihtişamının, neredeyse kesintisiz faaliyet içindeki uluslararası bir buluşma yeri olan, gürültü ve telaş dolu Champagne panayırlarıyla bir ölçüde bağlantılı olduğu aşikârdır. Kuzeyden — kelimenin geniş anlamıyla Hollanda'dan, Marne ile Zuider Zee arasındaki nehir boylarında yün, kenevir ve keten imal eden aile atölyelerinin oluşturduğu geniş bir nebula olan Hollanda'dan— gelen yünlü kumaş ve ketenler karabiber, baharat ve İtalyan tacir ve tefecilerinin paralarıyla mübadele ediliyordu. Lüks mamüllerin bu sınırlı değiş-tokuşu gene de ticareti, sanayi, taşımacılık ve krediyi ihtiva eden muazzam bir aygıtı harekete geçirmeye ve bu panayırları o günün Avrupa'sının iktisadi merkezi yapmaya yetiyordu.

Champagne onüçüncü yüzyılın sonlarında çeşitli

sebeplerle çöktü: 1297'de Akdeniz ile Bruges arasında doğrudan bir denizcilik bağının kurulmasıyla deniz karaya üstün geldi; Simplon ve Saint Gotthard geçitleri üzerinden Alman şehirlerini kuzeyden-güneye geçen yolun geliştirilmesi ve şimdi artık kuzeyden ithal edilen ham yünlüleri boyamakla yetinmeyip kendi yünlerini eğiren, böylece Floransa'da *arte della lana*'ya hız kazandıran İtalyan şehirlerinin sanayileşmesi. Fakat hepsinden öte, kısa zaman sonra Kara Ölüm trajedisinin iştirak edeceği Champagne pazarlarındaki en güçlü partner olan İtalya bu sınavdan muzaffer çıktı. İtalya, Avrupa iktisadi hayatının tartışılmaz merkezi oldu, daha doğrusu bir kez daha bu konumu ele geçirdi. Kuzey ile güney arasındaki tüm mübadeleler İtalya'nın denetimine girdi; ayrıca, Basra Körfezi, Kızıl Deniz ve Doğu Akdeniz kervanları üzerinden Uzak Doğu'dan İtalya'ya ulaşan ticari emtia İtalya'ya tüm Avrupa pazarlarına otomatik olarak ulaşma imkânı veriyordu.

Fiiliyatta bu İtalyan üstünlüğü uzun bir zaman dört güçlü şehir arasında bölünecekti: Venedik, Milan, Floransa ve Cenova. Ancak Cenova'nın 1382'deki yenilgisinden sonradır ki Venedik'in uzun, ama her zaman sükûnet içinde geçmeyen hükümranlığı başladı. Ne var ki, bir asırdan fazla sürecekti bu hükümranlık; Venedik Doğu Akdeniz'in ticaret merkezlerine ürünlerinin birinci el dağıtıcısı olmayı sürdürdükçe bu hükümranlık devam edecekti. Onaltıncı yüzyılda Antwerp Aziz Mark'ın şehrinin yerine geçti, zira Portekiz'in Atlantik üzerinden ithal ettiği büyük miktarlardaki karabiber için depo oldu, öyle ki Escaut'daki liman Atlantik ve Kuzey Avrupa ticaretine egemen devasa bir merkez haline geldi. Sonra, burada açıklanamayacak kadar çok karmaşık ve İspanyolların Hollanda'da sürdürdükleri savaşlarla alakalı çeşitli siyasi sebeplerle egemen şehir ko-

numu Cenova'ya geçti. Aziz George'un şehrinin zenginliği Doğu Akdeniz'le ticarete değil, Yeni Dünya ile ticarete dayanıyordu, Seville ile ticarete ve Cenova'nın Avrupa dağıtıcısı olduğu Amerikan ocaklarından akan gümüş seline dayanıyordu. Amsterdam sonunda tartışmaya son verdi ve yüzelli yıldan fazla bir zaman kendi üstünlüğünün Baltık'tan Levant'a, oradan Moluccas'a kadar hissedilmesini sağladı. Bu durum esas olarak onun bir yandan kuzeyin ticari emtiası üzerinde, diğer yandan tarçın ve karanfil gibi "saf baharatlar" üzerindeki tartışmasız denetiminden kaynaklanıyordu, zira Amsterdam bu baharatların Uzak Doğu kaynaklarını hızla kapıvermişti. Bu yarı-tekeller ona hemen hemen her yerde başarılı olma (yolunu bulma) imkânı veriyordu.

Ama gelin bu şehir-imparatorluklarını ardımızda bırakıp büyük meseleye geçelim: Ulusal pazarlar ve ulusal ekonomiler meselesine.

Ulusal ekonomi, iktisadi hayatın ihtiyaç ve yeniliklerinin bir sonucu olarak devlet tarafından, kombine faaliyetleri aynı yöne yönelebilen ahenkli, birleşik bir iktisadi mekâna dönüştürülen siyasi bir mekândır. Bu kullanımı erken bir tarihte sadece İngiltere başarabildi. Devrim (revolution) terimi İngiltere'ye atıfla tekrar tekrar karşımıza çıkar: tarımsal, siyasal, finansal ve endüstriyel devrimler. Bu listeye —ona dilediğiniz adı verebileceğiniz— İngiltere'nin ulusal pazarını yaratan devrim ilave edilmelidir. Otto Hintze, Sombart'ı eleştirirken, bu dönüşümün önemini vurgulayan ilk düşünürlerden biriydi; dönüşüm oldukça sınırlı bir bölge içindeki taşıma araçlarının görece bolluğundan kaynaklanıyordu: Nehir ve kanalların yoğun ağıyla, sayısız araba ve yük atlarının yerine geçen sahil gemiciliği. Londra

Onbeşinci-yüzyıl Avrupa dünya- ekonomisinin kadîm merkezi Venedik, geç onyedinci ve erken onsekizinci yüzyılda bile doğuluların kendilerini evlerinde hissedebildikleri kozmopolit bir şehirdi hâlâ. Luca Carlevaris, *La Piazzetta* (ayrıntı).

ortada (arabulucu) olmak üzere, İngiliz kentleri, özellikle İngiltere iç gümrükleri çok erken bir tarihte kaldırdığı için, ürünlerini mübadele ve ihraç ediyorlardı. İlave olarak, İngiltere 1707'de İskoçya ve 1801'de İrlanda ile birleşmeyi başardı. Bu istifadenin daha önceleri Birleşik Eyaletler (United Provinces) tarafından da sağlanmış olduğu düşünülebilir, ama onlar kendi nüfusunu beslemeye yeterli olmayan çok küçük bir toprak parçasını işgal edebilmişlerdi. Bu iç piyasa, sadece dış piyasaya alaka duyan Hollanda kapitalistlerinin tasarılarında küçük bir yer tutuyordu.

Öbür yandan, Fransa çok sayıda engelle karşılaşıyordu: iktisadi yavaşlığı, görece geniş alanı, düşük kişi başına geliri ve ülke dahilinde haberleşme ve ulaştırmanın güçlüğü. Bu bakımdan Fransa o günün taşımacılığı için çok büyük geliyordu, çok çeşitli ve çok örgütsüz. Yakın zamanda yayınlanan ve çok tartışılan kitabında, Edward Fox ortada iki Fransa'nın olduğunu göstermekte zorlanmıyordu: Canlı, esnek, onsekizinci yüzyılın iktisadi büyümesine yetişen, hinterlandı (anakarası) ile pek az bağlantılı ve sadece sınırlarının ötesine bakan denizcilik Fransa'sı; bir de toprak-yönlü, muhafazakâr, yerel ufuklarına alışkın ve uluslararası kapitalizmin iktisadi avantajlarından bihaber kıta Fransa'sı. Bu ikinci Fransa devamlı ve tutarlı biçimde siyasi iktidarı kontrol ediyordu. Paris her ne kadar Fransa'nın yönetim merkezi idiyse de, bir bütün olarak ülkenin iktisadi başkenti değildi; panayırlarının 1461'de kurulmasından sonra, o rol uzun zaman Lyons tarafından oynandı. Onaltıncı yüzyılın sonlarında, Paris lehine bir kayma vaki olacak göründü, ama hiçbir zaman gerçekleşmedi. Ancak Samuel Bernard'ın 1709'daki iflasından sonra Paris Fransız piyasasının iktisadi merkezi oldu ve ancak Paris Borsası'nın 1724'teki reorganizasyonundan sonra bu piyasa rolünü ifa

etmeye başladı. Ama o zamana kadar iş işten geçmişti, ve her ne kadar XVI. Louis saltanatı sırasında motor yarışa başladıysa da, tüm Fransız topraklarını teşvik etmeyi ve denetim altına almayı başaramadı.

İngiltere'nin kader yolu çok daha basitti. Orada bir merkez —Londra— vardı sadece: ta onbeşinci yüzyılda iktisadi ve siyasi merkez konumunu hızla kazanan, İngiliz pazarını o arada Londra'nın ihtiyaçlarına, yani, büyük yerel tacirlerin yararlarına göre biçimlendiren bir merkez.

Ayrıca, İngiltere'nin bir ada oluşu da bağımsız kalmasına ve yabancı kapitalistlerin mübahelesinin engellenmesine yardımcı oldu. Thomas Gresham 1558'de Kraliyet Borsası'nı (*Royal Exchange*) kurduğu zaman Antwerp bir *fait accompli* (emrivaki, oldubitti) karşısında kaldı. Stalhof 1597'de kapatılıp da önceki "konuklarının" ayrıcalıkları ortadan kaldırıldığında Hanse şehirleri bir *fait accompli* karşısında kaldılar. Ve Amsterdam 1651'de ilk Denizcilik Kanunu'nda bir fait accompli ile karşılaştı. O sıralarda Amsterdam Avrupa ticaretinin büyük kısmına egemendi. Ancak İngiltere bir baskı uygulama aracına sahipti: hüküm süren rüzgâr şartlarında, Hollanda gemileri çoğu kez İngiliz limanlarına girmeye mecburdular. Bu durum Hollanda'nın, başka ülkelerden kabul etmediği korumacı tedbirleri niçin İngiltere yaptığında kabul ettiğini açıklayabilir. Her halükârda, İngiltere ulusal pazarını ve yeni gelişen sanayilerini herhangi bir Avrupa ülkesinden daha başarılı bir şekilde korumayı becerdi. Kendini hissettirmede yavaş olsa da, İngiltere'nin Fransa üzerindeki zaferi erken (fikrime göre 1713'teki Utrecht Antlaşması'na uzanacak kadar erken bir tarihte) başladı, Eden [Auckland] tarafından 1786'da müzakere edilen antlaşma ile dışarıya fışkırdı ve 1815'te kesinleşti.

Londra'nın iktidara yükselmesiyle, Avrupa ve dünya tarihinde bir yaprak kapandı, zira İngiltere'nin iktisadi üstünlüğünün tesisi ve ardından onun siyasi liderlikteki üstünlüğü yüzyıllar süren bir devrin sonunu işaret ediyordu: bir şehir-yönlü ekonomiler devri olduğu kadar, aynı zamanda, Avrupa'nın enerji ve açgözlülüğüne rağmen, yerkürenin geriyekalan bölümlerini kendi sınırları dahilinde denetleyemeyen bir dünya-ekonomileri devri. İngiltere'nin Amsterdam aleyhine başarmayı becerdiği şey sadece geçmiş başarıları tekrarlamayı içermiyordu; onları aşmak mânâsına geliyordu.

Yerkürenin bu şekilde fethi zordu ve olaylarla, trajik hadiselerle kesiliyordu, fakat İngiltere üstünlüğünü sürdürdü ve yolunun üzerindeki engelleri aştı. İlk defa olarak —bütün dünyaya yayılan ve diğer ekonomileri bir yana iten— Avrupa ekonomisi tüm dünyanın ekonomisini kontrol etmeye ve onun yerküre üzerindeki tecessümü olmaya göz dikti: Bütün engellerin önce İngilizler, sonra da Avrupalılar önünde çöktüğü bir aşama. Bu 1914'e kadar doğru çıktı. 1875'te doğan André Siegfried yirminci yüzyıl doğduğunda yirmibeş yaşındaydı. Çok sonraları, sınır engelleriyle kaplanan bir dünyada, bir zamanlar sadece bir kimlik parçasıyla, yani kartvizitiyle! dünyayı dolaştığını zevkle hatırladı. Pax *Britannica*'nın bir mucizesi. Aşikâr ki, belirli bir sayıda insan da bu barışın bedelini ödemek zorundaydılar.

IV.

Henüz şu ana kadar tartışmadığım İngiliz Sanayi Devrimi adanın üstünlüğüne yeni bir hayat kazandırdı; İngiltere ile iktidar arasında akdedilen bir sözleşme oldu. Merak etmeyin: gerçekte bugün bile devam etmekte ve bizi kuşatmakta olan bu muazzam tarihi meseleye başaşağı dalacak değilim. Hâlâ devrimci ve hâlâ tehditkâr olan sanayi bizi her yandan kuşatmaktadır hâlâ. Meraklanmayın: sizlere sadece bu muazzam hareketin başlangıcından bahsedecek ve önce Anglo-Saxon tarihçilerinin daldığı, sonra diğer tarihçileri de yanlarına çektikleri o canlı tartışmalara boğulmamaya özen göstereceğim. Ayrıca, benimki sınırlı bir meseledir: İngiliz sanayileşmesinin sunduğum örnek ve modellere ne ölçüde uyduğunu ve o zamana kadar bir çok sansasyonel gelişmelere tanık olan kapitalizmin genel tarihinin hangi ölçüde bir parçası olduğunu göstermek istiyorum.

İşaret etmeme izin verin: *Devrim* kelimesi her zaman olduğu gibi burada da bir yanlış adlandırmadır. Etimolojik olarak söylersek, devrim dönmekte olan bir tekerleğin veya dönen bir gezegenin yaptığı harekettir; *hızlı* bir hareket, bir kere başladı mı muhakkak ki gayet çabuk bir şekilde durur. Ancak Sanayi Devrimi başlangıçta pek az dikkat çeken yavaş bir hareketin mükemmel örneğidir. Adam Smith bu devrimin ilk harikaları (veya acibeleri) ortasında yaşadı ama onu farketmedi. Bugünün tecrübesi devrimin çok yavaş, dolayısıyla güç, dolayısıyla karmaşık olduğunu ifşa etmiyor mu? Bizzat gözlerimizin önünde, Üçüncü Dünya'nın bir parçası sanayileşmekte, ancak başa gelmeden önce anormal gözüken duyulmadık güçlüklerle ve sayısız başarısızlıklarla karşılaşmaktadır. Bazı durumlarda tarım modernleşmeye ayak uyduramamakta, vasıflı emek bulunmamakta yahut iç pazarın talebi yetersiz kal-

maktadır; başka durumlarda yerel kapitalistler kârlı dış yatırımları yerel olanlarına tercih etmekte, devlet müsrif veya sahtekâr olmakta, ithal teknolojinin ya uygunsuz veya çok maliyetli olduğu ve üretim maliyetlerini yükselttiği ortaya çıkmakta, ihracat zorunlu ithalatı karşılamamakta, yahut şu veya bu sebeple uluslararası piyasa düşman çıkmakta ve bu düşmanlık son sözü söylemektedir. İmdi, bu avatarlar devrimini çoktan icat edilmiş olduğu, modellerin herkesin elinde bulunduğu bir zamanda vuku bulmaktadır. *A priori* olarak herşeyin kolay olması gerekirken, hiçbir şey yolunda gitmemektedir.

Fiilî olarak, bütün bu ülkelerdeki durum İngiliz tecrübesinden *önce* meydana gelenleri, yani, teknoloji sözkonusu olduğu kadarıyla potansiyel olarak gerçekleşebilir o kadar çok sayıda önceki devrimlerin başarısızlığa uğramalarını akla getirmiyor mu? Batlamyus'un Mısır'ı buhar gücünü biliyor ama onu sadece eğlence niyetine kullanıyordu. Roma dünyası büyük bir hüner ve teknoloji bütününe sahipti ve birden çok kere erken Orta Çağlar boyunca varlığını sıkıntısızca sürdürdü ve onikinci, onüçüncü yüzyıllarda yeniden kullanıma sokuldu. Bu yenidendoğuş asırlarında, Avrupa enerji kaynaklarını fantastik derecelere çıkardı ve kadîm Roma'da kullanılanlara benzer bir çok su dolapları ve yel değirmenleri inşa etti: bu bir sanayi devrimi teşkil ediyordu zaten. Çin kok kömürü ile maden eritmeyi ondördüncü yüzyılda keşfetmiş gözüküyor, ama bu potansiyel devrimin arkası gelmedi. Onaltıncı yüzyılda derin maden ocakları için çekme, pompalama ve akıtmanın tüm bir sistemi geliştirildi, ama büyük miktarda sermaye yatırımını gerektiren bu ilk modern manüfaktürler, bu olgunlaşmamış fabrikalar kısa zaman içinde azalan getiriler yasasının kurbanı oldular. Onyedinci yüzyılda İngiltere'de odunkömürü kullanımı arttı; yayılma ve büyük

karışıklıklara yol açma istidadı gösteremeyen bir devrim olmakla beraber, J.U.Nef buna ilk İngiliz sanayi devrimi demekte haklıydı. Fransa'da, endüstriyel ilerlemenin işaretleri onsekizinci yüzyılda belirgindi, teknolojik icatlar biribirini kovalıyordu ve temel bilimler orada da en az Kanal boyunca olduğu kadar parlaktı. Fakat sonunda İngiltere önemli (gidişatı belirleyen) adımları attı. Herşey orada otomatik olarak, doğal olarak vuku bulmuş görünmektedir; ve burada dünyadaki ilk sanayi devriminin, modern tarihteki bu en büyük kopuşun ortaya çıkardığı heyecan verici meseleyle karşılaşmaktayız. Ama niçin İngiltere?

İngiliz tarihçiler bu meseleleri o kadar ayrıntılı inceleye geldiler ki başka uluslara mensup tarihçiler, ayrı ayrı anladıkları ama biraraya getirilince açıklamayı basitleştirmede işe yaramayan münakaşalar arasında yollarını kolayca kaybetmektedirler. Tek muhakkak şey şudur ki kolay ve geleneksel izahlar bir yana atıldı. Sanayi Devrimini kapsamlı bir olgu olarak, sonuçta uzak ve derin kökenler ima eden ağır ağır gelişen bir olgu olarak görme eğilimi giderek yayılmaktadır.

Çağdaş dünyamızın hâlâ azgelişmiş bölgelerinin yaşadığı büyüyen zorlu ve kaotik acılarla karşılaştırıldığında, İngiliz teknolojik devriminin bir parçası olan "(iktisadi) patlama"nın, dünyanın ilk kütlesel üretimini oluşturan "boom"un, onsekizinci yüzyılın sonlarından ondokuzuncu yüzyıla doğru gelişebilmesi, motorun hiçbir yere bağlı olmadan, hiçbir yerde darboğazlar ortaya çıkmadan fantastik bir ulusal büyüme olarak gelişebilmesi daha da şaşırtıcı değil midir? İngiliz kırsal kesiminin insangücü kurutuldu, ama buna rağmen üretken kapasitelerini devam ettirdi; yeni sanayiciler, vasıflı ya da vasıfsız, gerekli insangücünü buldu-

lar; iç pazar yükselmekte olan fiyatlara rağmen gelişmesini sürdürdü; teknoloji yakından izlendi ve gerektiği zaman hizmetlerini sundu; dış pazarlar bir zincir misali birbiri ardından açıldı. Öyle ki azalan kârlar —mesela, ilk patlamanın ardından pamuklu sanayide meydana gelen büyük kâr düşüşleri— bir bunalıma yol açmadı. Birikmiş büyük sermayeler başka yerlere kaydı ve demiryolları pamuğun yerini aldı.

Tek kelimeyle, İngiliz ekonomisinin her sektörü bu ani üretim patlamasının gereklerini bir darboğaza veya kopuşa mahal vermeden karşıladı. Ayrıca, İngiltere'de pamuk devrimi alt kademeden, olağan hayat kademesinden filiz verdi. İcatları genellikle zanaatçıların eseriydi. Sanayiciler çoğunlukla mütevazi kökenliydiler. Başlangıçta, pek az güçlükle ödünç alınan yatırım sermayesinin hacmi küçüktü. Şaşırtıcı değişmeyi teşvik eden, Londra'nın kazanılmış serveti, onun tüccar ve finans kapitalizmi değildi; Londra ancak 1830'lardan sonra sanayinin denetimini ele geçirdi. Bu bakımdan burada hayranlık ve takdirle görüyoruz ki, sanayi kapitalizmi diye adlandırılacak olan olgu piyasa ekonomisinin kuvvet ve hayatiyetinden doğdu, ve onun arkasındaki ekonomiden: Küçük ve yenilikçi (innovative) sanayinin kuvvet ve hayatiyetinden ve, daha az önemli olmayarak, tüm üretim ve mübadele sürecinden. Bu kapitalizm ancak altında yatan ekonominin elverdiği ölçüde büyüyebilir, biçimlenip kuvvet kazanabilirdi.

Bununla beraber, İngiltere'yi o çağda bütün dünyanın hemen hemen tartışmasız metresi yapan şartlar olmadan İngiliz devrimi muhakkak ki başka türlü olurdu. Fransız Devrimi ile Napolyon savaşlarının büyük ölçüde bunun sorumlusu olduğu herkesçe bilinmektedir. Ve eğer pamuk patlaması geniş bir alanda gelişip uzun bir dönem

sürdüyse, motorun sürekli olarak yeni pazarların açılması suretiyle yakıt doldurmasındandı bu: Yeni Dünya'daki Portekiz ve İspanyol sömürgeleri, Osmanlı İmparatorluğu, Hindler. Dünya, İngiliz Sanayi Devriminin, kasıtsız da olsa, becerikli suç ortağıydı.

Bu bakımdan, kapitalizmin ve Sanayi Devriminin sadece *dahili* bir izahını kabul edip onları sosyoekonomik yapıların vaka yerindeki (on-the-spot) dönüşümünün bir sonucu olarak görenlerle, sadece *harici* bir izahı (başka bir deyişle, dünyanın emperyalist sömürüsünü) göz önüne alanlar arasındaki gayet sert tartışma bana önemsiz gözükmektedir. Hiç kimse dünyayı sadece sömürmek istediği için sömüremez. Önce gücünü geliştirmek ve onu ağır ağır pekiştirmek zorundadır. Ancak, her ne kadar bu güç ağır ilerleyen dahili bir süreç aracılığıyla gelişiyorsa da, dünyanın diğer kısımlarını sömürmek suretiyle kuvvetlenmekte ve bu ikili sürecin seyri içinde, sömürücüyü sömürülenden ayıran uçurumun sürekli olarak derinleşmekte olduğu muhakkaktır. İki izah —dahili ve harici— biribirinden ayrılamaz şekilde birleşmişlerdir.

İşte bilmecenin sonuna vasıl olduk. Yol boyunca okuyucularımdan herhangi birini ikna edip edemediğimden emin değilim. Ancak şimdi, günümüzün dünyası ve kapitalizmi hakkındaki görüşümü, onları anladığım ve tasvir etmeğe çalıştığım hâliyle dünün dünya ve kapitalizminin ışığında sizlere sunarak açıklamamı bitirirken daha az emniyet içindeyim. Ama tarihsel bir açıklama bugün için de geçerli olamaz mı? Şimdiki zaman bu açıklamayı doğrulayamaz mı?

Doğal olarak, kapitalizmin bugün cesamet ve boyutlarını acayip ölçüde değiştirmiş olduğu aşikârdır. Kapi-

talizm, aynı aşırı ölçüler içinde büyüyen temel mübadeleler ve malî kaynaklar ile aynı kefede kalabilmek için genişledi. Ancak, *mutadis mutandis,* kapitalizmin tabiatında tepeden tırnağa tam bir değişme meydana geldiğini sanmıyorum.

Üç kanıt beni desteklemektedir:

1. Kapitalizm hâlâ uluslararası kaynak ve fırsatları kullanmaya (onları sömürmeye) dayanmaktadır; diğer bir deyişle, dünya-çapında bir ölçek üzerinde mevcuttur, yahut en azından bütün dünyaya ulaşabilmektedir. Kapitalizmin bugünkü başlıca uğraşı bu evrenseliği yeniden kurmaktır.

2. Kendisine bu bakımdan yağdırılan lânetlere rağmen, kapitalizm hâlâ inatla yasal veya fiilî tekellere dayanmaktadır. Bugün söylenildiği gibi, "organizasyon" piyasayı tuzağa düşürmeyi devam ettirir. Ama bunun gerçekten yeni bir şey olduğuna inanmak yanlıştır.

3. Ayrıca, umumiyetle söylenilenin aksine, kapitalizm tüm ekonomiyi ve tüm çalışan toplumu kaplamaz: Bunların ikisini birden hiçbir zaman kendi ayakları üstünde duran bir tek mükemmel sistem içinde kuşatmaz. Kapitalizm bugün alan bakımından genişlemiş olsa bile, tasvir ettiğim üç kanatlı resim —maddi hayat, piyasa ekonomisi, ve kapitalist ekonomi— hâlâ hayrete düşürecek derecede geçerli bir açıklamadır. Bu hususta ikna olabilmek için, bu muhtelif kademelerin karakteristiği olan günümüzdeki bir iki faaliyet hakkında bir miktar dahili bilgiye ihtiyacımız vardır. En alt kademede, Avrupa'da bile, hâlâ büyük bir kendine-yeterlik, milli muhasebe sistemine dahil olmayan bir çok hizmetler ve birçok zanaatçı atölyeleri görmekte-

yiz. Orta kademede, hazır giyim imalatçısını alalım: üretim ve pazarlamasında katı ve hatta vahşi rekabet yasasına tabîdir, bir anlık dikkatsizlik yahut zayıflığı onu yıkıma götürebilir. En üst kademede, başka firmaların yanısıra, iyi tanıdığım iki devasa firmayı, sözde biribirine rakip olan bir Fransız ve bir Alman firmasını gösterebilirim (Avrupa piyasasında biricik rakiplerdir bunlar). İkisinden hangisine bir sipariş verildiğine aldırmazlar, zira çıkarları biribirinin içine geçmiştir ve bu çıkarlara hizmet etmenin özgül biçimi pek az önem taşımaktadır.

Böylece, benim görüşüm (ağır ağır benimsediğim bir görüş) teyit edilmektedir: Kapitalizm zirvede yürütülen yahut zirveye çıkmaya uğraşan iktisadi faaliyetleri tanımlamak için mükemmel bir terimdir. Sonuç olarak, büyük-ölçekli kapitalizm, altındaki (maddi hayat ve ahenkli piyasa ekonomisinden oluşan) ikili tabakaya dayanmaktadır; yüksek-kâr bölgesini temsil etmektedir. Bu bakımdan onu en yüksek yere koydum. Bunun için eleştirilebilirim, ama bu görüşte olan tek kişi ben değilim. 1917'de yazılan "Emperyalizm, Kapitalizmin En Yüksek Aşaması" başlıklı broşüründe Lenin, "kapitalizmin, en yüksek gelişme düzeyindeki ticari üretim olduğunu" ve "onbinlerce büyük işletmenin herşey olduğunu, milyonlarca küçük işletmeninse hiçbir şey olmadığını" ileri sürüyordu. Ama 1917'nin bu kendiliğinden aşikâr hakikati eski, çok eski bir hakikattı. Gazeteciler, iktisatçılar ve sosyologlar eserlerinde çoğu kez tarihsel boyut ve perspektifleri hesaba katamıyorlar. Ve bir çok tarihçiler de, sanki inceledikleri dönem bir vakum içinde mevcutmuş yahut hem bir başlangıç hem de bir sonmuş gibi, aynı şeyi yapmıyorlar mı? Bu yüzdendir ki, keskin bir zekâsı olan Lenin aynı broşürde şunları yazıyordu: "Serbest rekabetin hüküm sürdüğü eski kapitalizm emtia ihracı ile karaterize ediliyordu. Tekellerin mutlak egemen oldukları

bugünün kapitalizmi ise sermaye ihracı ile karakterize olmaktadır." Bu iddialar tartışılabilir olmanın da ötesine geçmektedir: Kapitalizm her zaman tekelci olageldi, emtia ve sermaye her zaman eşanlı olarak dolanıma girdiler, zira sermaye ve kredi yabancı bir pazarı ele geçirip kontrol etmenin her zaman için en emin yolu idiler. Yirminci yüzyıldan çok önceleri sermaye ihracı günlük hayatın bir gerçeğiydi, Floransa için ta onüçüncü yüzyılda, Augsburg, Antwerp ve Cenova için onaltıncı yüzyılda. Onsekizinci yüzyılda Avrupa ve dünyadan sermaye akıyordu. Finans dünyasının tüm yöntemlerinin, işlem ve hilelerinin 1900'da yahut 1914'te doğmadığını belirtmeme gerek var mı? Kapitalizm bunların hepsine aşinaydı ve bugün olduğu gibi dün de onun eşsizlik ve kudreti —bir hileden diğerine, bir iş yapma biçiminden diğerine geçme, iktisadi konjoktürler gerektirdikçe planlarını on kez değiştirme— ve, sonuç olarak, kendine görece sadık, kendiyle görece tutarlı kalma kabiliyetinde yatmaktadır.

Şahsen üzüldüğüm, bir tarihçi olarak o kadar değil de çağının bir insanı olarak üzüldüğüm şey, hem kapitalist hem de sosyalist dünyada kapitalizm ile piyasa ekonomisi arasında bir ayrım yapılmasının reddedilmesidir. Batı'da kapitalizmin kötülüklerine saldıranlara politikacı ve iktisatçıların cevabı bu yanlış işlerin ehven-i şer olduğu, serbest-teşebbüs-ve-piyasa-ekonomisinin zorunlu diğer yüzü olduğu şeklindedir. Buna inanmıyorum. S.S.C.B.'de bile farkedilebilen bir fikir hareketinin parçası olarak, sosyalist ekonominin hantallığından endişe duyan ve onun daha "spontane" (kendiliğinden; buna "daha serbest" anlamını veriyorum) olmasını isteyenlere verilen cevap ise spontaneliğin olmamasının ehven-i şer olduğu, kapitalist-musibete-son-vermenin zorunlu diğer yüzü olduğudur. Buna da inanmıyorum. Ancak, benim ideal toplum kavramım ger-

çekleşebilir bir kavram mıdır? Her halükârda, dünya çevresinde çok sayıda yandaşımın olduğunu sanmıyorum.

Hatime

Bir tarihçi olarak son bir öğüdüm olmasaydı açıklamalarıma burada son verecektim.

Tarih her zaman yenibaştan başlamadır; her zaman kendi yerinden çıkma, kendini aşmaya çalışmadır. Tarihin kaderi bütün sosyal bilimlerce paylaşılmaktadır. Bu bakımdan yazmakta olduğum tarih kitaplarının gelecek onyıllar için geçerli olacağına inanmıyorum. Hepimiz biliyoruz ki hiçbir kitap ilk ve son kitap olarak yazılmış değildir.

Benim kapitalizm ve ekonomi yorumum arşivlerde harcanan sayısız saatlere ve kitapları incelemekle geçen uzun zamana dayanmaktadır, ama sonunda istatistiki veriler yetersizdir ve (hakikatleri) yeterince tutmamaktadırlar; nicel malumattan çok nitel malumatla çalışmaya zorlanmaktayız. Üretim eğrilerini, kâr hadlerini, yatırım oranlarını, işletmeler için özenli bilançoları, yahut sabit sermayedeki yıpranmanın yaklaşık bir tahminini veren monograflar çok çok azdır. Bu çeşitli meseleler hakkında meslektaş ve dostlarımdan boş yere daha kesin malumat sorup soruşturdum. Pek az başarı sağlayabildim.

Ne var ki, özellikle bu tür yaklaşımın önerdiğim açıklamalardan hareketle daha iyi bir noktaya yol bulabileceğine inanıyorum. Daha iyi anlaşılması için meseleyi par-

çalara ayırmak, onu üç kademe yahut aşamaya bölmek, çok daha karmaşık bir iktisadi ve toplumsal gerçekliği kötürümleştirmek ve manipüle etmek olur. Hakikatte, mekanizasyonla beraber eşanlı olarak görülen büyüme oranlarındaki değişmenin sebeplerini de kavramak için bütünü kavramak zorundayız. Geçmişin iktisadi tarihi sözkonusu olduğu kadarıyla, bir çeşit milli muhasebe modern yöntemlerini, bir çeşit makroiktisatı uygulamakta başarılı olabilirsek topyekün, global bir tarih mümkün olur. Genç tarihçilerin önüne aşağıdaki görevleri koyuyorum: milli gelirlerdeki ve kişi başına milli gelirdeki değişmeleri takip etmek; René Baehrel'in onyedinci ve onsekizinci yüzyıllardaki Provence üzerine yaptığı öncü çalışmayı yeniden değerlendirmek; 1976'da Prato (İtalya)daki kolokyumda yapıldığı gibi "bütçe ile milli gelir" arasındaki karşılıklı ilişkileri belirlemek; yahut Simon Kuznets'in, bu mesele hakkındaki hipotezi modern büyümenin anlaşılması bakımından bana birincil önemde gözüken iktisatçının öğüdüne uyarak, her dönem için değişik olan gayrı safi hasıla ile net hasıla arasındaki farkı ölçmeye teşebbüs etmek. Kitaplarımda, ancak bulanıkça görülebilen manzaralara şurada burada bir pencere açtım; ama bir tek pencere yetmez. Kollektif değilse bile, koordineli (eşgüdümlü) bir çalışma zorunludur.

Pek tabii, bu söylediklerimiz yarının tarihinin *ne varietur* iktisadi tarih olacağı mânâsına gelmez. İktisadi muhasebe olsa olsa milli gelirdeki akış ve değişmelerin incelenmesidir; patrimoniler kütlesinin ve milli servetin bir ölçümü değildir. Ancak, bu kütle de bulunabilirdir ve incelenmelidir. Tarihçiler için, bütün diğer sosyal bilimciler için ve bütün nesnel bilimciler için keşfedilecek yeni bir Amerika her zaman olacaktır.

Dördüncü Bölüm
MEDENİYET ve KAPİTALİZM

Sayıların Ağırlığı

Maddi hayat insanlardan ve eşyadan meydana gelmektedir. Eşyanın, insanoğlunun yaptığı veya kullandığı herşeyin —yiyecek, barınma, giyinme, lüks aletler, madenipara veya onun yerine geçen şeyler, köy ve kent çevresi— incelenmesi günlük hayatı çözümlemenin tek yolu değildir. Aynı zamanda, dünyanın zenginliğini paylaşan insanların sayısı da önemlidir. Bugünün dünyasını 1800'den önceki insanlıktan hemen ayıran dış özellik insanların sayısında yakın zamanlarda meydana gelen hayret verici artıştır. Bu kitabın kapsadığı dört yüzyıl süresince (1400-1800) dünya nüfusu ikiye katlandı; şimdilerde ise her otuz veya kırk yılda iki katına çıkıyor. Bu açık biçimde maddi ilerlemenin sonucudur. Fakat insanların sayısı bu ilerlemenin sonucu olduğu kadar bizzat sebebidir de.

Sayı behemehal birinci-sınıf bir göstergedir; bir başarı ve başarısızlık indeksi sağlar. Bir yanda seyrek nüfuslu kıtaları ve diğer yanda aşırınüfuslu bölgeleri olmak üzere, medeniyetlerin hâlâ ilkel hayat biçimleriyle yüzyüze oldukları dünyanın diferansiyel (farklılıkları gösteren)

coğrafyasının anahatlarını çıkarır. Çeşitli insan kitleleri arasındaki kesin ilişkilere delalet eder. İşin garibi, bu diferansiyel coğrafya çoğu kez yüzyıllar boyunca en az değişegelen şeydir.

Tamamen değişegelen şey ise nüfus artışının ritmidir. Bugünkü durumda sürekli bir yükseliş kaydetmektedir, toplum ve ekonomiye göre aşağı yukarı hızlı ama her zaman sürekli. Daha önceleri bir gelgit dizisi gibi yükselir ve sonra alçalırdı. Bu biribirini izleyen demografik med ve cezir, ardarda gelen ve birincinin ikinciyi tamamen değilse de hemen hemen sildiği (hükümsüz bıraktığı) aşağı ve yukarı-doğru hareketlerden oluşan eski çağlardaki hayatı karakterize ediyordu. Bu temel gerçekler hemen hemen başka her şeyi ikincil öneme sahip kılmaktadır. Açıkçası, başlangıç noktamız dünyanın insanları olmalıdır. Ancak ondan sonra eşya hakkında konuşabiliriz.

Dünya Nüfusunu Tahmin Etmek

Güçlük şudur ki eğer dünya nüfusu bugün bile ancak % 10 hata marjı içinde biliniyorsa, daha önceki nüfuslarla ilgili malumatımız daha da eksiktir. Gene de, hem kısa hem uzun vadede, yerel hadiseler düzeyinde olduğu kadar dünya hadiselerinin büyük ölçeğinde de, herşey halk kitlelerinin sayılarına ve dalgalanmalarına bağlıdır.

Med ve Cezir

Onbeş ve onsekizinci yüzyıl arasında, nüfusun yükselmesi veya düşmesi gibi başka herşey de değişikliğe uğradı. İnsanların sayısı artınca, üretim ve ticaret de arttı. Çorak ve ormanlık araziler, bataklıklar ve tepeler ekilmeye

başlandı; (sınai) mamuller yaygınlaştı, köy ve kasabalar genişledi, hareket halindeki insanların sayısı çoğaldı; ve nüfus-artışı baskısının ortaya çıkardığı meseleye (challenge) bir çok başka olumlu tepkiler de meydana geldi. Şüphesiz, savaş ve anlaşmazlık, korsanlık ve haydutluk mütenasip olarak büyüdü; aynı zamanda ordular ve silahlı çeteler de gelişti; toplumlar alışılmadık büyük bir ölçekte yeni zenginler (*nouveaux riches*) yahut yeni imtiyazlı sınıflar yarattılar; devletler refaha kavuştu — hem bir şer hem de bir nimet; mümkünün sınırına olağan şartlarda olduğundan daha kolay ulaşıldı. Alışılmış belirtilerdi bunlar. Fakat demografik büyüme az bir nimet değildir. Bazan faydalıdır, bazan da zararlı. Nüfus büyüdüğünde, işgal ettiği mekân ve tasarrufundaki servet ile ilişkisi değişmektedir. 'Kritik eşiklerden' geçer nüfus ve her eşikte tüm yapısı yeni baştan sorgulanır. Mesele hiçbir zaman basit ve sarih değildir. İnsanların sayısında büyümekte olan bir artış çoğu kez sözkonusu toplumun onları besleme kapasitesini aşmakla sonuçlanır ve geçmişte hep böyle sonuçlanmıştır. Onsekizinci yüzyıl öncesinde heryerde rastlanan ve bugün hâlâ bazı gerikalmış ülkelerde geçerli olan bu olgu şartlarda daha ileri gelişmelere aşılmaz bir sınır koyar. Zira aşırıya kaçınca, demografik artışlar hayat standardında bir bozulmaya yol açarlar; azbeslenmiş, yoksul ve yurtsuzların o herzaman dehşet veren yekûnunu genişletirler. Beslenecek midelerle onları beslemedeki zorluklar, insangücü ile işler arasındaki denge salgın hastalık ve kıtlıklarla yeniden kurulur (ikincisi birincisini önceler veya ona eşlik eder). Bu çok kaba ayarlamalar *ancien regime*den önceki (1789 öncesi) yüzyılların başat özelliğiydi.

Batı Avrupa'ya daha yakından bakıldığında, 1100 ile 1350 arasında sürekli bir nüfus artışının olduğu görülür,

bir diğeri 1450 ile 1650 arasında, ve bir üçüncüsü 1750'den sonra; sadece sonuncusunu bir gerileme takip etmedi. Burada üç geniş ve kıyaslanabilir biyolojik genişleme dönemi karşısındayız. İlgi sahamızdaki döneme giren ilk ikisini gerilemeler izledi, biri (1350-1450 arası) oldukça keskin, bir gerilemeden çok bir yavaşlama olarak tanımlanması daha iyi olan ikincisi (1650-1750 arası) biraz daha hafif. Bugün, gerikalmış ülkelerdeki herhangi bir nüfus büyümesi hayat standardında bir düşüş meydana getirmekte, fakat şükür ki insan sayısında öyle trajik bir azalmaya yol açmamaktadır (en azından 1945'ten bu yana).

Her gerileme (resesyon) belirli sayıda sorunu çözer, baskıları giderir ve hayatta kalanlara yarar. Oldukça şiddetlidir, ama gene de bir çaredir. Ondördüncü yüzyılın ortalarındaki Kara Ölüm ve onu izleyip etkisini şiddetlendiren salgın hastalıklardan hemen sonra, tevarüs eden mülk az sayıda insanın elinde temerküz etti. Sadece nitelikli toprağın ekimine devam edildi (daha çok mahsule daha az emek). Hayatta kalanların hayat standardı ve gerçek kazançları yükseldi. Böylece Languedoc'ta 1350 ile 1450 arasında köylü ve onun babaerkil (patriyarkal) ailesi metruk bir kırsalkesimin efendisiydiler. Ağaçlar ve vahşi hayvanlar bir zamanlar serpilip gelişmiş tarlaları istila ettiler. Fakat kısa bir zaman sonra nüfus gene arttı ve hayvanların ve yaban otlarının eline geçen toprağı geri almak, tarlaları taşlardan temizlemek, ağaç ve çalıları sökmek zorunda kaldı. İnsanın çoğalması bizzat bir yük oldu ve gene onun yoksullaşmasına yol açtı. 1560 veya 1580'den itibaren Fransa, İspanya, İtalya ve muhtemelen tüm Batı dünyasında nüfus gene çok yoğun oldu. Monoton hikâye yenibaştan başlar ve süreç tersine döner. İnsanoğlu ancak kısa aralıklar refaha kavuştu ve 'artık çok geç' olmadan da bunun farkına varmadı.

Fakat bu uzun dalgalanmalar Avrupa dışında da bulunabilir. Yaklaşık olarak aynı zamanlarda, Çin ve Hind muhtemelen Batı ile aynı ritm içinde ilerleyip gerilediler, sanki tüm insanlık, insanoğlunun geriyekalan tarihini (görece) ikincil öneme sahipmiş gibi gösteren primordiyal bir kozmik kaderin pençesindeymiş gibi. İktisatçı ve nüfusbilimci Ernst Wagemann bu görüşteydi. Senkronizm (eşzamanlılık) onsekizinci yüzyılda aşikârdır ve onaltıncı yüzyıldakinden daha muhtemeldir. Bunun aynı zamanda onüçüncü yüzyıla da uygulandığı ve St Louis'nin Fransa'sından Moğolların uzak Çin'ine kadar uzandığı varsayılabilir. Böyleyse eğer, bu durum problemi hem kaydırır hem de basitleştirir. Wagemann'ın ulaştığı sonuca göre, nüfusun gelişmesi iktisadi, teknik ve tıbbî ilerlemeye yol açan sebeplerden çok farklı sebeplere atfedilmelidir.

Her halükârda, meskûn dünyanın bir ucundan diğerine aşağı yukarı eşanlı görünen bunun gibi dalgalanmalar, çağlar boyunca nispeten sabit kalan değişik insan kitleleri arasındaki rakamsal ilişkilerin varlığını tasavvur etmeyi daha kolaylaştırmaktadır: biri diğerine eşit veya bir üçüncünün iki misli... Biri bilinince, diğeri halledilebilir; dolayısıyla sonuçta, böyle bir tahminde içkin bütün hatalara rağmen, insanların tüm kitlesinin toplam sayısı tahmin edilebilir. Bu global rakamın faydası aşikârdır. Doğruluk ve kesinlikten, kaçınılmaz surette, ne kadar uzak olursa olsun, bir tek varlık (istatistikçilerin ifadesiyle tek bir *soy*) olarak telakki edilen insanlığın biyolojik evriminin belirlenmesine yardımcı olur.

Para

Para arzının işleyişi orta ölçüde gelişmiş herhangi bir ticari hayatın bir aleti, bir yapısı, temel ve düzenli bir olgusu olarak görülebilir. Her şeyden önce, para her yerde kendini bütün iktisadi ve toplumsal ilişkilere sokmanın bir yolunu bulur. Bu onu mükemmel bir gösterge yapmaktadır: Onun ne kadar hızla dolandığını veya ne zaman tükendiğini, aktığı kanalların ne kadar karmaşık olduğunu veya arzının ne kadar az olduğunu gözlemek suretiyle, bütün beşerî faaliyetlerin (en mütevazi olanlarının bile) oldukça doğru bir değerlendirilmesi yapılabilir.

Hayatın kadîm bir gerçeği, yahut daha doğrusu kadîm bir tekniği olmakla beraber para insanlığı şaşırtmaktan hiçbir zaman geri kalmadı. Esrarlı ve rahatsız edici bir görünüşü vardır. Evvel emirde, paranın bizzat kendisi karmaşık görünüyor olmalı, zira parayla yürüyen parasal ekonomi hiçbir yerde tam gelişmiş değildi; onaltı ve onyedinci (hatta onsekizinci) yüzyıllarda Fransa gibi bir ülkede bile. Sadece belirli bölgelere ve belirli sektörlere giriyor, diğerlerini ise rahatsız etmeye devam ediyordu. Bizzat ne olduğundan çok ne getirdiği yüzünden bir yenilikti o. Neyi getiriyordu gerçekte? Zarurî yiyecek maddelerinin fiyatlarında keskin değişmeler; insanın artık ne kendini, ne âdetlerini, ne de kadîm değerlerini tanımadığı anlaşılmaz ilişkiler. Çalışması bir meta, kendisi bir 'eşya' oluyordu para sayesinde.

Kadîm bir yapıya dayalı olup da kapılarını paraya açan herhangi bir toplum kazandığı dengeleri er veya geç kaybeder, ondan sonra artık asla yeterince denetleneme-

Autun Katedrali'nde bir sütun başı (onikinci yüzyıl). Şeytan elinde bir para kesesiyle tasvir edilmektedir.

yecek olan kuvvetleri serbest bırakır. Yeni değiş-tokuş biçimi eski düzeni bozar, bir iki imtiyazlı bireye çıkar sağlar ve başka herkesi incitir. Bu etki altında her toplum, (hayatında) yeni bir yaprak çevirmek zorundadır.

Sonuç olarak, para ekonomisinin yayılması onun varlığına alışmış toplumlarda olduğu kadar, kendileri farketmeden onlara ulaştığı toplumlarda da tekrar tekrar görülen bir dramdı: onaltıncı yüzyılın sonlarına doğru Osmanlıların yönetimindeki Türkiye (*sipahilere* verilen *timar* yahut geri alınabilir *fief*lerin yerlerini tam özel mülkiyete bıraktıkları zaman); yahut Tokugawa yönetimi altındaki Japonya, ki aşağı yukarı aynı zamanlarda şehirleri ve burjuvaziyi etkileyen tipik bir bunalımın perçesindeydi.

Bugün belirli azgelişmiş ülkelerde hâlâ gözlerimizin önünde meydana gelmekte olanları incelemek suretiyle bu temel süreçlerin güzel bir tasvirine sahip olabiliriz: Mesela, işlemlerin % 60 ve hatta bazı yerlerde % 70'inden fazlasının para el değiştirmeksizin tamamlandığı Afrika'da olduğu gibi. İnsanoğlu yerkürenin bazı yerlerinde, 'kabuğunun içindeki salyangoz misali', hâlâ piyasa ekonomisinin dışında yaşayabilir. Ama cezası geçici olarak ertelenen bir mahkûmdur o.

Tarih bize bu mahkûm insanların sonugelmez bir alay halinde meydana çıkışlarını gösteriyor — kaderlerinden kaçamamaya mahkûm insanlar. Saf ve şaşırtıcı bir sabırla, nereden geldiğini gerçekte pek anlamadan hayatın sillesini yiye geldiler. Çiftlik ve evlerin kiraları vardı, geçiş paraları, tuz vergisi, kasaba pazarından yapılması zorunlu alımlar, ve pek tabii vergiler. Şu veya bu şekilde bu talepler nakitle karşılanmak zorundaydı; gümüş para yoksa, bakır paralarla.

'Madeni para şıngırtısı' böylece binbir yoldan günlük hayata giriverdi. Modern devlet bu transferlerin büyük yapıcısı ve alıcısıydı (vergi, paralı asker ücretleri, memur maaşları); ama bu konuda tek değildi. Birçok insan bu arada yükünü tutuyordu: Vergi toplayıcısı, tuz-vergisi mültezimi, tefeci-rehinci, topraksahibi, büyük tüccar girişimci ve 'finansör'. Bunların ağı dört bir yana uzanıyordu. Ve doğal olarak bu yeni zengin sınıf, bugünkü denkleri gibi, sempati doğurmuyorlardı. Finansörlerin yüzleri bizi hor görür gibidir müzelerde. Bir çok vesileyle ressamlar sokaktaki insanın nefret ve güvensizliğini dile getirdiler. Ancak bu tür duygular —halkın ve bir dereceye kadar da ilk dönem iktisatçıların paraya karşı güvensizliğini besleyen bu açık ve gizli kederlenmeler— hadiselerin nihai akışı

üzerinde pek az etkili oldu. Bütün dünya üzerinde, büyük para çevreleri transfer yollarını ve para ile 'şahane metalar'ın zengin ticareti arasında kârlı randevuların ayarlanabileceği merkezleri örgütlediler. Macellan ve del Cano zor ve tehlikeli şartlar içinde dünyanın çevresini dolaştılar. Francesco Carletti ve Gemelli Careri, biri 1590 diğeri 1693'te, çantalarında İspanyol dolarları ve gümüş paralarla, ve seçilmiş emtia sepetleriyle, dünyanın çevresini turladılar. Dahası, çıkış noktalarına geri döndüler.

Para pek tabii para ekonomisindeki değişim ve devrimlerin —sebebi olduğu kadar— belirtisidir. Onu getiren ve yaratan hareketlerden ayrılamaz. Ama geçmişte Batılı gözlemcilerin yaptıkları izahlar çoğu kez parayı tek başına soyutlanmış olarak ele alıyor ve mecazî benzetmelere başvuruyordu. Para 'toplumsal bedenin kanı' idi (Harvey'in keşfinden çok önce heryerde rastlanan bir tasavvur); bir 'meta' idi (yüzyıllar boyunca tekrarlana gelen bir görüş). William Petty'ye göre (1655), 'para, siyasal topluluğun yağıdır, fazlası çevikliğini önler, azı ise hastalığa yol açar.' Bir Fransız işadamı 1820'de şu açıklamayı yapıyordu: 'para, bizim toprağı sürüp ürün hasıl ettiğimiz saban değildir; sadece malların dolanımına yardımcı olur, tıpkı yağın bir makinayı daha rahat hareket ettirmesi gibi; tekerler yeterli miktarda yağlandıkları zaman, daha fazla bir miktar ona sadece zarar verir.' Bu tasavvurlar bile, filozofluğu iktisatçılığından önde gelen John Locke'ın şüphe götürür önermesinden, 1691'de yayımladığı bir kitapta parayı sermaye ile özdeşlemesinden daha iyidir. Bu, parayı servet ile veya ölçüyü ölçülen miktar ile karıştırmak demektir.

Bütün bu tanımlar esas noktayı dışarıda bırakmaktadır—parasal ekonominin kendisini, paranın mevcudiyetinin gerçek sebebini. Para, ancak insanların ona ihtiyaç

duydukları ve maliyetine katlanabildikleri yerde kurumlaşır. Paranın esneklik ve karmaşıklığı onun vücuda getirdiği ekonominin esneklik ve karmaşıklığının fonksiyonudur. Ne kadar ekonomik ritmler, sistem ve durumlar varsa son kertede o kadar para türleri ve parasal sistemler vardır. Tüm bunlar yine de pek o kadar gizemli olmayan bir süreç içinde bağlantılanmaktadır; *ancien régime* sırasında parasal bir ekonomi *olduğunu* keşke sık sık kendimize hatırlatsak: Bugünkünün aksine, çok eksik bir şekilde farkedilen, bir kaç kademede mevcut olan ve hiçbir şekilde tüm insanlara yayılmış olmayan bir ekonomi.

Onbeş ve onsekizinci yüzyıllar arasında takas muazzam genişlikteki alanlarda genel kural olarak kaldı. Ama ne zaman durum gerektirdiyse, paraya doğru bir çeşit ilk adım olarak, salyangoz kabuğu gibi ilkel veya 'eksik' paraların dolanıma girmesiyle takviye edildi. Bu paralar sadece bizim gözümüzde eksiktirler: Onlara başvuran ekonomiler başkalarına zor güç getirebilirlerdi. Avrupa'nın madeni parası (bile) çoğu kez çok yetersiz kalıyordu. Takas gibi, madenin de kusurları vardı; her zaman bu iş için yeterli miktarda bulunmuyordu. Böyle durumlarda kâğıt, yahut kredi (onyedinci yüzyılda Almanya'da alaylı bir ifadeye konu olan *Herr Credit*), iyi veya kötü, aynı hizmeti görüyorlardı. Esasen bu, değişik bir kademedeki aynı prosestir, kesinlikle. Herhangi bir faal ekonomi gerçekte parasal dilinden kopar ve bizzat faalliğinden ötürü yenilikler yapar: bu tür bütün yenilikler (innovations) ondan sonra sözkonusu ekonominin durumunu gösteren işaretler olarak değer kazanırlar. Law sistemi ve o çağın İngiltere'sindeki Güney Denizi Kabarcığı skandalı savaş-sonrası malî çarelerden, amansız spekülasyondan veya 'baskı grupları' arasındaki paylaşımlardan oldukça farklı şeylerdi. Fransa'da yenilik, kredinin karmakarışık ve etkisiz ama inkâr edilmez

'Herr Credit'in ölümünü simgeleyen birçok onyedinci-yüzyıl karikatürlerinden biri; cesedi ön planda yatmakta ve çevresinde ağıt yakılmaktadır. Dükkân sahiplerinin yoksul ahaliye açtıkları ve nakit tükendiğinde askıya aldıkları gündelik krediye atıfta bulunmaktadır. Bu oymanın altındaki yazıda, bir fırıncı müşterisine şöyle demektedir: *Wann du Geld hast, so hab ich Brod,* 'Ne zaman paran varsa, benim de ekmeğim olur.' (Para peşin, kırmızı meşin).

doğumu biçimini aldı, zor bir doğum üstelik. Bu iğrenç sistemden hiçbir şey anlamadığını ileri süren Prenses Palatine, 'cehennem ateşinin tüm bu senetleri yakmasını sık sık arzu ettim,' diyerek öfkesini dile getiriyordu. Bu rahatsızlık yeni bir dili farketmenin başlangıcıydı. Zira (eğer benim de bir mecaz kullanmamı bağışlarsanız) paralar birer dildir: diyaloğu zorunlu ve mümkün kılarlar ve ancak bizzat diyalog mevcut ise mevcut olurlar.

Eğer Çin (kâğıt parasının uzun ve acayip 'ara faslı' bir yana) karmaşık bir parasal sisteme sahip olmadıysa, sömürdüğü civar bölgelerle (Moğolistan, Tibet, Doğu Hindler ve Japonya) ilişkilerinde böyle bir şeye ihtiyaç duymadığındandı. Eğer ortaçağ İslam'ı, Eski Kıta üzerinde Atlan-

tik'ten Pasifik'e kadar uzanan ve yüzyıllar süren bir üstünlük kurduysa, (Bizans hariç) hiçbir devletin onun altın (*dinar*) ve gümüş (*dirhem*) paralarıyla rekabet edememesindendi. Gücünün araçlarıydı bunlar. Eğer ortaçağ Avrupa'sı sonunda parasını adam ettiyse, düşman İslam dünyasının meydan okumasını karşılamak zorunda olduğu içindi. Aynı şekilde, onaltıncı yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nu tedricen istila eden parasal devrim onun Avrupa konserine mecburi girişinin bir sonucuydu. Japonya 1638'den sonra kapılarını dış dünyaya kapattı, ama ancak şöyle böyle: Çin yelkenleriyle Felemenk hürriyet gemilerine açık kaldılar. Yarık, para ve ticaret mallarının ülkeye girip onu gerekli tepkiye, yani gümüş ve bakır maden ocaklarını kullanmaya zorlayacak genişlikteydi. Bu çaba aynı zamanda Japonya şehir hayatının onyedinci yüzyıldaki ilerlemesiyle ve ayrıcalıklı kasabalarda 'hakiki bir burjuva medeniyeti'nin gelişmesiyle bağlantılıydı. Herşey biribiriyle bağlantılıydı.

Bu tür kanıtlar bir çeşit parasal dış politikayı açığa çıkarmaktadır: Yabancıların, hem kuvveti hem de zayıflığı yüzünden, bazan şartları dikte ettirdiği bir dış politika. Konuşabilmek için ortak bir dil, ortak bir zemin bulunmak zorundadır. Uzun-mesafeli ticaretin, büyük-ölçekli ticaret kapitalizminin önemi onun dünya ticaret dilini konuşma kabiliyetiydi. Bu ticaret hacım olarak en önemli ticaret değildiyse de (baharat ticareti —değer olarak bile— Avrupa'da tahıl ticaretinden çok çok düşüktü), etkinliği ve getirdiği yapıcı değişim yüzünden önemliydi. Uzun-mesafeli ticaret tüm hızlı 'birikim'in kaynağıydı. *Ancien régime* dünyasını kontrol ediyordu ve para onun emrindeydi. Ticaret, ekonomilere yön veriyordu.

Borsa

Samuel Richard'ın 1681'de yayımlanan *Le Nouveau Négociant* (Yeni İşadamı) adlı eseri Borsa (*bourse*)yı şöyle tanımlıyor:

"Bankacı, tüccar ve işadamları, döviz işlemcileri ve banka ajanları, komisyoncu ve diğer kişilerin buluşma - yerleri." *Bourse* adı bizzat Bruges'den kaynaklanıyor, bu tür toplantılar "Hôtel des Bourses yakınında" yapılıyordu. Lyon'da, Borsa'ya "Place des Changes" deniyordu, Hansetik kentlerde "Tacirler Heyeti"; Marsilya'da "Loge", Barselona ve Valencia'da "Lonja". Seville'de tacirler her gün *gradas* (katedral merdivenleri) üzerinde toplanıyorlardı, Lizbon'da Rua Nova üzerinde (kentin en geniş ve en uzun caddesi). Frankurt-am-Main'de tüccar toplantıları aynı zamanda açık havada (balık pazarında) yapılıyordu: Dunkerque'de "bütün işadamları (hergün) öğle saatlerinde belediye binasının (town house) önündeki meydanda biraraya geliyorlardı. Ve orada, herkesin görebileceği ve işitebileceği bir alanda bu kodamanlar (*gros bonnets*) kavgaya tutuşuyor, birbirlerine hakaretler yağdırıyorlardı. Paris Borsası eski *Place aux Changes*'den 1724'te Vivienne caddesindeki Palais de Nevers'e taşındı. Londra'da Thomas Gresham'ın kurduğu "Burse" sonraları *Royal Exchange* adını aldı. Kentin tam merkezine öylesine yerleştirilmişti ki, yabancı bir muhabire göre 1760'ta Quakerlara karşı harekete geçildiğinde hükümet askerleri her yana en hızlı biçimde yetişebilmek için buraya yerleştirilmişlerdi.

İlk borsalar hangi tarihten itibaren kuruldular? Bu hususta kronolojiler yanıltıcı olabilir: binanın inşâ tarihi kurumun tesis tarihiyle aynı olmayabilir. Amsterdam'daki binanın tarihi 1631, ama Yeni Borsa 1608'de kuruldu, eskisi ise ta 1530'a uzanıyor. Onun için çoğunlukla fazla güvenilir olmayabilen geleneksel tarihlerle yetineceğiz; ama ilk Borsaların kuzeyde ortaya çıktığını gösteren yanıltıcı kronolojiye de bağlı kalamayız: Bruges 1409, Antwerp 1460 (bina 1518'de inşa edildi), Lyons 1462, Toulouse 1469, Amsterdam 1530, Londra 1554, Rouen 1556, Hamburg 1558, Paris 1563, Bourdeaux 1564, Berlin 1566, Danzig 1593, Leipzig 1635, Berlin 1716, La Rochelle 1761 (bina), Viyana 1771, New York 1772.

Görünüşe rağmen, yukarıdaki liste gerçekte Kuzey Avrupa'nın üstünlüğünü göstermez. Borsalar hakikatte Akdeniz ülkelerinde en az ondördüncü yüzyıldan beri mevcuttular: Piza, Venedik, Floransa, Cenova, Valencia, Barselona... "Her Allahın günü, Barselona taciri katırını *Lonca*'ya sürer, işlerini halleder, sonra bir dostuyla bahçesine çekilip zevkle dinlenirdi." Akdeniz Avrupası'ndaki bu erken Borsa faaliyeti *ex nihilio* (yoktan) meydana gelmiş değildi. Kelimenin kendisi değilse bile, realite hakikaten çok eski dönemlere uzanıyordu: Doğu'nun ve Akdeniz'in büyük merkezlerinde çok eski zamanlarda tüccar toplantıları vuku bulmaktaydı ve Roma'da M.S. ikinci yüzyılın sonlarına doğru bu hususla ilgili kanıtlar görmek mümkündür.

Amsterdam Borsası'nın büyük binası 1631'de tamamlandı. Damplatz üzerinde, Bankanın ve *Oost Indische Compangnie* (Doğu Hind Şirketi) binasının tam karşısında. Jean - Pierre Richard'ın döneminde (1722), her gün öğle vakti ile saat iki arasında yaklaşık 4500 kişinin binayı

Londra'daki Kraliyet Borsası, 1644. W. Hollar'ın oyması. "Birçok adliye saraylarından daha saygıdeğer, tüm milletlerin temsilcilerinin insanlığın hayrı için buluştukları bir yer. Orada Musevî, İsevî ve Muhammedî sanki aynı dine inanıyorlarmış gibi biribirleriyle muamele yaparlar ve sadece iflas edenlere Kâfir derler."

Voltaire

doldurduğu söylenmektedir. Yahudiler uğramadığı için Cumartesi günleri daha az kalabalık olurdu. Çok sıkı kurallar uygulanıyordu: Her ticaret dalının numaralı bir yeri vardı ve borsada, yeminli veya yeminsiz, bin kadar komisyoncu mevcuttu.

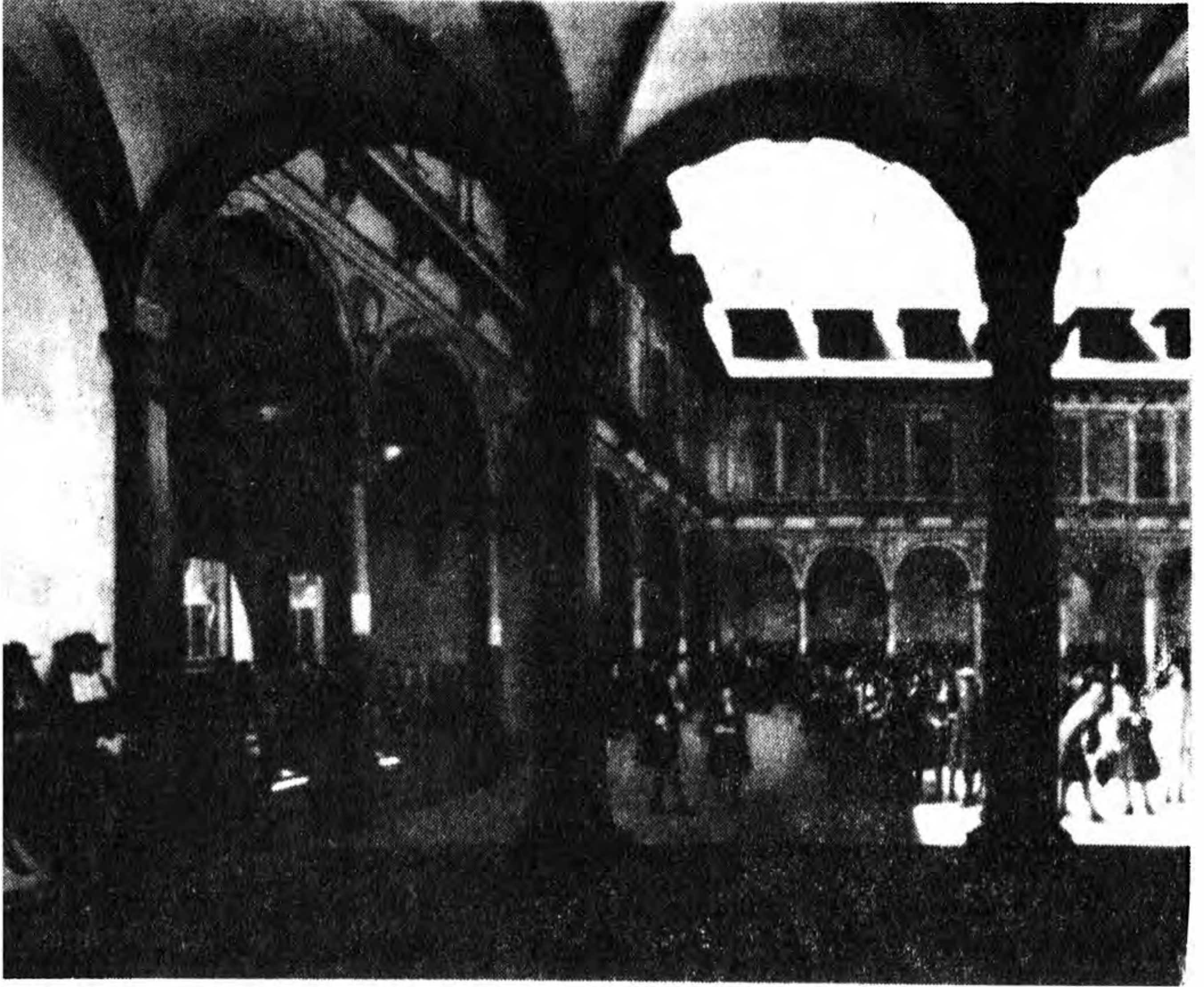
Önemli işadamları ve çok sayıda aracı burada biraraya geldiklerinden, her çeşit iş görülebilirdi: Emtia operasyonları, döviz mübadelesi, hissedarlık, riskin birkaç ga-

rantör arasında yaydırıldığı deniz sigortası. Aynı zamanda bir para piyasasıydı borsa, bir finans piyasası ve bir hisse senedi piyasası. Bu tür faaliyetlerin bağımsız olarak organize edilmeye meyletmesi doğaldı.

Amsterdam Hisse Senedi Borsası

Onyedinci yüzyılın başındaki yenilik Amsterdam'da bir hisse senedi piyasasının ortaya çıkmasıdır. Hazine senetleri (government stocks) ve Hollanda Doğu Hind Şirketi'ndeki muteber hisseler tamamen modern bir tarzda spekülasyon nesnesi haline geldiler. Buna, çoğu kez yapıldığı gibi, ilk hisse senedi piyasası demek pek doğru değil. Devlet borçlanma senetleri Venedik'te çok erken bir tarihten beri ciro edilebiliyordu, Floransa'da 1328'den önce, Cenova'da, vs..... Alman maden ocaklarının (Kuxen) hisseleri ta onbeşinci yüzyılda Leipzig fuarlarında satılıyordu; aynı şekilde İspanya'nın *juroları,* Fransız *rentes sur l'Hotel de Ville* (belediye senetleri) (1522), veya onbeşinci yüzyıldan itibaren Hansetik kentlerin hisse senedi piyasaları. Verona'nın 1318 tarihli nizamnameleri bir forward piyasasının (*mercato a termine*) varlığını teyit etmektedir; 1428'de hukukçu Bartolomeo de Bosco Cenova'da bir forward *loca*'nın satışına karşı çıkmıştı. Bütün bunlar Akdeniz'in hisse senedi piyasasının beşiği olduğuna işaret eden kanıtlardır.

Amsterdam'da yeni olan, piyasanın hacmi, akışkanlığı ve aleniyeti (herkesçe bilinmesi) ile işlemlerin spekülatif özgürlüğü idi. Coşkun kumar sürüyordu burada — oyun için oyun: 1634 dolaylarında Hollanda'yı kasıp kavuran lâle çılgınlığının, "hiçbir içkin değeri olmayan" bir lâle soğanının "yeni bir araba, iki kır at ve eksiksiz bir koşum"

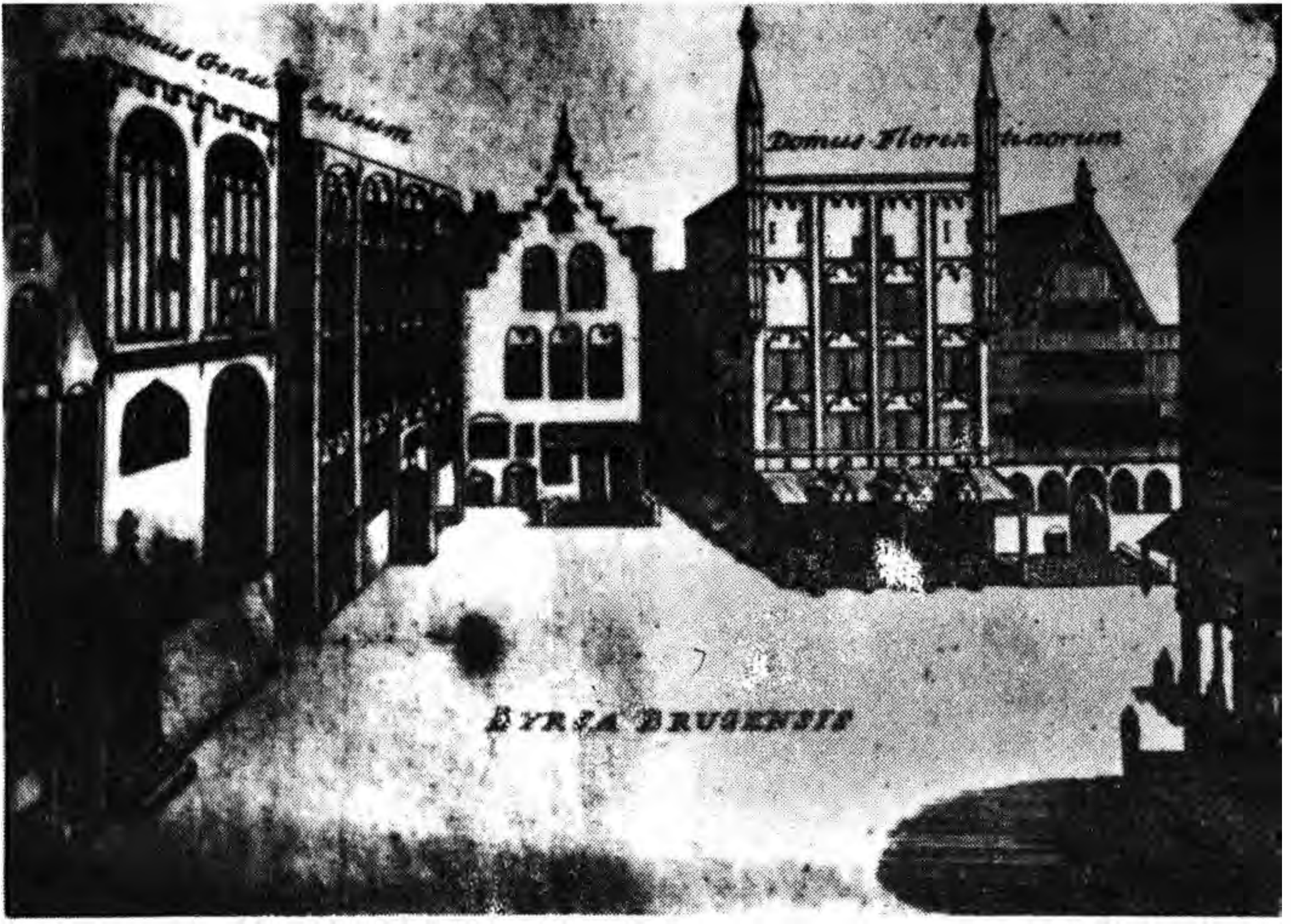
Amsterdam Hisse Senedi Borsası'nın içi (1668). Job Berckheyde'nin resmi.

ile mübadele edilebilirliği anlamına geldiğini unutmayalım. Ancak, uzman ellerde belirli hisselere oynama iyi bir gelir sağlayabilirdi. Mütecessis bir Yahudi tacir, Joseph de la Vega, 1688'de Amsterdam'da *Confusion de confusiones* başlığıyla garip bir kitap yayımladı; okunması zor bir İspanyol üslubu ile yazılan eser ayrıntılarla dolu, sevimli ve türünde eşsiz bir kitaptır. Yazar bu cehennemî oyunda üstüste beş kez mahvolduğunu söylerken veya o zamana göre çok önceden varolan şeylere gülerken, sözlerinin zahi-

rine göre anlaşılmamalıdır: 1688'den çok önce "yakalanmadan önce ringa balığının ve yetişmeden yahut teslim alınmadan önce buğday ve diğer malların *forward* (önden) alımı yapılmaktaydı": Isaac Le Maire'in Hindistan hisselerinde onyedinci yüzyılın hemen başlarındaki skandal spekülasyonu çok sayıda (suç teşkil eden demesek bile) karmaşık işlemlerin bir işaretiydi: ve komisyoncular daha o günler gelmeden Borsa ile oynayıp zenginleşirken tacirler daha da yoksullaştıklarını söylüyorlardı. Marsilya veya Londra, Paris veya Lizbon, Nantes veya Amsterdam, her merkezde, düzenlemelerin pek az engellediği komisyoncular (brokers) birçok hürriyetlere (ayrıcalıklara) sahiptiler.

Amsterdam Hisse Senedi Borsası'nda spekülasyon öyle bir karmaşıklık ve soyutluk düzeyine ulaştı ki, bu durum onu uzun yıllar Avrupa'nın çok özel bir ticaret merkezi haline getirdi; insanların sadece hisse alım satımı yapmakla, onların muhtemel yükseliş veya düşüşleriyle tatmin olmadıkları, çeşitli ustaca kombinezonlarla hiç parası veya hisse senedi olmadan bile spekülasyon yapabildikleri, brokerlerin layık oldukları yere geldikleri bir merkez. Fırkalara *(rotteries)* bölünmüştü brokerler: bir grup fiyatları yukarı iterken, diğerleri, "düşürücüler" (veya Londra'da adlandırılacakları üzere, "ayılar"), fiyat düzeyini aşağı çekmeye çalışırdı. Mütereddit spekülatörler kitlesini şu veya bu yana çekmek için birbirleriyle yarışırlardı. Bir broker için kamp değiştirmek, ki zaman zaman oluyordu, neredeyse ihanet demekti.

Ancak, bütün hisseler nama yazılıydı ve sertifikalar Doğu Hind Şirketi'nde bulunuyordu; bir alıcı ancak adının bu maksatla tutulan bir deftere kaydedilmesi suretiyle

Bruges, Borsa Sarayı: Bina bir yandan Cenova Müessesesi, diğer yandan Floransa Müessesesi tarafından kuşatılmaktadır. İtalyan tüccarının kudret ve nüfuzunun gözle görülür kanıtıdır bu.

hisse sahibi olabiliyordu. Şirket başlangıçta bu yolla spekülasyonu önlemeyi düşünüyordu (hamiline yazılı tahviller sonra çıktı ortaya) ama spekülasyon mülkiyet olmadan da işleyebiliyordu. Spekülatör gerçekte sahip olmadığı bir şeyi satıyor ve hiçbir zaman sahip olamayacağı bir şeyi satın alıyordu: "Açık" alım diye bilinen şeydi yapılan. Operasyon bir zarar veya kazançla sonuçlanır, fark şu veya bu şekildeki bir ödemeyle halledilir ve oyun devam ederdi. Diğer bir oyun olan *premium* ise sadece biraz daha karmaşıktı.

Gerçekte hisselerin fiyatları uzun vadede hep yükselemeyeceğinden, spekülasyon zorunlu olarak kısa vadeyle sınırlıydı. Geçici dalgalanmaların gözetleme yerin-

deydi spekülasyon — doğru veya yanlış bir haberle kolayca tahrik edilirdi. Ondördüncü Lui'nin Birleşik Eyaletler temsilcisi 1687'de Java'daki Bantam'ın düşüşüne dair yaygalaralar başlayınca önce çok şaşırmıştı, çünkü yaygara biter bitmez, sanki haber doğru değilmiş gibi, herşey unutulup gitmişti. "Ama olayların böyle gelişmesine şimdi o kadar şaşırmış değilim", diye yazıyordu 11 Ağustos'ta, "Amsterdam'da hisse senedi fiyatlarının düşmesine sebep oldu bu, ve bazıları bu işten kazançlı çıktı." Yaklaşık on yıl sonra, başka bir büyükelçi şunu kaydediyordu: "Hague'in çok zengin bir Yahudisi olan baron Jouasso, bir günde yüzbin kron kazanabileceğini" söyleyerek hava atıyordu, "... eğer İspanya kralının ölümünü (ki zavallı II. Charles ölüm döşeğindeydi) Amsterdam'da ölüm haberi yayılmadan beş-altı saat önce öğrenebilse". "Bunun böyle olduğuna inanıyorum" diye devam ediyordu büyükelçi, "çünkü o ve diğer iki Yahudi, Texeira ile Pinto, hisse senedi piyasasındaki en güçlü kişiler arasındadırlar."

Amsterdam'daki spekülasyonun hacim ve (kötü) şöhretinin açıklaması şuydu: Orada sadece büyük sermaye sahipleri değil, küçük hisse sahipleri de cirit atıyordu. Hatta zaman zaman insanın hatırına bugünün bahis-evleri (*betting-shops*) veya Fransa'daki *tiercé* geliyor. "Bizim spekülatörlerimiz" diyor Joseph de la Vega 1688'de, "içinde Hollandalıların *coffy,* Levantenlerin (Akdenizli) *caffé* dedikleri bir içki satılan belirli evlere sıkça uğrarlar." Bu *coffy huisen* "hoş karşılayan sobaları ve kışkırtıcı eğlenceleriyle kışın çok işe yarar: Bazıları okumak için kitap verir, diğerleri oyun tablaları ve hepsinde birbiriyle konuşan insanlar vardır; biri çikolota içer, diğeri kahve, biri süt, diğeri çay ve hemen hemen hepsi tütün çeker... Böylelikle ısınır, az bir masrafla dinlenir ve eğlenirler, haberleri dinlerler...

Derken, Borsa'nın açılış saatlerinde bu hanelerden birine "boğalar"dan biri geliverir. Ona hisselerin fiyatlarını sorarlar, o da o anki fiyata yüzde bir veya iki ilave eder, küçük not defterini eline alır ve önceden aklında kurmuş olduğu şeyleri güya yazar, böylece herkesin onun sahici davrandığına inanmasını sağlar ve hisselerin tekrar yükseleceği korkusunu vererek herkesin kalbinde biraz hisse satın almak arzusunu tutuşturmak üzere (numarasını sürdürür)".

Bu sahne, eğer fazla yanılmıyorsam, Borsa'nın küçük tasarrufçu ve küçük spekülatörlerin ceplerinden nasıl para sızdırıldığını tasvir eder. Operasyonun başarısı şöyle mümkün oluyor: (1) O zamanlar, insanların piyasanın yükseliş ve düşüşlerini takip etmelerine yardımcı olacak, fiyatların resmi kotasyonu yoktur henüz; (2) kaçınılmaz aracı olan broker, Borsa'nın (tüccar ve brokerlere ayrılan) iç kısmına girme hakları bulunmayan küçük sermaye sahiplerine hitap etmektedir (Borsa söz konusu bütün kahvehanelere iki adım uzaklıktaydı oysa).

Üç Kelimenin Serüveni: Kapital, Kapitalist, Kapitalizm

Müphem, pek bilimsel olmayan, çoğunlukla gelişigüzel kullanılmış bir kelime olarak kapitalizm —her şeyden önce— sanayi dönemi öncesindeki çağlar için anakronizm ithamına maruz kalınmadan kullanılamayan bir kelimedir.

Uzun bir mücadeleden sonra, şahsen bu başbelâsı davetsiz misafirden kurtulmaya çalışmayı bir yana bıraktım. Sonuçta karar verdim ki, kelimeyle beraber, onun sebep olduğu ve bugünkü dünyayla bir miktar alakası olan tartışmaları sokağa atmakla kazanılacak hiç bir şey yoktur. Tarihçi için, geçmişi anlamakla bugünü anlamak aynı şeydir. Tarih tutkusunun, bu günden saygılı bir mesafede birdenbire durup, bir adım daha atmanın yakışıksız, hatta tehlikeli olduğunu rica yollu dile getirmesi pek beklenemez. Her halükârda bu tür tedbirler aldatıcıdır: kapitalizm kapıdan atılırsa eğer, pencereden geri gelir. Çünkü hoşumuza gitsede gitmese de, sanayii-öncesi dönemde bile, başkasını değil bu kelimeyi karşıkonulmaz bir surette aklımıza getiren bir iktisadi faaliyet biçimi mevcut idi. Bu tür faaliyet her ne kadar henüz sinai 'üretim tarzını' (ki bence kapitalizmin başı ve sonu değildir) kullanmıyorduysa da, gene de piyasa işlemleriyle hiç bir şekilde karıştırılamaz.

Kelime bu kadar tartışmalı olduğundan, gelin kapital, kapitalist, kapitalizm kelimelerinin, biribirine bağlantılı ve hatta ayrılamaz olan bu üç terimin, tarihi gelişmelerini izleyen bir sözlük çalışmasıyla başlayalım. Bu, bazı

belirsizlikleri işin başında tasfiye etmemize yardımcı olabilir.

Yatırımın ve yüksek oranlı bir sermaye oluşumunun yurdu olarak tanımlanan kapitalizm, ondan sonra, bütünüyle sınırdaş olmadığı iktisadi hayatla ilişkilendirilmektedir. Böylece içine yerleştirilebileceği iki bölge bulunmaktadır: Onun deyim yerindeyse yerli toprağı, tamamen kendi evinde olduğu sektör; ve sadece dolambaçlı olarak yavaşça girdiği, hiç bir zaman tamamen egemen olmadığı diğer sektör. Sermayenin endüstriyel üretime kayıp büyük kârlar sağlayan bir aşamaya geldiği ondokuzuncu yüzyılın sanayii devrimine kadar, dolaşım, ticaret ve pazarlama alanlarındadır ki kapitalizm kendi evindedir; zaman zaman diğer bölgelere kısa ömürlü olmayan akınlar yapıyor ve hatta dolaşımın bütün yönleriyle ilgili olmuyorduysa da (durum buydu), zira sadece ticaretin belirli kanallarını denetliyor veya denetlemeye çabalıyordu.

Bu bölümde farklı üretim sektörlerini, kapitalizmin ara sıra girdiği bölgeler olarak inceleyecek, diğer bölümde onun gerçek anlamıyla evinde olduğu tercihli alanları ele alacağız.

Önce sözlüğe başvuralım. Henri Berr ve Lucien Febvre'nin bir öğüdü: Tarih lügatinin anahtar kelimeleri ancak bir takım sualler sorulduktan sonra kullanılmalıdır. Nereden geliyorlar? Bize nasıl ulaştılar? Bizi yanıltma ihtimalleri var mı? Kapital, kapitalist ve kapitalizmi — burada verilen sıralama içinde ortaya çıkan üç kelimeyi — irdelerken bu uyarıyı dikkate almaya çalıştım. Kabul ederim ki biraz sıkıcı fakat kaçınılmaz bir prosedür.

Aşağıdaki özetin, hakkını sadece çok az verebildi-

ği bu alanın, karmaşık bir araştırma alanı olduğu konusunda okuyucuyu uyarmam gerek. Her medeniyet — Babil, Yunan, Roma ve mübadele, üretim ve tüketimin gereklilik ve tartışmalarıyla uğraşmak zorunda kalan herhangi bir başka medeniyet — mânâları zaman içinde sürekli olarak bozulan özel bir vokabüler meydana getirmek zorunda kalmıştır. Bizim üç kelimemiz de istisna değil. Üçünün en yaşlısı olan kapital kelimesi bile, ona (Richard Jones, Ricardo, Sismondi, Rodbertus ve hepsinden çok Marx'ın yazılarından hareketle) şimdi verdiğimiz mânâyı 1770'lerde Turgot'nun, onsekizinci yüzyılın bu en büyük Fransız iktisatçısının, eserlerine kadar alabilmiş değildi.

Capitale (*caput* = baş, geç dönem bir Latince kelime) emtia stoku, para yekûnu veya faizli para anlamında XII. yüzyıla doğru ortaya çıkmıştır. Kapitalizm kelimesi, önceleri katı bir şekilde tanımlanmış değildi, çağın tartışmaları öncelikle faiz ve tefecilik üstünde odaklaşmıştı (ödünç verenin taşıdığı riskten ötürü, skolastiklerin, ahlakçı ve hukukçuların sonuçta vicdanen kapı açtıkları tefecilik). Bu bakımdan modernliğin öncüsü olan İtalya bu tür tartışmaların merkezinde bulunuyordu. Kelime ilk olarak burada icat edildi, aşinalık kazandı ve bir dereceye kadar olgunlaştı. Tartışmasız bir biçimde 1211'de ortaya çıkmakta ve 1283 yılında bir ticaret şirketinin sermaye değerleri (aktifleri) anlamında kullanıldığı bilinmektedir. XIV. yüzyılda, pratik olarak her yerde karşılaşılabilmektedir. Giovanni Villani'de, Boccaccio'da, Donato Velluti'de. 20 Şubat 1399'da, Francesko di Marco Datini, Prato'dan bir mektup arkadaşına şöyle yazıyordu: "Şüphesiz eğer kadife veya yünlü giyecek satın alacak olursan, sermayeyi *(il chapitale)* ve (yapılacak) kârı sigorta ettirmeni istiyorum; ondan sonra, keyfine göre davran." Kelime ve ifade ettiği gerçeklik Siena'lı St. Bernardino'nun (1380-1444) vaazlarında da

görülmektedir: "Çoğunlukla sermaye diye adlandırdığımız, servetin o doğurgan sebebi."

Kelime tedricen bir şirketin veya bir tüccarın para sermayesi anlamına gelmeye başladı: İtalya'da çoğunlukla *il corpo*, Lyons'da XVIII. yüzyılda bile *le corps* diye adlandırıldı. Fakat, Avrupa'nın her yanında uzun bir belirsiz kullanım döneminden sonra "baş" imajı sonuçta gövdeninkini altetti. Muhtemelen kelime İtalya'dan gelip Almanya ve Hollanda'da yayıldı. Nihayet caput'un diğer türevlerine karşı geldiği Fransa'ya ulaştı: *chatel, cheptel, cabal*; sonuncusu Rabelais'de görülmektedir.

Kapital (sermaye) kelimesi Jean Nicot'nun *Thresor de la Langue Francois* (1606)'sında boy göstermektedir. Ancak, o günden itibaren mânâsının yerleştiği sonucuna varmamalıyız. Hem İngilizce, hem de Fransızcada, bir rakipler kümesiyle kuşatılmıştı: *servet, para, fonlar, emtia, aktifler, mülkiyet, principal, patrimony...* Bulmayı umacağımız yerlerde sıkça kullanılan kelimeler.

Fonlar kelimesi uzun zaman sahanın liderliğini yaptı: Marsilya'dan kalkan bir gemi Levant'a gitmek için Cenova'ya uğrayıp piastre cinsinden 'fonlarını' topluyordu. (1713); bir işi kıvırmak isteyen bir tüccarın sadece 'fonlarını' ortaya koyması yeterdi. Diğer ifadeler de oldukça şaşırtıcı: İngiltere ile ilgili bir belgede (1696) şu tahmin yer almaktadır: 'Bu ülkenin hâlâ gerçek değeri altı yüz milyon olan toprağı ve her çeşitten fonları vardır'. Turgot, 'değişken' veya 'dolaşan' sermaye terimlerini otomatik olarak kullanabileceğimiz 1757 yılında, 'her türden teşebbüs içinde deveran eden avanslar'dan söz etmektedir. Onun vokabülerinde 'avans' sözcüğü yatırım anlamına gelmektedir: Gerçekte o Savary'nin sözlüğündeki modern kavramı tica-

ret şirketleriyle ilgili olarak kullanmaktadır: 'sermaye fonları' *(fonds capitaux)*. Kelime şimdi bir sıfat olmuştur. Tabii, Savary terimi icat etmedi. Kırk yıl kadar önce Ticaret Konseyi'nin bir belgesi 'Fransız Hind şirketinin sermaye fonlarının 143 milyon liraya *(livres)* baliğ olduğunu' rapor ediyordu. Fakat, aşağı yukarı aynı tarihte (1722), Abbeville'li imalatçı yaşlı Van Robais'in bir mektubu, gemisinin *(Charles de Lorraine)* batışından şikâyetle zararın 'sermayenin yarısından daha fazla' olduğunu ifade etmektedir *(plus de moitie du capital)*.

Kendileri yavaş yavaş aşınıncaya kadar sermaye kelimesi rakiplerine üstünlük sağlamadı, yeni kavramların ortaya çıktığı mânâsına gelmesi gereken bir süreç (Michel Foucault olsa 'epistemolojik bir kopuş' derdi).Condillac 1782 yılında daha basit bir ifade kullanmaktadır: "Her bilim özel bir dil gerektirir, çünkü her bilimin bizzat kendi ideaları vardır. Öyle görünüyor ki, bu dili oluşturmakla başlamalı, ama insanlar konuşup, yazarak başlıyorlar ve dilin oluşumu bir kenarda bekliyor." Klasik iktisatçıların kendiliğinden-kullanılan (spontane) dilleri gerçekte ölümlerinden çok sonra hâlâ konuşuluyordu. J.B. Say (1828), richesse (servet) kelimesinin o gün 'hâlâ çok zayıf tanımlandığını' kabul ediyor fakat kullanmaya da devam ediyordu. Sismondi seve seve 'bölgesel servet' (yani gayrimenkul), milli servet, ticari servet-her durumda richesseten sözediyor ve hatta son ifadeyi ilk denemesinin başlığı olarak kullanıyordu. (1803).

Bu arada "kapital" kelimesi tedricen rakiplerini devredışı bırakıyordu. Artık "üretken sermaye"den söz eden Forbonnais ve "tüm sermaye, üretimin bir aracıdır" diyen Quesnay'de terimi bulabilmekteyiz. "Atıl sermaye" ile "aktif sermaye" arasında bir ayrım yapan Morellet'de

Onaltıncı yüzyılda servet demek tahıl (buğday) çuvallarının biriktirilmesi demekti. (Fransız manüskriptleri, 1537).

(1764) ve daha açık olarak, sermayenin kendisi için artık sadece para demek olmadığı Turgot'da kelimenin modern anlamları görülmektedir. "Marx'ın kelimeye sarih olarak (ve münhasıran) verdiği anlama" (bir üretim aracı) ulaşmak için sadece bir kaç rötuşa ihtiyaç vardı.

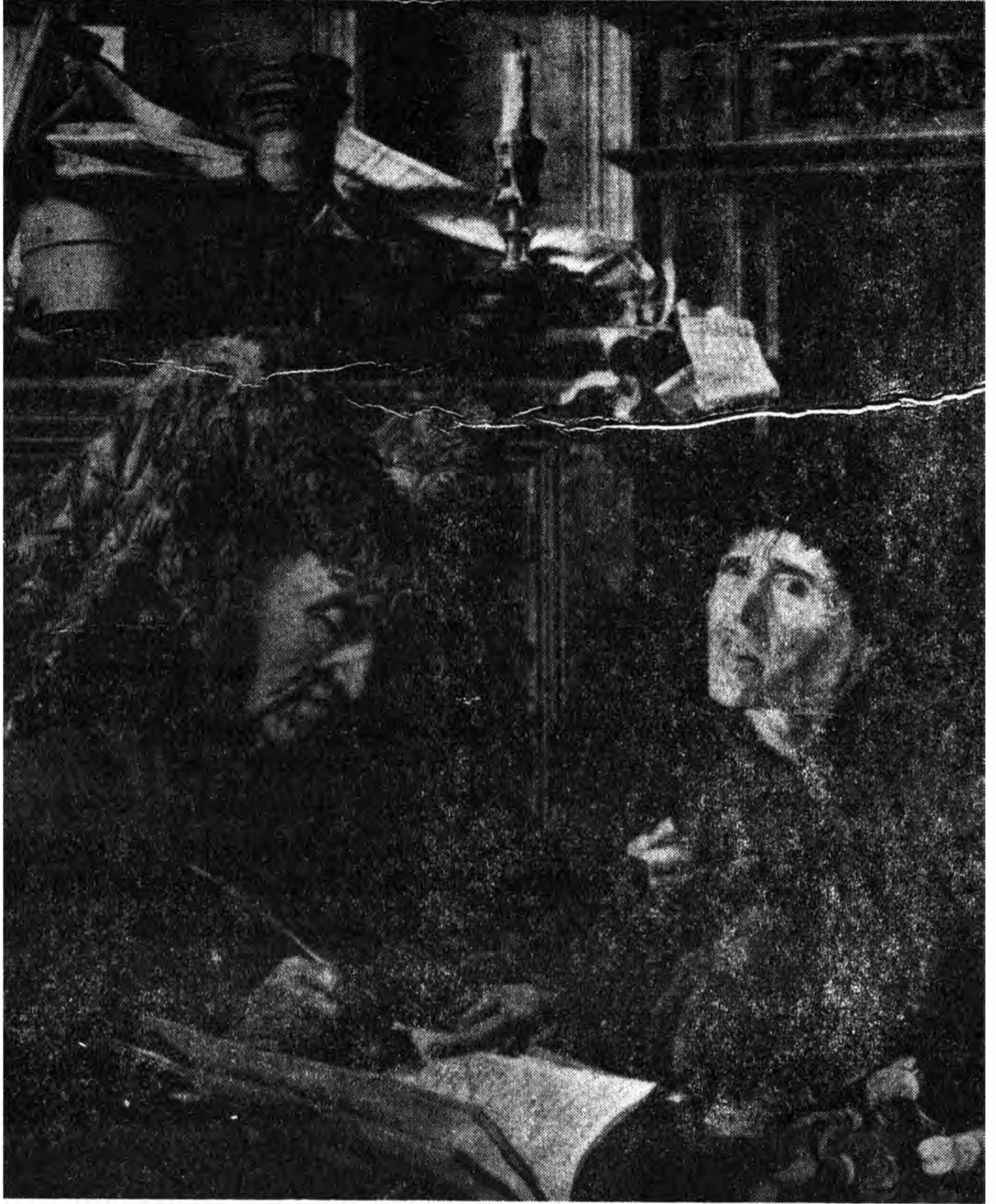
Kapitalist kelimesi, muhtemelen onyedinci yüzyılın ortalarından kalmadır. *Hollandische Mercurius* kelimeyi bir kez 1633'te, sonra 1654'te kullanır; 1699 yılına ait bir Fransız muhtırası Birleşik Eyaletler Genel Valisinin ihdas ettiği yeni bir verginin 3 florin ödeyecek olan "kapitalistler" ile 30 *sol* ödeyecek olan diğer insanları ayırdığını belirtmektedir. Dolayısıyla kelime 1759'da Jean-Jacques Rousseau'nun arkadaşlarından birine yazdıklarından önce zaten kullanılıyordu: "Ne büyük bir Lord, ne de bir kapitalistim; yoksul ve mutluyum." Fakat kelime ünlü *Ansiplopedi*'de sadece bir sıfat olarak görünür. Doğru, ismin birçok rakipleri, zengini betimlemenin bir çok yolu vardı: Varlıklı insanlar, milyonerler, *nouveaux riches,* para keseleri, *fortunes* (puristlerin sevmediği bir kelime), vb. Kraliçe Anne zamanında İngiltere'de, istisnasız zengin olan Whig'ler 'paralı insanlar' olarak vasıflandırılıyordu. Ve bütün bu kelimelerin pecoratif (alçaltıcı, küçük dürücü) bir tonu vardı: 1759 yılında Quesnay bu 'parasal servetlerin sahipleri'nden 'ne kralı ne de ülkeyi tanıyanlar' diye söz ediyordu. Morellet, kapitalistlerin bir grup veya kategori oluşturduklarını düşünüyordu, toplum içinde ayrı bir sınıf gibi.

'Parasal servetlerin' sahipleri: bu, onsekizinci yüzyılın ikinci yarısında yatırım için devlet tahvili, hisse senedi ve likit para sahibi olanları betimlemek için kullanılan kapitalist kelimesinin dar anlamıydı. 1768 yılında, büyük ölçüde Paris'ten finanse edilen bir gemicilik şirketi ana ofisini Fransız başkentinde Coqueron caddesinde kurmuştu;

çünkü, 'Paris'te yaşayan kapitalistler yatırımlarına yakın bulunmaktan ve onların terakkisini sürekli izlemekten hoşlanırlar'dı. 1775'te Guiana'da, Hollanda'nın Surinam kolonisinin tesisini hatırlatan Fransız Malouet *müteşebbisler* ile *kapitalistleri* ayırmaktaydı: müşetebbisler plantasyonları ve su kanalları projelerini tasarlıyor, 'sonra fon için Avrupalı kapitalistlere başvurarak onları teşebbüslerine ortak ediyorlardı. 'Kapitalistler her geçen gün daha çok yatırım için para temin edenler anlamına gelmeye başlıyordu. 1776 tarihli bir Fransız risalesi şu başlığı taşıyordu: *Un mot aux capitalistes sur la dette* d'Angleterre-ulusal borç öncelikle kapitalistleri ilgilendiren bir şey değil mi? Milan'da 1799 yılında yayımlanan bir kitapçık mülk (arazi) sahipleri ile akışkan servet sahiplerini (*possessori di ricchezze mobili, ossia i capitalisti*) ayırmaktaydı. 1783 Temmuzunda Fransa'da sıradan tacirlere toptancı olmaları için izin verileceğine dair bir söylenti çıktı. Emniyet müdür muavini Sartine'in müdahelesi sonucu Paris bu karardan muaf tutuldu. Öyle olmasaydı, şehir, gıda maddelerini stoklayarak şehrin yiyecek ihtiyacını idareden sorumlu polis şefi için büyük güçlükler yaratacak olan çok sayıdaki kapitalistin hırsına maruz kalacaktı. Burada, zaten kötü bir şöhreti olan kelime açıkça parası olan ve daha fazla elde etmek için onu kullanmaya hazırlanan insanlara işaret etmektedir. 1789'da Draguigan bölgesine ait bazı şikayet kayıtları, 'servetleri cüzdanlarında olan ve böylece vergi ödemeyen' diye betimlenen kapitalistlerden şikâyet etmektedir. Sonuç olarak, bu eyaletin büyük toprak sahipleri sermaye kazanmak ve taşınmaz mülkün tabî olduğu aşırı vergilemeye karşı kendilerini koruyarak paralarını serbestçe % 5 üzerinden yatırıma yöneltmek için mülklerini satıyorlardı. 1790'da Lorraine'de bunun tersi geçerliydi: 'bu yöredeki en dikkate değer araziler' diye yazıyor bir gözlemci, 'Paris'te oturan insanların mülküdür: bir kaç tanesi kısa zaman

önce kapitalistler tarafından satın alındı: spekülasyonlarını bu eyalete yönelttiler çünkü gelirine göre toprağın en ucuz olduğu yerdir burası.'

Okuyucunun dikkat edeceği gibi kelime hiçbir zaman dostça bir anlamda kullanılmamaktadır. Daha 1774 yılında şiddetli bir ton kullanan Marat şunları bile yazıyordu: 'Tüccar milletler içinde, kapitalistlerin ve rantiyelerin (irat sahipleri) hemen hepsi vergi ödeyen çiftçi, finansör ve spekülatörlerle aynı kaderi paylaşmaktadırlar.' Devrim ile beraber eleştiri tonu daha da şiddetlenir. 25 Kasım 1790'da Custine kontu Millet Meclisi kürsüsünden adeta ateş püskürüyordu: 'Aristokrasinin her çeşidini yok eden bu Meclis; kapitalistlerin aristokrasisi önünde, biricik vatanları servetlerini üst üste yığabilecekleri bir yer olan bu kozmopolitlerin önünde gerileyecek midir?' 24 Ağustos 1793'te Konvansiyon'da konuşan Cambon, daha kesin sözlüydü: 'Bugün bütün para tacirleri ile Cumhuriyet'in güçlendirilmesi arasında ölümüne bir savaş vardır. Eğer bir hürriyet rejimi tesis etmeyi arzu ediyorsak, kamu itibarını zedeleyen bu ortaklıklar ortadan kaldırılmalıdır.' Eğer burada kapitalist kelimesi gerçekte görünmüyorsa, şüphesiz bu Cambon'un daha ağır bir sıfat kullanmak istemesindendi: para *tacirleri*. İyi biliniyor ki, ilk devrimci hareketleri teşvik eden, ancak Devrim tarafından gafil avlanan büyük malî güçler *(high finance)* sonuçta yara almadan sıyrılabildi. İşte sürgünden tereddütsüz yazan Rivarol'un acılığı: Devrimin seyrine altmış bin kapitalist ve bir spekülatörler yığını karar verdi. 1789'un muhtemelen biraz aceleci bir izahı. Fakat kapitalist henüz yatırımcı, müteşebbis anlamına gelmemektedir. Kelime, ortağı kapital gibi, para düşüncesine, servet için servet düşüncesine bağlı bulunmaktadır.

Martin van Reymerswade'den iki vergi mültezimi (onaltıncı yüzyıl).

Kapitalizm ise çok yeni bir kelimedir. Dauzat'ya göre 1753'te Ansiklopedi'de yer almaktadır, fakat çok özel bir anlam ile: "Zengin olan birinin durumu." Maalesef bu ifade yanlış görünmekte; alıntılanan metnin izi bulunamamaktadır. 1842'de J. B. Richard'ın *Enrichissements de la langue Française*'sinde ortaya çıkmaktadır. Fakat, 1850 yılında Bastiat ile polemiğinde kelimeye yeni manasını veren muhtemelen Louis Blanc oldu: "...Benim "kapitalizm" dediğim (tırnak işareti ona aittir), kapitalin başkalarını yoksun bırakarak bazı insanlara tahsis edilmesidir." Fakat kelime hâlâ nadiren gözükmektedir. Proudhon arasıra kullanmaktadır onu, doğru olarak: "Emlak hâlâ kapitalizmin kalesidir" diye yazar; bu gerçekte onun başlıca tezlerinden biridir. Kapitalizmi çok iyi betimler: "Gelirin kaynağı olan kapitalin genellikle onu emekleriyle ortaya çıkaranlara ait olmadığı iktisadi ve sosyal rejim." Ne var ki, altı yıl sonra bile kelime Marx tarafından hâlâ bilinmemektedir.

Gerçekten bu yüzyılın başlarına kadar, sosyalizmin doğal karşıtı olarak kapitalizm, siyasi tartışma alanına girmiş değildi. Akademik çevrelerde, tartışmalar Werner Sombart'ın bomba kitabı *Der Moderne Kapitalismus* (birinci baskı 1902) tarafından başlatılacaktı. Doğal olarak, Marx'ın hiçbir zaman kullanmadığı bu kelime Marxist modele dahil edildi; o kadar ki, *kölelik, feodalizm* ve *kapitalizm, Das Kapital* yazarının tanımladığı gelişmenin üç temel aşaması olarak yaygınca kullanılmaktadır.

O halde, kapitalizm politik bir kelimedir; muhtemelen kariyerinin müphem tarafı buradan kaynaklanmaktadır. Asrın ilk yıllarının iktisatçıları —Charles Gide, Canwas, Marshall, Seligman, Cassel— tarafından uzun zaman yasaklandı ve *Siyasi İlimler Ansiklopedisi*'nde ancak I.

Dünya Savaşı'ndan sonra görüldü; 1926 baskısına kadar *Britannica Ansiklopedisi*'ne kabul edilmedi ve *Fransız Akademisi Sözlüğü*'nde ancak 1936 yılında şu gülünç tanımla ortaya çıktı: "Kapitalizm, kapitalistlerin toplamıdır. *(Capitalisme: ensemble des capitalistes).*" 1958'deki yeni tanımı çok daha iyi değil: "Üretim mallarının ("Üretim araçlarının" nesi eksik?) özel kişilere veya şirketlere ait olduğu iktisadi rejim."

Gerçekte, bu asrın başlarından ve özellikle 1917 Rus Devrimi'nden bu yana anlam kazanan bu kelime bir çok insanı açıkça sıkıntıya sokmaktadır. Ünlü bir tarihçi, Herbert Heaton, onu kelime hazinemizden silmeyi önermektedir: "(Bütün) 'İzmler' içinde en çok gürültü çıkaranı kapitalizm oldu. Bu kelime maalesef öyle birbirine benzemez anlamlar ve tanımlar kazandı ki, onu tıpkı emperyalizm gibi, kendisine saygı duyan bütün bilginlerin vokabülerlerinden tardetmeyi önermek haksızlık olmaz." Lucien Febvre, aşırı derecede kullanılmış olduğundan, kelimeden vazgeçilebileceğini hissediyordu. Fakat eğer bu öğüdü dinleyecek olsaydık, terimi hemen özlemeye başlardık. Andrew Shonfield'in dediği gibi, "kapitalizm kelimesinin süregelen kullanımını haklı çıkaran bir neden, en şiddetli eleştiricileri de dahil hiç kimsenin onun yerini tutacak daha iyi bir kelime önerememesidir."

Eski rejim (*ancien regime,* yani 1789 öncesi) toplumlarını ve daha ziyade kadim medeniyetleri inceleyen tarihçilerin, kapitalizm kelimesini kullanırken Alexander Gerschenkron'un bize sunduğu tanımı hiçbir zaman kasdetmediklerini belirtmeye gerek duymuyorum: "Kapitalizm, yani modern sanayi sistemi". Geçmişte kapitalizmin (bugünkü kapitalizmden farklı olarak) iktisadi hayatın sadece dar bir platformunu işgal ettiğini hatırlamalıyız. O

halde, bütün toplumu kuşatan bir "sistem" anlamında kapitalizm nasıl kullanılabilirdi? Ayrı bir dünyaydı o, kendisini kuşatan sosyal ve ekonomik çerçeveden farklı ve hatta ona yabancı. Ve bu çerçeveyle münasebeti içindedir ki, "kapitalizm" olarak tanımlanmaktadır; sadece, daha sonra zaman içinde ortaya çıkacak yeni kapitalist formlarla münasebeti içinde değil. Hakikat, kapitalizm muazzam boyutlardaki bir *'non-capitalism'* (kapitalizm-olmayan) ile münasebeti içindeki bir olguydu. "Gerçek" kapitalizmin XIX. yüzyıldan başladığı sözde gerekçesiyle, geçmişin ekonomisi içindeki bu ikilemi kabule yanaşmamak, kapitalizmin daha önceki topolojisi olarak tanımlanabilecek —ve o ekonominin tahlili için çok önemli olan— olgunun ehemmiyetini kavrama çabasını terketmek olacaktır.

Kapitalizm ve Sanayi Devrimi

Acaba gerçek anlamıyla kapitalizm sanayii devrimi ile aynı zamanda mı ortaya çıkmıştır? *Kapital* kelimesinin daha önceki olgulara tatbiki mümkün değil midir? İngiliz tarihçileri sanayii devrimini, yüz yıl daha öncesine gitmeselerde, 1750'lere kadar geri götürmektedirler. Marx, 'sanayii çağının' başlangıcını onaltıncı yüzyıla yerleştirdi — fakat 'kapitalist *üretim* için ilk girişimlerin' vaktinden erken gelişerek İtalyan şehir-devletlerinde Orta Çağlarda görüldüğünü de kabul ederek. (Üretim kelimesine dikkat, sadece sermaye birikiminden söz etmiyor Marx.) Doğmakta olan her organizma, nihai özelliklerini henüz tümüyle geliştirmiş olmaktan uzak olsa da, böyle bir gelişme için gerekli potansiyeli içinde taşır ve bir isme hak kazanır. Bütün bunları göz önüne alarak 15-18. yüzyıllar arasındaki dönemi anlamak için bu yeni sermaye nosyonunu kaçınılmaz bir teorik kavram olarak kabul edebiliriz.

Elli yıl önce kapital, *sermaye mallarının* toplamı olarak tanımlanmıştı— artık rağbet bulmayan fakat bazı avantajları olan bir ifade. Bir sermaye malı ne de olsa tutulabilir, dokunulabilir ve sarih bir biçimde tanımlanabilir. Her şeyden önce, 'daha önceki bir emeğin sonucudur' o; gerçekte 'birikmiş emek'tir. Köy sınırları içinde çok zaman önce taşlardan temizlenmiş bir tarla olabilir o; hatırlanamayacak kadar uzun zaman önce kurulmuş bir değirmen çarkı...v.s. Böylesi sermaye malları miras olarak devralınır; insanların inşâ ettiği aşağı yukarı dayanıklı yapılardır onlar.

İkinci olarak, sermaye malları üretim sürecine tekrar zorunlu olarak dahil edilirler: böyle tanımlanabilmek için, harekete geçirdikleri veya en azından kolaylaştırdıkları insan emeğine katkıda bulunmaları şarttır.

Sermaye mallarının katkısı onların yenilenmesine, yeniden kurulup gelişerek bir gelir üretmelerine imkân verir. Ektiğim tahıl bir sermaye malıdır: filiz verecektir. Newcomen'in buhar motoruna atılan kömür bir sermaye malıdır; sağlayacağı enerji ürün verecektir. Fakat ekmek biçiminde yediğim tahıl veya sobada yaktığım kömür, doğrudan tüketilmiş mallar olarak, hemen üretim sürecinin dışına çıkarlar. Benzer biçimde, insanlar tarafından kullanılmayan bir orman veya bir cimrinin köşeye yığdığı para üretimin dışındadırlar ve sermaye malı olarak kabul edilemezler. Elden ele geçen, ticareti kamçılayan veya kiraların, gelirlerin, kâr ve ücretlerin ödenmesi için kullanılan para — yani başka bir deyişle, ticaret devrelerine açılan, kapıları açılmaya zorlayan ve akışın hızını dikte eden para bir sermaye malıdır. Başlangıç noktasını, sadece oraya dönmek için terkeder. David Hume, para 'emek ve metanın temsilinden başka bir şey değildir' derken doğru söylüyordu. Villalon ta 1564 yılında bazı tüccarların parayla para

kazandıklarını dile getiriyordu.

Binaenaleyh, herhangi bir nesne veya mülkün sermaye malı olup olmadığı bir akademik bilmeceye dönüyor. Bir gemi *ipso facto* (fiilen) bir sermaye malıdır. St Petersburg'a 1701'de gelen ilk gemiye (bir Hollanda gemisiydi bu) Deli Petro tarafından fizikî ömrünün sonuna kadar gümrük ödememe imtiyazı verildi —geminin ömrünün, normalin üç dört katına çıkılarak, 100 yıl uzatılmasına sebep olan bir ayrıcalık. Çok faydalı bir sermaye malı!

Sabit sermaye, dolaşan sermaye

Sermaye veya aynı anlama gelen sermaye malları iki kategoriye bölünebilir: uzun veya oldukça uzun bir fizikî ömrü olan ve insan emeği için gerekli altyapıyı sağlayan sabit sermaye: köprüler, kanallar, su kemerleri, gemiler, alet ve makineler; ve emilerek üretim süreci içinde bütünüyle yutulan değişken, işleyen veya dolaşan sermaye (eskiden 'yuvarlanan' sermaye denirdi): tohumluk tahıl, ham maddeler, yarı-mamul maddeler, çeşitli hesapların (gelir, kâr, kirâ, ücret) görülmesini sağlayan para ve hepsinden öte ücretler ile emek. Bütün iktisatçılar bu ayrımı yapmaktadırlar; Adam Smith, ('ilk avanslar' ve 'yıllık avanslar'dan söz eden) Turgot, (sabit sermaye ve değişken sermaye ifadelerini kullanan) Marx.

Üretim süreci iki vitesli motor gibidir: dolaşan sermaye, sadece yeniden üretilmek hatta arttırılmak için çabucak yok edilir. Sabit sermayeye gelince onun imhası uzun sürer, fakat sonunda o da aşınır: yol bozulur, köprü çöker, denizde seyreden gemi bir gün bir Venedik manastırı için yakacak odun olmaktan başka işe yaramaz, makinelerin tahta vitesleri aşınır, saban demiri kırılır. Bu teçhi-

zatın yerine yenisinin konulması gerekir: sabit sermayenin bozulması, ertelenme imkânı olmayan habis bir iktisadi hastalıktır.

Geçmişte sermayeyi hesaplama girişimleri

Günümüzde sermaye en doğru olarak, herşeyi ölçen milli muhasebe ile tahmin edilmektedir: (brüt veya net) milli hasıladaki, kişi başına gelirdeki, tasarruflardaki, sermayenin yeniden üretim oranındaki, demografik değişimdeki, v.s. dönüşümler — iktisadi büyümeyi ölçmek amacıyla bunların hepsi toplanır. Tarihçiler açıkçası bu istatistiki çerçeveyi *ancien regime* ekonomisine uygulamanın araçlarına sahip değillerdir. Fakat rakamlarımız eksik olsada, geçmişi bugünün teorik kategorileriyle tasavvur etme girişimi onu anlama ve açıklama yollarımızı kaçınılmaz olarak değiştirir.

Böyle değiştirilmiş bir perspektif, ölçüm ve geriye doğru hesaplama konusunda gerçekleştirilen iki üç girişimde görülmektedir — tarihçilerden çok iktisatçılar tarafından. Örneğin, yakın zamanlardaki bir makale ve kitapta, Alice Hanson Jones 1774 yılında New jersey, Pennsylvania ve Delaware'deki özel serveti veya, öyle ifade etmeyi tercih ediyorsanız, sahip olunan sermayeyi oldukça tatmin edici biçimde hesaplamayı başardı. Jones, vasiyetnameleri toplayıp onların gösterdiği serveti inceleyerek işe koyuldu, sonra vasiyetname bulunmayan durumlarda tevarüs edilen mal varlığı için tahminde bulundu. Sonuçlar oldukça dikkat çekiciydi: sermaye malları toplamı (C) milli gelirin (I) üç veya dört misliydi. Öyle görünüyorki Keynes 1930'lar için hesaplamalarında hep C=4I temel eşitliğini kullanıyordu: geçmişle bugün arasında belirli bir karşılıklılığın (mütekabiliyetin) belirtisi gibi görünen bir durum.

Bağımsızlığın ilk günlerindeki 'Amerikan' ekonomisinin, sadece yüksek emek verimliliği ve muhtemelen Avrupa'dakinden (hatta İngiltere'dekinden) daha yüksek bir ortalama hayat standardı (kişi başına gelir) ile de olsa, daha o zamandan istisnai olma izlenimini verdiği doğrudur.

Bu beklenmeyen çakışma, ondukuzuncu yüzyılın sonundan günümüze kadar milli ekonomilerin büyümesi üzerinde özel bir inceleme yapan Amerikalı iktisatçı Simon Kuznets'in hesaplama ve yorumlarıyla da uyumludur. Kuznets, ondukuzuncu yüzyıldan öncesine bakıp, Phyllis Deane ve W.A. Cole'un İngiliz büyümesi hakkındaki gerçek grafiklerini kullanarak onsekizinci yüzyılın muhtemel gelişmelerini bulmak veya tahmin etmek konusunda ayartıldı ve şükürler olsunki o da bu ayartılmaya uydu; ve oradan 1500'lere, hatta daha öncesine gidebilmesi imkân dahiline girdi.

Kuznets'in vardığı sonuçlar *ancien regime* ekonomisine daha önce yapılan tüm yaklaşımlara bir meydan okuma teşkil etmektedir. Önümüzdeki büyük resimde, bakışlarımızı sermaye üzerinde yoğunlaştıracağız biz de.

Simon Kuznets, (on dolayında ülkede geçen yüzyılın sonlarından itibaren çok iyi belgelenmiş sekiz-on *onyılın* hareket ve gelişmelerini incelediği) bugünün korelasyonlarının, *mutadis mutandis*, tarihte geriye doğru yürümeyi mümkün kıldığına kani olmuştur: en azından onun gözünde uzak geçmiş ile bugün arasında benzerlikler, bağlar ve süreklilikler vardır — bir dönemden diğerine kopmalar ve süreksizlikler olsa da. Özellikle, A. Lewis ve W. Rustow'un modern büyümenin kökeni olarak ileri sürdükleri tasarruf haddinde ani bir değişimin meydana gelmiş olduğuna inanmamaktadır. Kuznets tasarruflar üzerin-

deki tavana dikkat çekmektedir, gelir düzeyi çok yüksek ülkelerde bile tasarruf haddinin hiç bir zaman aşmaz göründüğü üst sınıra.

İster tasarruflar ister sermaye oluşumu diye adlandırılsın, aynı tartışmadır söz konusu olan. Eğer tüketim üretimin % 85'ine varıyorsa, % 15 tasarruf ve dolayısıyle yeniden üretilebilir sermayenin oluşumu olarak kabul edilebilir. (Bunlar hipotetik rakamlardır.) Biraz mübalağa ile, hiç bir toplumun hiç bir zaman üretimin % 20'sinden fazlasını tasarruf edemediği veya geçmiş toplumlar için tipik olmayan etkin baskı şartları altında ancak çok kısa bir zaman böyle yapabildiği iddia edilebilir.

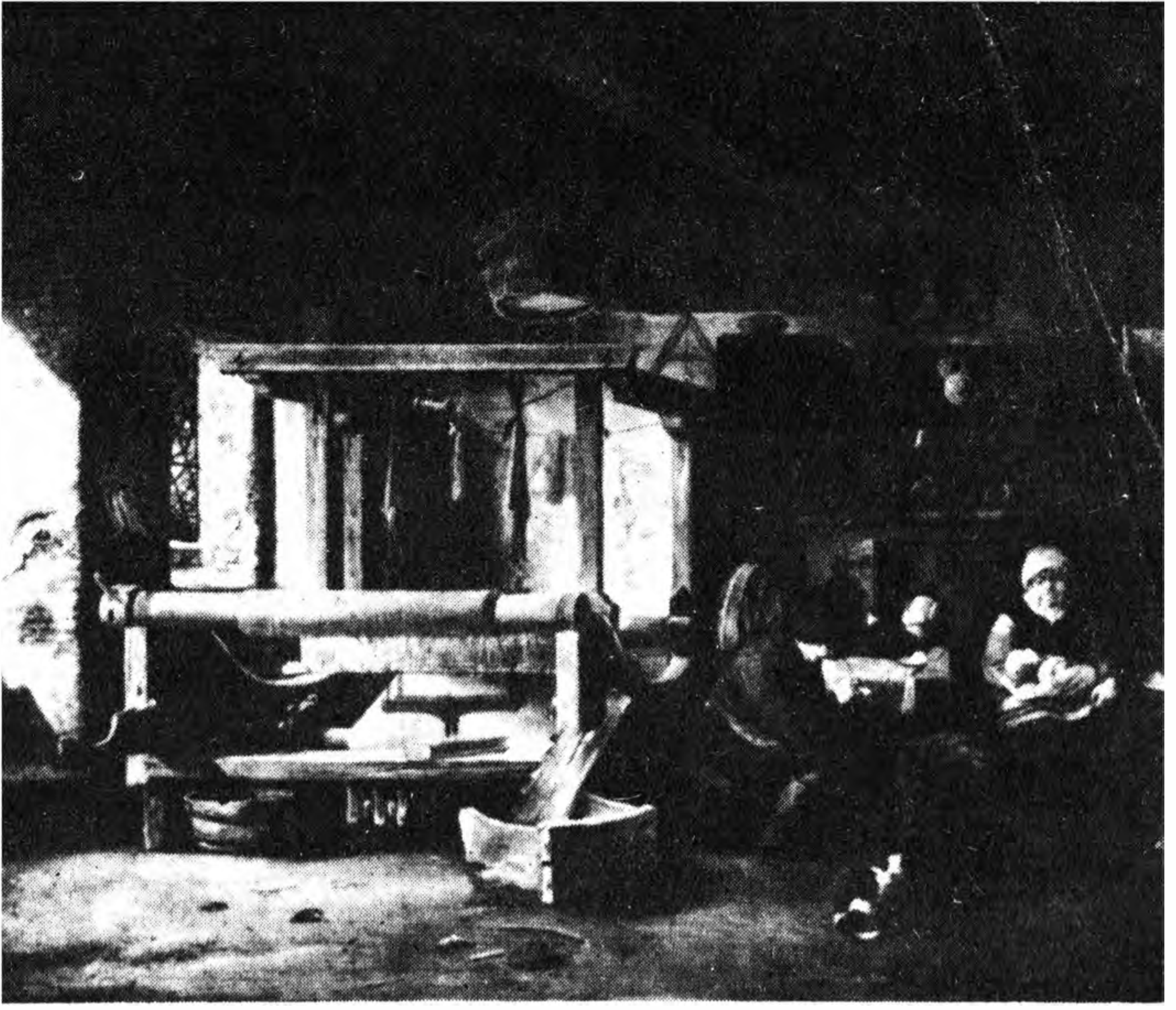
Bunu söyledikten sonra, Marx'ın 'hiç bir toplum üretmeden ve tüketmeden yapamaz' ifadesi 've tasarruf etmeden' diye genişletilmelidir. Bu gizli yapısal görev söz konusu toplumdaki bireylerin sayısına, teknik ilerleme düzeyine ve hayat standartlarına bağlıdır — ve aynı derecede toplum içinde gelir dağılımını belirleyen sosyal hiyerarşiye. Simon Kuznets'in tasavvur ettiği, 1688 İngiltere'si veya onbeş ve onaltıncı yüzyıllardaki Alman şehirlerinin sosyal hiyerarşilerine dayanan hipotetik bir model, nüfusun (muhtemelen en çok) % 5'ini oluşturan bir seçkinler grubunun milli gelirin yüzde 25'ine sahip olduğunu göstermektedir. Bu durum nüfusun büyük çoğunluğunu (% 95) milli gelirin sadece % 75'i ve dolayısıyla 'ülke ortalamasının çok altında... bir kişi başına gelir' ile başbaşa bırakmaktadır. Böylece bu çoğunluk imtiyazlıların sömürüsü tarafından açıkça kısıtlayıcı bir rejime mahkûm edilmektedir. Kısacası, tasarruflar sadece toplumun imtiyazlı kesimi tarafından biriktirilebilmektedir. İmtiyazlıların tüketiminin sıradan insanlarınkinin üç veya beş katı olduğunu varsayalım: Tasarrufları birinci durumda milli gelirin % 13'ü, ikinci-

sinde % 5'i olacaktır. O halde, kişi başına gelirin düşük olmasına rağmen, geçmişin toplumlarında tasarruf etmek mümkün *idi* ve gerçekte onlar da tasarruf etmişlerdi; sosyal hiyerarşi bunu önlememiş, hatta şöyle böyle ona katkıda bulunmuştu.

Bu hesaplamada iki esas değişken vardır: nüfusun büyüklüğü ve hayat standardı. Avrupa'nın bütününde 1500 ila 1750 arasında nüfusun büyüme oranı yılda % 0.17 olarak tahmin edilebilir (1750'den günümüze ise % 0.95). Uzun dönemde, kişi başına hasılanın büyümesi % 0.2 veya % 0.3 dolayında seyretmiştir.

Bunlar kuşkusuz tahminî rakamlardır. Ancak, 1750-öncesi Avrupa'sında sermayenin yeniden üretim oranının çok mütevazi düzeylerde kaldığı gayet açıktır. Fakat sermayenin bu durumunun, bana meselenin kökü gibi görünen bir özelliği vardı. Her yıl, toplum belirli bir miktar sermaye, yani brüt sermaye, üretirdi; bunun bir bölümü faal iktisadi hayat sürecinde kullanılmakla aşınan sabit sermayenin yerine konulmak zorundaydı. Böylece net sermaye, geniş bir ifadeyle, brüt sermaye eksi bakım için ayrılan miktardır. Kuznets hipotezi, yani brüt sermaye oluşumu ile net sermaye oluşumu arasındaki farkın eski toplumlarda modern toplumlarda olduğundan çok daha büyük olduğu, onu destekleyen bol miktarda belge niceliksel olmaktan çok niteliksel olsa bile, bana temel ve itiraz kabul etmez bir nokta olarak görünmektedir.

Gayet açık olarak, geçmişin ekonomileri önemli miktarlarda brüt sermaye üretmişlerdi, fakat bu brüt sermaye bazı sektörlerde eriyip gidivermişti. Başka bir ifadeyle, üretimin temel donatımında, daha büyük bir emek harcaması ile karşılanmak zorunda olan çeşitli kusurlara yol açan doğal bir zaaf vardı. Toprağın bizzat kendisi çok na-

Dokumacının istirahat molası, A. von Ostade (1610-1685). Ev sanayiinin tipik bir örneği. Dokuma tezgâhı ortak odanın büyük bir bölümünü kaplamaktadır.

zik bir sermaye türüydü. Verimliliği yıldan yıla düşürülüyordu: dolayısıyla sürekli devam eden bir ürün rotasyonu; dolayısıyla gübre ihtiyacı (fakat yeteri kadar nasıl üretilebilirdi?); dolayısıyla köylünün toprağı defalarca sürmesi — bazı bölgelerde beş veya altı defa ve hatta Quiqueran de Beaujeu'ya göre Provence'de ondört defa; dolayısıyla nüfusun yüksek bir oranının tarlalarda çalışmaya mecbur olması — iktisadi büyümeye karşı bir faktör olduğunu zaten bildiğimiz bir mecburiyet. Evler, gemiler, köprüler, sulama kanalları, aletler ve insanoğlunun kendi işini kolaylaştır-

mak ve mevcut enerji biçimlerini çalışır duruma getirmek için icat ettiği makineler—hepsi çürümeye mahkûmdular. Görünüşte önemsiz gibi olan, Bruges şehir kapısının 1337-1338'de onarılması, 1367-1368'de yeniden yapılması, 1385, 1392 ve 1433'de kısmen değiştirilip 1615'te tekrar yeniden inşâsı gerçeği bana tümüyle önemsiz görünmemektedir: bu küçük ayrıntılar günlük hayatın tümünü kaplıyor ve planlıyordu. Çağın gazetelerini okuyan biri sonugelmez biçimde birbiri ardınca yanan şehirler ve köyler bulacaktır: 1547'de Troyes, 1666'da Londra, 1701'de Nijni Novgorod, 28 ve 29 Eylül 1755'de İstanbul — yangının 'çarşı veya iki fersah (yaklaşık 10 km) çapındaki iş mahallinden geriye boş bir alan bıraktığı' İstanbul; binlerce örnekten sadece bir kaçı bunlar. Kısaca, Simon Kuznets'in şunu söylerken haklı olduğunu düşünüyorum: Sabit sermaye kavramının tümü, modern iktisadi dönemin ve modern teknolojinin benzersiz bir ürünü olabilir. Bu, biraz mübalağa ile, sanayii devriminin her şeyden önce bir sabit sermaye dönüşümü olduğunu söylemektir: Bundan böyle, daha maliyetli fakat daha dayanıklı olacaktır: niteliği geliştirilecek ve o da üretkenlik *(productivity)* oranlarını köktenci biçimde değiştirecektir.

Sektör analizinin değeri

Konuşageldiğimiz şeyler ekonominin tümünü etkiliyordu kuşkusuz. Fakat, örneğin Münih'te *Germanisches Museum*'da dolaşıp iki yüzyıl öncesinin enerjiyle çalışan motorları olan makinelerin yeniden yapılmış (bazan çalışmakta olan) modellerini, su, rüzgâr ve hayvan enerjilerini nakletmede kullanılan olağanüstü derecede karmaşık ve ustaca birbirine kenetli dişlileriyle beraber görmek, hangi sektörün diğerlerine nazaran teçhizatın aşınıp eskimesine daha duyarlı olduğunu anlamak için yeterlidir: bu sektör üretimdir, özellikle herhangi bir anlamda 'endüstri-

yel' olarak tanımlanabileceği yerlerde. Bu durumda, bazı sektörleri — bilhassa 'endüstriyel' ve tarımsal üretimi — ağır (yavaş) sermaye oluşumuna mahkûm eden, yüksek gelirleri ve tasarruf imkânını daha önce anılan imtiyazlı % 5'le sınırlayan sosyal hiyerarşi değildir sadece. O halde geçmişin kapitalizminin esas olarak ticaret sektöründe bulunduğu, en büyük çaba ve yatırımların 'dolaşım alanına' gittiği şaşırtıcı mıdır? Bu bölümün başında çerçevesi çizilen yaklaşım — iktisadi hayatın sektörlerine göre bir analiz — kapitalizmin yapmış olduğu seçimi ve o seçimin gerekçelerini kesin olarak açıklamaktadır.

Aynı zamanda, geçmişin ekonomilerindeki bariz bir çelişkiyi de açığa çıkarmaktadır: ekonominin korunan ve imtiyazlı sektörlerinde kolayca biriken net sermaye, görünebilir biçimde az-gelişmiş ülkelerde bazen çok boldu ve hepsi verimli tarzda yatırıma yöneltilemiyordu. Her zaman güçlü bir istifçilik geleneği vardı. Para atıl ve durgun tutuluyordu: sermayenin eksik-kullanımı söz konusuydu. Belki kızgınlığa yol açacak kadar paradoksal olan bir olgu: her şeyin arzı eksik olsa da, paranınki eksik değildi. Fakat, bir dizi sebepten ötürü, eksik olan, onu gerçekten kârlı bir teşebbüse yatırma fırsatıydı. Onaltıncı yüzyılın sonlarında hâlâ parlak günlerini yaşayan İtalya'da durum buydu. Büyük bir faaliyet döneminden sonra, İtalya aşırı bir kıymetli maden bolluğunun yıkıcı etkisi olan bir gümüş *'largezzo*'sunun sıkıntısı içindeydi; sanki ülke, ekonomisinin tüketebileceğinden çok fazla miktarda sermaye malı ve para elde etmişti. Sonuçta, verimsiz toprağın satın alınarak görkemli konakların yapıldığı, büyük anıtların dikildiği ve kültürel israfın finanse edildiği bir çağdı o. Eğer bu açıklama geçerli ise, Roberto Lopez ile H. A. Miskimin'in işaret ettikleri, Muhteşem Lorenzo dönemindeki bastırılmış iktisadi ortam ile Floransa'nın ihtişamı arasındaki çelişkiyi çözmeye katkıda bulunabilir belki.

Anahtar sorun, benim kapitalist diye adlandırmakta tereddüt etmediğim, geçmişin toplumunun o sektörünün nasıl oluyorda sanki bir kavanoz içinde, diğerlerinden ayrılmış olarak varlığını sürdürmüş olduğunu bulmaktır; neden genişleyip toplumun tümünü fethetmeye muktedir değildi? Belki bu, gerçekte onun varlığını sürdürebilmesinin şartıydı, çünkü dünün toplumlarında dikkate değer bir sermaye oluşum oranı çağın piyasa ekonomisinin tümünde değil sadece belirli sektörlerinde mümkündü. Bu gözde alanın dışına maceracı bir ruhla yatırılan sermaye, ardında iz bırakmayacak biçimde yutulmamışsa eğer, çok az meyve veriyordu.

Böylece, kapitalizmin nerede yerleştiğini kesin olarak bulmanın tarihçi için belirli bir ilginçliği var, çünkü sermayenin topolojisi bize önceki toplumların zaaflarının ve kârlı olmayan sektörlerinin ters bir topolojisini vermektedir. Fakat, kapitalizmi gerçekten kendi evinde olduğu sektörlerde teşhise çalışmadan önce, onun dolaylı olarak ve çok sınırlı bir dereceye kadar nüfuz ettiği sektörleri incelemeye çalışacağız: *tarım, sanayii ve taşımacılık*. Kapitalizm sık sık bu yabancı bölgelere akınlar yaptı, fakat çoğunlukla hemen geri çekildi ve her durumda geriçekiliş önemliydi. Örneğin, Castile şehirleri onaltıncı yüzyılın ortalarından sonra niçin yanıbaşlarındaki kırsal kesim tarımına yatırım yapmaktan vazgeçiyorlardı da elli yıl sonra Venedik'in tüccar kapitalizmi aksine kırsal kesime kayıyor ve Güney Bohemia'nın girişimci toprak sahipleri aynı zaman diliminde arazilerinde çavdar yerine sazan yetiştirmek için büyük havuzlar kuruyorlardı. Neden Fransız Burjuvazisi 1550'den sonra köylülere avans vermeyi bırakıp soylulara veya krala borç vermeyi tercih ediyordu? Bir tüccarın ifade ettiği gibi, 'boşuna çaba harcamaktansa, işlemeden durmak iyidir'. Kâr avı ve maksimizasyonu daha o zamandan kapitalizmin zimnî kuralları olmuşlardı bile.

Medeniyetler Her Zaman Savaşmaz

Medeniyet veya kültürler —her iki kelimenin de kullanımı bu bağlamda yerindedir— bireylere kişisel ve kendiliğinden (spontane) gözüken ama gerçekte büyük bir uzaklıktan nesilden nesile devredilen alışkanlıkların, sınırlamaların, birikmiş irfanın, kabul görmüş uygulama ve ifadelerin oluşturduğu büyük havzalardır. Konuştuğumuz dil kadar bize miras kalmışlardır. Ne zaman bir toplumda bölünme ve dar boğazlar açılmaya başlarsa, bizi görevlerimizin başında tutarak onları dolduran veya örten daima-mevcut kültürdür. Necker'in din için söylediği —medeniyetin kalbi: yoksullar için 'ağır bir zincir ve günlük teselli'— aynı makuliyetle medeniyet için de söylenebilir ve bütün insanlığa uygulanabilir.

Avrupa onbirinci yüzyılda yeniden hayata dönünce, piyasa ekonomisi ve parasal incelikler 'rezilâne' yeniliklerdi. Kadîm geleneğin yerine geçen medeniyet tanım gereği yeniliğe düşmandı. Onun için piyasaya, kâr etmeye, sermayeye hayır diyordu. Kuşkulu ve ketumdu, olsa olsa. Sonra yıllar geçtikçe, günlük hayatın talep ve baskıları aciliyet kazandı. Avrupa medeniyeti, onu dört bir yandan çekip ayırmakta olan kesintisiz bir çatışmaya yakalandı. Böylece isteksiz bir kabalıkla, değişimin kapıları zorlamasına izin verdi. Ve bu tecrübe Batı'ya özgü de değildi.

Kültür Aktarımı: İslam Modeli

Bir medeniyet hem sürekli hem değişmekte olanı bünyesinde barındırır. Bir yere kök salmıştır ve toprağına

tutunarak yüzyıllarca yaşayabilir. Bununla beraber, aynı zamanda yakın veya uzak medeniyetlerden belirli ödünçleri kabul eder ve kendi kültürel mallarını da ihraç eder. Taklit ve etkileme âdet, gelenek ve aşinalığa karşı işleyen belirli iç baskıların yanısıra işler dururlar.

Kapitalizm* tam anlamıyla aynı kurallarca yönetilmektedir. Tarihindeki her noktada, belirli yöntemlerin, araçların, uygulamaların, zihni alışkanlıkların, hepsi de itiraz kabul etmez şekilde (diğer metalar gibi dolaşan ve mübadele edilen) kültürel mallar olan bu şeylerin toplamı ola geldi. Luca Pacioli 1496 yılında Venedik'te *Di Arithmetica*'sını yayımladığında, çift-yönlü-defter-tutma hakkında uzun zamandan beri bilinmekte olanları özetliyordu (Floransa'da geç onüçüncü yüzyıldan beri kullanılmaktaydı). Jacob Fugger Venedik'i ziyaret ettiğinde, çift-yönlü-defter-tutma üzerinde orada çalışarak, tekniği alıp Augsburg'a getirdi. Şu veya bu yolla, ticaretle iştigal eden Avrupa'nın büyük bir bölümüne yayıldı.

Kambiyo senedi de ilk elde İtalyan şehirlerinin etkisi altında birçok yere yayıldı. Ama acaba daha da gerilerden mi geliyordu? E. Ashtor'a göre, İslamî *süftece* batılı kambiyo senedine benzemez, hukukî yapısı bakımından büyük ölçüde farklıdır. Öyledir belki. Ama muhakkak ki Avrupa kambiyo senedinden önce mevcut idi. Çok erken tarihlerden beri İslam dünyasının liman ve pazarlarına seyahat etmekte olan İtalyan tacirleri, bir miktar parayı sadece bir kâğıt parçasıyla uzak yerlere transfer etmenin bu uygun yöntemine nasıl dikkat etmemiş olabilirler? Bir İtalyan icadı olduğu varsayılan kambiyo senedi, her ne kadar İslam'da mevcut olmayan (Kilise'nin faizle borç verme yasağı gibi) şartlara uyarlanmak zorunda olduğu bir hakikat ise

de, Avrupa'da kesinlikle aynı sorunu çözmek için kullanıldı. Kambiyo senedinin İslâm'dan gelen bir ödünç olduğu bana muhtemel görünüyor.

Aynı şey *commenda* diye bilinen tacirler arası birlik için de pekâla geçerli olabilir: İslam'da uzun bir geçmişi olan bu kurum (Peygamber'in kendisi ve zengin bir dul olan hanımı bir *commenda* kurmuşlardı), Hindistan, Doğu Hindler ve Çin'e uzun-mesafeli ticareti örgütlemenin alışılmış tarzıydı mudaraba. İster ödünç alınmış ister yeni birşey olsun, *commenda* muhakkak ki İtalya'da ancak onbir, onikinci yüzyıllarda ortaya çıktı. Ondan sonra şehirden şehire yayıldı ve onu ondördüncü yüzyılda (yerel etkiyle birazcık değiştirilmiş olarak) Hanse limanlarında görmekle şaşırmıyoruz. İtalya'da, mallara eşlik eden gezgin ortak çoğunlukla operasyonun kârını paylaşıyordu. Ama Hansetik sözleşmede *Diener* normalde sermayeyi koyan ortaktan sabit bir meblağ alıyordu: Bu bakımdan gerçekte maaşlı biriydi. Ama kâr-paylaşımı örnekleri de mevcuttur.

Model sonradan değiştirilmiş olabilir. Ve bazan aynı çözümün değişik yerlerde (ödünç almadan) eşzamanlı olarak benimsenmesi vuku buluyordu. Erken orta çağların hâlâ nispeten meçhul tarihi kesin konuşmayı zorlaştırmaktadır. Ama ortaçağ tüccarının gezgincilik alışkanlığı ve mallarının katettiği malum yolları göz önüne aldığımızda, en azından bazı ticaret uygulamaları başka yerlerden ödünç alınmış olmalıdır. Batının kelime hazinesine geçmiş İslamî kelimeler bunu akla getirmektedir: *douane* = gümrük resmi (İtalyan *doana*, Arapçadan), *fonduk*, *magasin*, *mohatra* (önden satış; hemen tekrar satış tarafından izlenen ve ribayla ilgili ondördüncü yüzyıl Latin me-

tinlerinin *contractus mohatraee* dedikleri *forward selling.*) Diğer kanıtlar Avrupa'nın Doğu'dan aldığı armağanlardan gelmektedir: ipek, pirinç, şeker kamışı, kâğıt, pamuk, Arap rakamları, abaküs, İslam vasıtasıyla yeniden keşfedilen Yunan bilimi, barut, pusula — hepsi de Avrupa'nın sırası geldiğinde başkalarına geçirdiği değerli mallar.

Bu ödünçlerin varlığını kabul etmek Batı tarihinin, Batının rasyonaliteye doğru giden yolda tekbaşına yürüyen öncü dâhi ve kendiliğinden mucit olduğu şeklindeki geleneksel izahlarına arkamızı dönmek demektir. İtalyan şehir-devletlerinin modern ticaret hayatının araçlarını icat etmiş oldukları iddiasını reddetmek demektir. Ve bu, mantıken, Roma İmparatorluğu'nun ilerlemenin beşiği olma rolünü reddetme noktasına kadar gider. Zira, o çok-övülen —dünyanın ve kendi tarihimizin merkezi, Akdeniz'in tüm sahillerine uzanan ve şurada burada kara kütlelerine de nüfuz eden— İmparatorluk, ondan çok çok büyük ve yüzyıllarca daha uzun ömürlü olan kadîm bir *dünya ekonomisi*nin bir parçasıydı sadece. Roma, Cebelitarık'tan Çin'e uzanan devasa bir ticaret bölgesinde bir bağlantıydı, insanların yüzyıllar boyunca sonugelmez yollar boyunca seyahat ettikleri, denklerinde değerli mallar, külçeler, madenî paralar, altın ve gümüş eşya, karabiber, karanfil, zencefil, reçine, misk, amber, kabartmalı kumaşlar, pamuklular, muslinler, ipekliler, altın-süslü satenler, boyalı ve kokulu oymalar, Çin porseleni taşıdıkları bir *Weltwirtschaft* idi — bu mallar ünlü Hind Şirketleri varolmadan uzun zaman önce ihraç edilmekteydiler.

Dünyanın bir ucundan diğerine uzanan bu ticaret üzerindeydi ki Bizans ve İslam'ın ihtişamı sonradan kurulacaktı. Bizans, beklenmedik kudret patlamalarına rağ-

Doğu Akdeniz (Levant) limanlarında ticaret, Marco Polo'nun Seyahetleri'nden bir minyatür.

men, ağır ihtişamının tuzağına yakalanmış, gücünü barbar hükümdarları büyülemek ve tebasına baskı yapmak için kullanan bir (kutsal) kalıntılar medeniyetiydi; malları sadece altınla mübadele etmeye yanaşıyordu. Yunan ve Roma dünyasına değil, Orta Doğu ve onun kadîm temellerine aşılanan İslam ise aksine en olgun devrini yaşıyordu. Müslüman fetihleriyle zaptedilen ülkeler, Avrupa'nın varışından *önce* Doğu ile Akdeniz arasındaki ticarette faal bir oynaya gelmişlerdi; —fetihlerle kısa bir süre bozulan— alışkanlıkları normale döner dönmez rollerini üstlenmeye tekrar başladılar. İslam ekonomisinin iki esas para aracın-

dan (altın *dinar* ve gümüş *dirhem*) biri, dinar (= *denarius*) Bizans kökenli, diğeri ise Sasanî kökenli idi. İslam altına bağlı bazı ülkelerle (Arabistan, Kuzey Afrika), gümüşe bağlı diğer bazılarını (İran, İspanya) tevarüs etmişti; model varlığını sürdürdü, çünkü bu 'bölgesel' *bimetallism** yüzyıllar sonra tek tük değişmelerle esas olarak hâlâ yaşıyordu. İslam ekonomisi dediğimiz şey bu bakımdan tevarüs edilmiş bir sistemin zayi edilmemesiydi: İspanya, Kuzey Afrika, Mısır, Suriye, Mezopotamya, İran, Habeşistan, Gujerat, Malabar sahili, Çin ve Doğu Hind tacirleri arasında işleyen bir bağlantılar kümesi. Müslüman hayatının yerçekim merkezleri veya cazibe kutupları kendiliklerinden geliştiler: Mekke, Şam, Bağdat, Kahire. Bağdat ile Kahire arasındaki seçim Uzak Doğu'ya giden yolun, Basra ve Saraf yoluyla İran Körfezi üzerinden mi; yoksa Süveyş ve (Mekke'nin limanı olan) Cidde yoluyla Kızıl Deniz üzerinden mi gittiğine bağlıydı.

Mirasının gücüyle İslam, henüz (bir medeniyet olarak) varolmadan önce bile bir ticaret medeniyetiydi. Müslüman tacirler en eski devirlerden itibaren, Avrupa'da nadiren görülen bir itibara sahiptiler, en azından siyasi yöneticileri nezdinde. Bizzat Peygamber'in şöyle söylediği rivayet edilir: 'Tacir hem bu dünyada hem öbür dünyada saadet sahibidir'; 'Para kazanan, Allah'ı hoşnut eder.' Bu kadarı, ticari hayata gösterilen saygı iklimini göstermek için hemen hemen yeterlidir; ve çok sayıda somut örnekler vardır. Mayıs 1288'de, Memluk yönetimi Sind, Hind, Çin ve Yemen tacirlerini Suriye ve Mısır'a çekmeye uğraşıyordu. Bu vesileyle yayınlanan hükümet tebliğine benzer bir şeyi Batı'da tahayyül etmek zordur:

(*) **Bimetalizm:** Para birimi olarak altın ve gümüşü veya başka iki madeni, biribirleriyle olan nispetlerini belirleyerek kullanma sistemi; bu sistemi destekleyen öğreti veya siyaset.

> Bu davetimiz şerefli kişilere, kâr arzu eden büyük tacirlere yahut küçük perakendecileredir... Ülkemize vasıl olan eşhas burada kalmakta, dilediği gibi gidip gelmekte serbest olacaktır... orada meskûn olanlar için hakiki bir Cennet bahçesidir o... Borç almak suretiyle yardımseverlik telkin eden veya borç vermek suretiyle hayırlı bir iş işleyen kişinin seyahati şüphesiz ilahî lütufa mazhar olur.

İki yüzyıl sonra, Osmanlı İmparatorluğu'nda (geç onbeşinci yüzyıl) hükümdara verilen geleneksel nasihat şöyleydi:

> Ülkedeki tüccara iyi gözle bak; onları her zaman kolla; hiç kimsenin onları taciz etmesine izin verme; kimsenin onlara emir yağdırmasına imkân bırakma; zira onların ticaretleri yüzünden ülke müreffeh olur ve onların eşyalarıyla ucuzluk kaplar dünyayı.

Bu tüccar ekonomilerinin ağırlığı karşısında, dinî tereddüt veya şüpheler ne kadar başarı sağlayabilirdi? Bununla beraber İslam, tıpkı Hrıstiyanlık gibi, bir çeşit riba nefretinin kurbanıydı: madeni paranın dolanımıyla bulaşan ve her tarafa yayılan bir hastalık olan riba. Hükümdarlar tarafından kayırılsalar da, tacirler sıradan insanların, özellikle de esnaf loncalarının, ahî örgütlerinin ve dinî otoritelerin husumetine hedef oluyorlardı. '*Bezirgân* veya *madrabaz* gibi' başlangıçta nötr olan ve 'resmi metinlerde tacirler için kullanılan kelimeler halk dilinde vurguncu ve dalavereci gibi küçültücü anlamlar kazandı.' Ama bu popüler düşmanlık aynı zamanda tüccar bolluk ve gururunun da bir işaretiydi. Benzetmeyi fazla ileri götürmek istemeden, İslam'ın Hz. Muhammed'e atfettiği sözler karşısında apışıp kalabiliriz: 'Eğer Allah Cennet sâkinlerinin ticaret yapmasına izin verseydi, kumaş ve baharat ticaretiyle uğraşırlardı'; oysa Hrıstiyanlıkta darbımesel kabilinden şöyle

denmekteydi: 'Ticaret serbest ve engelsiz olmalı, Cehennemin eşiğinde bile.'

Bu İslam imajı gelecekte Avrupa'daki gelişmeleri önceden haber vermektedir. İtalyan şehir-devletleri tarafından sürdürülen, erken Avrupa kapitalizminin uzun-mesafeli ticareti Roma İmparatorluğu'nun mirası değildi. Onbir ve onikinci yüzyıllardaki büyük İslam çağından devralındı, ihracata yönelik olarak geliştirilen o kadar çok sayıda sanayiye ve ticaret malına, ve başarılı dış ticaretiyle o k adar çok sayıda ekonomiye şahit olan İslam medeniyetinden. Bitmek bilmez deniz-seferleri, düzenli kervanlar faal ve etkince-örgütlenmiş bir kapitalizmi ifade ediyorlardı. İslam dünyası boyunca esnaf loncaları vardı ve bunların geçirdikleri değişimler (usta-zanaatçıların, ev-işlerinin ve kasabaların dışındaki zanaat-işlerinin serpilip gelişmesi) Avrupa'da vuku bulacak gelişmelere, iktisadi mantığın bir sonucu olarak, çok yakın bir benzerlik göstermektedir. Başka benzerlikler de var: Geleneksel otoritelerin denetiminden kaçan şehir-ekonomileri vardı — Hürmüz, Malabar sahilindeki şehirler, Afrika sahilinde biraz geç bir dönemde Ceuta, ve hatta İspanya'daki Granada. Bunlar etkin şehir-devletleri idiler. Ve İslam dünyasının ticaret açıkları vardı: Rusya'dan, Baltık'tan, Hind Okyanusu'ndan, hatta kendilerini süratle hizmete koşan —Amalfi ve Venedik gibi— İtalyan şehirlerinden yapılan alımlar altın ile ödeniyordu. Bu hususta da İslam, Avrupa ticaretini önceden canlandırıyordu: O da parasal üstünlüğe dayanacaktı.

Hal böyleyken, Avrupa'nın İslam ve Bizans şehirlerine ticaretteki çıraklığının sonunu gösteren bir tarih seçmek zorunda kalırsak, 1252 tarihi —eğer esas olarak ağır giden bir evrim hakikaten tarihlenebilirse— en iyi tarihlerden biri olarak görülmektedir: Batı'nın bir kez daha altın

paralar darbetmeye başladığı tarih. Her halükârda, batı kapitalizminde ithal kökenli herşey hiç şüphesiz İslam'dan geldi.

Hrıstiyanlık ve Ticaret: Riba Üzerindeki Kavga

Batı medeniyeti İslam dünyasında olduğu gibi cömert bir dinin priminden yararlanmadı. Sıfırdan başlamak zorundaydı. Ta başlangıcından itibaren, (medeniyetin özü olan) din ile ekonomi karşı karşıya geldiler. Ama yolu beraberce katettikçe, ortaklardan biri —ekonomi— daha baskıcı oldu, daha fazla taleplerde bulundu. Aralarında pek az ortak nokta olan, biri dünya hayatını diğeri ahiret hayatını temsil eden iki dünya arasında güç bir diyalogdu bu. Hollanda gibi Protestan bir ülkede bile, Eyaletler 'malî uygulamaların' (yani ribanın) sadece sivil güçlerin işi olduğunu ilân etmek için 1658'e kadar beklediler. Roma'ya sadık Hrıstiyan ülkelerde, güçlü bir tepki Papa XIV. Benedict'i 1 Kasım 1745'te (*Vix pervenit* bülteninde) faizle ödünç verme üzerindeki kadîm sınırlamaları teyit etmeye götürdü. Ve 1769'da, Angoulême'nin bazı bankerleri 'faizle ödünç vermiş oldukları' gerekçesiyle, ödeme yapamayan borçlularına karşı açtıkları davayı kaybettiler. 1777'de, Paris Parlamentosu'nun bir hükmü 'kutsal yasalarca menedilen her türlü ribayı (yani faizli borcu)' yasaklıyor ve riba 12 Ekim 1789'a kadar Fransız hukuku nezdinde bir suç olmaya devam ediyordu. Ancak kavga sona ermedi; 1807 kanunu faiz haddini sivil borçlarda % 5, ticari borçlarda % 6 olarak sabitleştirdi; bunun üzerindeki bir oran riba sayılıyordu. Ve ta 8 Ağustos 1935 gibi geç bir tarihte bile, Fran-

sa'da bir kanun hükmünde kararname aşırı faiz hadlerinin riba olduğunu, yani yasal açıdan suç oluşturduğunu ilân ediyordu.

Böylece dram uzun bir dönem boyunca (suyu çıkıncaya kadar) oynanıp durdu. Eğer sonunda gelişmeyi önleyemediyse, gene de —kapitalizmin taleplerini karşılamak için zihniyetler değişime uğradıkça— derin bir vicdan bunalımına tekabül etti.

Benjamin Nelson'un özgün kitabı meselenin gayet basit olduğunu ileri sürmektedir: batı kültüründe merkezî bir yer tutan riba sorunu yirmi beş asır geriye Deuteronomy*'nin kadîm buyruğuna uzanmaktadır: 'Kendi kardeşine riba ile borç vermeyeceksin, para ribası, erzak ribası, riba ile ödünç verilen herhangi bir şeyin ribası. Yabancı birine riba ile borç verebilirsin.' Zamanın sisleri arasında kaybolan bu uzak kaynak, kültürel gerçekliklerin zamana dayanıklı tabiatının güzel bir örneği olarak sürekli akmakta olan bir ırmağa yol verdi. Kişinin kardeşine borç vermesiyle yabancı birine borç vermesi arasındaki ayırım, öğretileri evrenselci olan Hristiyan Kilisesi'ni gerçekte tatmin etmiyordu. Tehlikeli düşmanlarla çevrili ufacık Yahudi halkı için geçerli olabilen, Hristiyanlar için artık izin verilebilir değildi: yeni öğreti nezdinde bütün insanlar kardeştiler. Ribayla borç verme, Saint Jerome'nin (340-420) açıkladığı gibi, herkese yasaktı. Ancak, onun çağdaşı olan Milan'lı Saint Ambrose (340-397) ribanın *adil* bir savaş sırasında düşmanlara uygulanmasına izin veriyor, böylece İslam dünyasıyla yapılan ticarette ribayla borç vermeye kapı aralıyordu.

(*) Deuteronomy : Pentateuch'un beşinci kitabı
Pentateuch : Ahd-ı Atik'in, umumiyetle Hz. Musa'ya atfedilen ilk beş kitabı.

Kilise ve Papalığın açtığı savaş, özellikle riba hayal eseri bir şer olmadığından, bütün şiddetini korudu. İkinci Lateran Konseyi (1139) tövbe etmeyen ribahorun Kilise'nin kutsamasından yoksun kalacağına ve takdis edilmiş toprağa gömülemeyeceğine karar verdi. Ve kavga bir kilise babasından diğerine intikal edip durdu: St Thomas Aquinas (1225-1274), Siena'lı St Bernardino (1380-1444), Floransa'lı St Antonino (1389-1459). Kilise baskısında ısrar ediyor ancak şer de varlığını sürdürüyordu.

Ne var ki, onüçüncü yüzyılda Kilise beklenmeyen bir yerden destek alıyor *göründü*. Aristo'nun eserleri 1240'ta Hristiyan âlemine yayıldı ve St Thomas Aquinas'ın eserleri marifetiyle revaç buldu. Aristo riba hakkında gayet sarihtir:

> Ribadan, herşeyden önce ve en yerinde sebeplerle nefret edilir. Paranın doğal nesnesinden değil, bizzat paranın kendinden kâr sağlar riba. Para, faizle çoğalması için değil, bir mübadele aracı olmak üzere icat edildi. Bu "faiz" (Yunanca *tokos* = ürün, döl, evlat) terimi, ki paradan para doğması demektir, çocuk babaya benzediğinden ribaya uygulanabilir.

Velhasıl, 'para evlat vermez' — yahut vermemeli formülü bir çok kez kabul edildi, Rahip Bernardino tarafından ve 1563'te Trent Konseyi tarafından: *pecunia pecuniam non parit.*

Ribaya karşı düşmanlığın Yahudi-olmayan toplumlarda da —Yunan, Batı Avrupa ve İslam— görüldüğü gerçeği çarpıcıdır. Ve ayrıca Hindistan ve Çin'de de görülebiliyordu. Normalde büyük bir rölativist olan Max Weber şunları yazmakta tereddüt etmiyor: 'faiz üzerindeki kilise yasağının... hemen hemen dünyanın her ahlâk sisteminde

bir eşdeğeri vardır.' Bu düşmanca tepkilerin hepsi, gayrışahsi bir mübadele aracı olan paranın eski tarım ekonomilerinin kapalı dünyasına zorla sokulmasının eseriydi muhakkak. Bu garip kuvvete karşı içgüdüsel bir tepki vardı. Ama ilerlemenin aracı olan paranın icadından geri dönülemezdi. Ve takvimin yinelenen tehlikelerine, mevsimsel felekatlere ve uzun bekleme-dönemlerine maruz olan eski tarım ekonomileri için kredi aslî öneme sahipti: Ekmeden önce toprağı sürmek, ürünü toplamadan önce ekmek zorundaydınız ve bu böyle sürüp giderdi sonsuzca. İhtiyaçları için hiçbir zaman yeterli altın ve gümüş paraları bulamayacak olan piyasa ekonomisinin hız kazanmasıyla, 'sövgüye müstehak' ribanın günün birinde gün ışığına kabul edilmesi kaçınılmazdı.

Fakat bu zaman aldı ve uyarlanma için büyük çaba gerektirdi. İlk önemli adım, Schumpeter'in iktisadi sürecin genel bir vizyonuna sahip ilk insan saydığı St Thomas Aquinas ile atıldı. Karl Polanyi endişesiz ama yanlış olmayan bir yaklaşımla, skolastiklerin iktisadi düşüncelerinin oynadığı rolün ondokuzuncu yüzyılda Adam Smith ve David Ricardo'nun rolleriyle karşılaştırılabileceğini söylemektedir. Ancak, temel ilkeler (Aristo'nun desteğiyle) dokunulmaz duruyordu: Riba, deniyordu hâlâ, (bugün düşüneceğimiz hâliyle) faiz haddinin yüksekliğiyle yahut kişinin (tamamen onun merhametine sığınmış) yoksul birine borç veriyor olmasıyla alakalı değildir. Hayır, riba kâr ile sonuçlanan *herhangi* bir ödünçtür *-mutuum-*. Riba addedilmeyen tek ödünç türü, ödünç verenin belirlenmiş bir zaman döneminden sonra ilk miktarın geri ödenmesinden başka bir şey beklemediği ödünçtü. Bunun dışındaki herhangi bir şey, paranın ödünç verilmiş olduğu esnadaki zamanı satıyor olmakla eş olurdu; zaman ise sadece Tanrıya aittir.

Bir ev kira getirebilir, bir tarla mahsul; fakat para kısırdır ve kısır kalmalıdır.

(...) Ancak, onsekinizci yüzyılın ikinci yarısına doğru kavga gerçekten bitmişti. Bazı nevzuhur ilahiyatçılar hâlâ ateş püskürüyor olabilirlerdi. Fakat genelde riba ile borç alınan paranın usule uygun fiyatı arasında bir ayırım yapılıyordu. 'Senin gibi düşünüyorum,' diye yazıyordu Marsilya'nın zengin ve dürüst taciri Jean-Baptiste Roux oğluna (29 Aralık 1798), 'faizsiz borç sadece ihtiyacı yüzünden borçlanan adamla ilgilidir, kazançlı girişimlere ve vaitkâr spekülasyonlara dalmak için borçlanmakta olan tacire uygulanamaz.' Çeyrek yüzyıl önce Portekizli finansör İzak de Pinto sarih biçimde ifade ediyordu: 'Paraya ödenen faiz herkes için yararlı ve zorunludur; riba ise yıkıcı ve ayıplanmaya lâyıktır. Bu ikisini karıştırmak, kendisine fazlaca yaklaşanları yakıp kül eden ateşin faydalı amaçlarını mahkûm etmek gibidir.'

Püritanizm Eşittir Kapitalizm mi?

Kilisenin ribaya karşı tavrı bir bütün olarak dinî tavırlardaki uzun bir değişim sürecinin bir parçası olarak görülmelidir. Gerçekte meydana gelmekte olan geçmişten bir kopuştu — bir çok kopuş içinden biri. Bizim zamanımızdaki *aggiornamento* — II. Vatikan — muhakkak ki bu uzun tarihteki ilk çıkış değildi. Augustine Renaudet'ye göre, St. Thomas Aquinas'ın *Summa Theologica*'sı bizzat 'modernizm'e doğru ilk adımdı, başarılı bir adım. Hümanizm de kendi yolunda bir *aggiornamento* idi: batı medeniyeti içinde, tüm Greko-Latin mirasının sistemli onarımı. Hâlâ içinde yaşamakta olduğumuz bir şey.

Peki Reformasyon'un yol açtığı büyük kopuşa ne

demeli? Bu (vaka) kapitalizmi endişelerinden, tereddütlerinden, kısacası vicdan azabından kurtarıp teşvik etti mi? Bu kabaca Max Weber'in 1904'te yayımladığı küçük kitabında *(Protestan Ahlâkı ve Kapitalizmin Ruhu)* öne sürdüğü tezdir. Onaltıncı yüzyıldan sonra Reformasyonu hoş karşılayan ülkelerle, tüccar ve ardından sanayi kapitalizminin (Amsterdam'ın ihtişamından Londra'nın ihtişamına uzanan) başarılı kariyerini izlediği alanlar arasında açık bir korelasyon olduğu doğrudur. Bunun sadece bir çakışmadan daha fazla bir şey olması lâzım. O halde Weber haklı mıydı?

Yaklaşık 1900'ün Almanya'sıyla başlıyoruz. Baden'de 1895 yılında yapılan istatistiksel bir araştırma Protestanların zengin olmalarının ve iktisadî faaliyetle uğraşmalarının Katoliklerden daha muhtemel olduğunu henüz tesbit etmişti. Tartışmanın hatırı için sonuçların geçerli olduğunu kabul edelim. Daha geniş bir ölçekte ne anlama gelir bunlar? Araştırmayı yapan Martin Offenbacher (Weber'in bir öğrencisi) tereddüt etmeden şunları söylemektedir: 'Katolik... daha az kâr açlığı çeken, sâkin bir mizaç sahibidir; daha az kâr açlığı güvenli yaşamı risk ve heyecan dolu bir hayata (bu ona servet ve şeref getirse bile) tercih eder. Halk bilgeliği bunu şöyle hülasa eder: "insan ya iyi yiyebilir yahut iyi uyuyabilir." Bu örnekte, Katolik huzur içinde uyumayı tercih ederken, Protestan iyi yemeyi tercih etmektedir. Ve ellerinde kaşık sıraya giren Protestanlarla kapitalizm masasına sırtını dönen Katoliklerin bu biraz komik resmiyle silahlanmış olarak, Max Weber geçmişe doğru ilerleyerek hemen Benjamin Franklin'in safına geçer: mükemmel bir tanık elbette, zira 1748'de şunları yazmıştı: 'Unutma ki vakit nakittir... Unutma ki kredi paradır.... Unutma ki paranın doğurgan tabiatı vardır' *(Genç bir Esnafa Öğütler)*.

Weber, Franklin'i uzun ve imtiyazlı bir çizginin, onun Püriten ataları ve öncülerinin, sonunda duruyor olarak görmektedir. Geçmişe doğru diğer bir uzun adım atan Weber bize Cromwell İngiltere'sinden vaiz Richard Baxter'i takdim eder. Baxter'in öğretileri şöyle özetlenebilir: Çok değerli ve kısa dünya hayatımızın bir tek anını bile boşa harcamamalıyız; tek ödülümüz Tanrı'nın bize yüklediği görevde elimizden geleni yapmamızda yatar; onun bize uygun gördüğü yerde çalışmalıyız. Kimin kurtarılacağını ve kimin cehenneme gideceğini Tanrı önceden bilir, ama kişinin mesleğindeki başarısı onun seçkinler arasında olduğunun işaretidir (bir tür ilahî falcılık). Servet kazanan bir tacir gerçekte bu başarısında Tanrı'nın onu selamet için seçmiş olduğunun kanıtını görür. Ancak, diye uyarıyor Baxter, sakın servetini lüks yaşamak için kullanma, zira bu cehenneme götüren yoldur. Zenginliğini halkın faydası için kullan, cemaat için bir işe yara. Burada da gene Max Weber insanın bizzat kendi eylemleri tarafından aldatıldığına işaret etmekle mutludur: Kâr maksimizasyonuna dindarca mahkum edilen, asketik (zahidâne) bir kapitalizm biçimi yaratmakta, ama buna rağmen servet ruhunu bastırmaya çabalamaktadır. Sonuçları itibariyle rasyonel ama kökenleri bakımından irrasyonel olan kapitalizm, modern hayat ile Püriten ahlâk arasındaki bu beklenmeyen karşılaşmanın meyvesidir.

Gelişmelerle dopdolu bir düşünce çizgisini çok hızlı ve yetersiz biçimde özetleyip, ince ve kafa karıştırıcı bir argüman yöntemini — okuyucuya itiraf etmem gerekir ki, Lucien Febvre'in duyduğu kadar allerji duyduğum bu yöntemi — aşırı ölçüde basitleştiriverdim. Ama bu Weber'e söylemediği bir şeyi söyletmenin gerekçesi olamaz. Onun sadece çakışma (rastlantı) ve ortak zemin gördüğü yerde, Protestanlığın kapitalizmin kaynağı olduğunu ilan

etmiş olmakla itham edildi. Werner Sombart, Weber'in düşüncesini —davasını yıkmak için daha iyi bir yol olarak— abartacak olan ilk tarihçilerden biriydi. Sombart alaylı bir dille Protestanlığın başlangıçtan beri Ahd-ı Cedîd'in yoksulluğuna geri dönme girişimi olduğunu ve ekonominin yapılarıyla ileri gelişimi için gerçek bir tehlike oluşturduğunu ileri sürmektedir. Asketik hayatın kurallarına gelince, bunlar da Aquinas'ın ve skolastiklerin eserlerinde bulunabilir. Püritanizm, küçük dükkâncılara yaraşır bayağı ve cimrice bir öğretidir sadece! Çoğu polemiklerde olduğu gibi bu da gülünçtür pek tabii. Max Weber'in argümanını diğer uçtan, onsekizinci yüzyılda Batavia'da Hollandalıların müsrifçe harcamalarını veya ondan bir asır önce Deshima'da (Japonların ihtimamla faaliyetlerini sınırlamış oldukları adanın can sıkıntısını gidermek için) düzenledikleri partileri anarak geçersiz kılmaya çalışmak da aynı derecede gülünçtür.

Eğer kapitalizmin doğuşu açıkça Calvin'in riba hakkında mektubundan (1545 dolayları) başlamış olsaydı her şey çok kolay olacaktı. Bu bize bir dönüm-noktası vermiş olurdu. İktisadi hayat hakkında yeterince bilgili güçlü bir zihnin, ribanın doğurduğu sorunlara dair bu keskin-gözlü tahlili, vuzuhun kendisidir. Calvin'e göre, bir çeşit bozulmaz manevî altyapı olan ilahiyat (teoloji) ile beşerî kanunlar, yargıç, hukukçu ve hukuk ilmi arasında bir ayırım yapılmalıdır. Riba tacirler arasında (faiz hadlerinin % 5 gibi mütevazi olması şartıyla) meşrudur; yardımseverliğin karşısına dikildiği zaman meşru değildir. 'Tanrı, insanın hiçbir şey kazanamayacağı şekilde bütün kârları yasaklamış değildir. Öyle olsaydı sonuç ne olurdu? Bütün mal ticaretini terketmek zorunda kalırdık.' Aristocu ilke şüphesiz yerindedir: 'Bir çocuğun görebileceği şeyi söylüyorum, eğer parayı bir sandığa kilitlerseniz, hiçbir meyve vermez.'

Ama para ile 'bir tarla satınalabiliriz... [bu sefer] paranın para doğurmadığı söylenemez'. 'Kelimelere takılıp kalmanın' bir anlamı yok, 'gerçeklere bakmalı'yız. Calvin'in düşüncesinin bu iyi seçilmiş alıntılarını kendisinden aldığım Henri Hauser, Protestan ülkelerin iktisadi gelişmişliğinin kolay ve dolayısıyla ucuz kredinin sonucu olması gerektiğini söylemektedir. 'Hollanda gibi ülkelerde veya Cenevre'de kredinin gelişmesinin izahı budur. Bunu, farkında olmayarak, mümkün kılan Calvin idi.' Max Weber'le uyuşmanın diğer bir yolu bu da.

Evet, böyle diyebiliriz, ama ya Cenova'yı ne yapacağız? Bir Katolik şehri olmakla beraber daha o zamandan dünya çapında boyutlara ulaşmış bir kapitalizmin çarpan kalbi olan, faiz hadlerinin ise % 1.2 olduğu Cenova? Daha düşüğünü nerede bulabiliriz? Yoksa kapitalizm, gelişmesini sürdürdükçe, onlar tarafından meydana getirildiği kadar düşük faiz hadlerine yol mu açıyordu? Belki. Her halükârda, riba bahsinde Calvin gerçekte herhangi bir tabuyu yıkıyor değildi: çoktan beri altedilmişti onlar.

Tatminkâr Bir İzah: Geriyedönük Coğrafya

Fazla uzatmamızda yarar olmayan bu tartışmadan yakamızı kurtarmak için, bazı daha basit genel izahların olup olmadığına bir göz atmak zahmete değer: bu biraz yanıltıcı retrospektif (geriye dönük) sosyolojiden daha az Bizansyen ve desteksiz izahlar. Kurt Samuelson'un (1957) ve benim (1963) ileri sürmeye çalıştığım, ama birbirinin aynı olmayan argümanlar.

Reformasyon Avrupa'sının bir bütün olarak, parlak ve kapitalizm yolunda epey mesafe katetmiş Akdeniz ekonomisine (özellikle İtalya'yı kasdediyorum) galebe çaldığı inkâr edilemez. Ama bu tür transferler tarihin genel özelliğidir; İslam yükseldikçe Bizans geriledi; sonra İslam Hıristiyan Avrupa'ya doğru ilerledi; Akdeniz Hıristiyanlığı Yedi Denizleri fethetmek için ilk yarışı kazandı, fakat 1590 dolaylarında Avrupa'nın yerçekim merkezi Protestan Kuzey'e kaydı ve orası en müreffeh bölge oldu. O zamana kadar ve belki 1610-20'lere kadar bile *kapitalizm* kelimesi, Roma'ya ve Kilise'ye rağmen, esas olarak Güney'e taalluk etmektedir. Amsterdam bu sıralarda ancak önem kazanmaya başlıyordu. Ayrıca Kuzey'in hiçbir keşif yapmamış olduğuna da dikkat çekmeliyiz: ne Amerika'yı keşfettiler, ne Ümit Burnu'nu dolaşan yolu, ne de dünyanın büyük seyahat yollarını. Doğu Hind, Çin ve Japonya'ya ilk ulaşanlar Portekizliler idi: Bu göz kamaştırıcı başarılar 'tembel' güney Avrupa'nın hânesine yazılmalıdır. Kuzey, kapitalizmin araçlarından herhangi birini de icat etmiş değildir: Hepsi de Güney'den geldiler. Amsterdam Bankası bile Venedik'in Rialto Bankası model alınarak kuruldu. Ve Kuzey'in büyük tüccar şirketleri güney ülkelerinin —İspanya ve Portekiz— devlet tekelleriyle rekabet sayesinde geliştiler.

İmdi, eğer bir Avrupa haritasını önümüze koyup özellikle Ren ve Tuna nehirleri boyunca haritaya bakar ve bir an için Romalıların o episodik İngiltere işgalini unutursak, kıta iki parçaya bölünebilir: bir yanda, insanlar ve tarih tarafından uzun zaman kullanılmış ve tarihin çabalarıyla zenginleştirilmiş kadîm bir bölge; diğer yanda, uzun asırlar boyu medenileşmemiş yeni bir Avrupa. Orta Çağların büyük başarısı bu işlenmemiş (kültürsüz) Avrupa'nın (ta Elbe'ye, Oder ve Vistül'e, İngiltere'ye, İrlanda, İskoçya ve İskandinav ülkelerine kadar) sömürgeleştirilmesi, eğitilme-

si, geliştirilip şehirlileştirilmesi idi. *Sömürge* ve *sömürgecilik* kelimelerini biraz açmak gerekir belki, ama kabaca ifade edersek kuzey Avrupa eski Latin kültürü, Kilise ve Roma tarafından biçimlendirilen, temel dinî bilgileri verilen ve sömürülen kolonyal bir alandı — tıpkı daha sonraları Jesuitlerin Paraguay'daki ayrıltılmış bölgelerinde, ama başarısız bir şekilde, kendi modellerini empoze etmeye çalıştıkları gibi. Kuzey Denizi ile Baltık'ta sınırı olan ülkeler için Reformasyon, başka seylerin yanısıra, sömürgeciliğin sonu idi.

Hansetik kasabaların ve Kuzey Denizi gemicilerinin yiğitliklerine rağmen, bu yoksul ülkelere bütün tatsız görevler bırakıldı, yani ham maddelerin dağıtımı: İngiliz yünü, Norveç kerestesi, Baltık çavdarı. Bruges ve Antwerp'te, güneyli bankacı ve tacirler iş düzenini sağlıyorlardı: onların borusu ötüyor, zenginle yoksulu aynı şekilde çileden çıkarıyorlardı. Protestan devriminin denizde, karada olandan çok daha tehlikeli bir biçim aldığını hatırlayalım: Atlantik, tarihçilerin çoğu kez unuttukları şiddetli dinî ve maddi mücadelelerin muharebe meydanı olmadan önce, Avrupalılar tarafından fethedilmiş değildi. Denge nihayet, düşük ücretleri, giderek üstün duruma geçen sanayisi, ucuz taşımacılığı, deniz seferlerini düşük maliyetle gerçekleştirebilen koster ve küçük gemi filoları ile Kuzey'in lehine döndüğü zaman, bu bir lira ve kuruş, bir rekabetçi maliyetler meselesiydi. Kuzey'de her şey daha ucuz üretilebiliyordu: tahıl, çadır bezi, yünlüler, gemiler, kereste, v.s. Kuzey'in zaferi hiç şüphesiz bir bakıma proleteryanın, haksızlığa maruz kalanların, güneylilerden daha az değilse bile daha kötü beslenenlerin zaferiydi. Buna 1590 dolaylarındaki iktisadi inkıraz ilave edilmelidir: bugün olduğu gibi geçmişte de, ilkönce karmaşık makineleriyle en ileri ülkeleri çarpan bunalım. Bu durum Kuzey için bir dizi güzel fır-

satlar doğurdu; ve Almanya, Fransa ve hatta Antwerp'ten Hollanda'ya akın eden iş adamları meseleyi böylece kavrayıp fırsatı değerlendirmeye koyuldular. Sonuç Amsterdam'ın, kendisiyle beraber Protestan ülkelere iyi şans getiren güçlü yükselişi oldu. Kuzey'in zaferi (önceki) şampiyonlardan daha alçakgönüllü ihtiyaçları olan meydanokuyucuların zaferiydi — günü gelince, bütün rakiplerini altettikleri zaman, bu sefer zenginliğin kibrini onlar geliştirdiler; iş ağları her yanı kuşatıp, her yerde, pek tabii Almanya'da ama aynı zamanda Bordeaux ve diğer yerlerde, Protestan cemaatleri yerel tüccardan daha zengin, daha serüvenci ve ateşli kıldığı gün (zenginliğin sefasını sürmeye başladılar) —tıpkı bir zamanlar Champagne'de, Lyons, Bruges ve Antwerp'te, İtalyanlar Kuzey ülkelerine ticaret ve bankacılıkta nasıl rakipsiz uzmanlar olarak gözüküyorduysalar, öyle.

Bunu inandırıcı bir açıklama kabul ediyorum. Dünyada Protestan ahlâkından başka birçok şey var. Ve geçmişte o kadar sık oynanıp işi biten aynı hikâye onsekizinci yüzyılda tekrar vuku bulacaktı. Eğer sanayi devrimi Hanoveryen İngiltere'sine yeni bir çıkış getirmemiş olsaydı, dünya alternatif olarak hızla-genişlemekte olan Rusya'ya doğru, yahut daha muhtemel olarak, kendini —*mutadis mutandis*— zorlukla da olsa bir çeşit Birleşik Eyaletler Cumhuriyeti'ne dönüştüren, proleter gemileri onaltıncı yüzyılın Deniz Dilencilerine benzeyen Amerika Birleşik Devletleri'ne doğru kayabilirdi. Ama bunların yerine, elverişli iktisadi şartların eşliğindeki teknolojik ve siyasi tesadüflerin sonucu olarak makine devrimi meydana geldi, buhar gemisi (buhar gücünün hareket ettirdiği demir tekne) sayesinde Atlantik ondukuzuncu yüzyılda İngilizler tarafından yeniden fethedildi. Bu, biçimli ahşap tekneleriyle zarif Boston gemilerinin sonu demekti. Ve bu aynı zaman-

da Amerika'nın denize yüz çevirip kendini Yerleşilmemiş Bölge'nin fethine adayarak batıya gittiği andı.

Peki bütün bunlar Reformasyonun işadamlarının davranış ve tavırlarını büyük ölçüde etkilemediği ve maddi hayatın tümü üzerinde aşikâr akislere sebep olmadığı anlamına mı geliyor? Reformasyonun bunların meydana gelmesine etki ettiğini inkâr etmek saçma olur. Evvel emirde, Reformasyon kuzey ülkelerinin uyumunu sağladı. Güneyli rakipleri karşısında birleşik bir grup olarak durmalarını mümkün kıldı. Bu küçümsenecek bir avantaj değildi. Ve Din Savaşları inanç topluluğundan doğan, Protestan ağları arasındaki dayanışmadan doğan bir miras bıraktı: ticarette en azından bir süre için, ulusal duyguların tüm diğer mülahazaları altetmesine kadar, rolünü yerine getiren bir miras.

Dahası, eğer yanılmıyorsam, Kilise, muhafaza edildiği ve hatta güçlendirildiği Karşı-Reformasyonun Katolik Avrupa'sında, geleneksel toplumu birarada tutan bir çeşit çimentoydu. Kilise hiyerarşisinin çeşitli kademeleri, bir tür toplumsal itibar sağlayan memuriyetleri, geçmişin yapılarını ve diğer hiyerarşileri yüceltiyordu. Daha esnek, kendinden daha az emin Protestan ülkelerininkine benzemeyen bir toplumsal düzeni pekiştirdiler. Kapitalizm de bir anlamda onun genişlemesine elverişli bir tarzda gelişebilecek bir topluma ihtiyaç duyuyordu. Bu bakımdan Reformasyon ve kapitalizm dosyası muhakkak ki kapatılamaz.

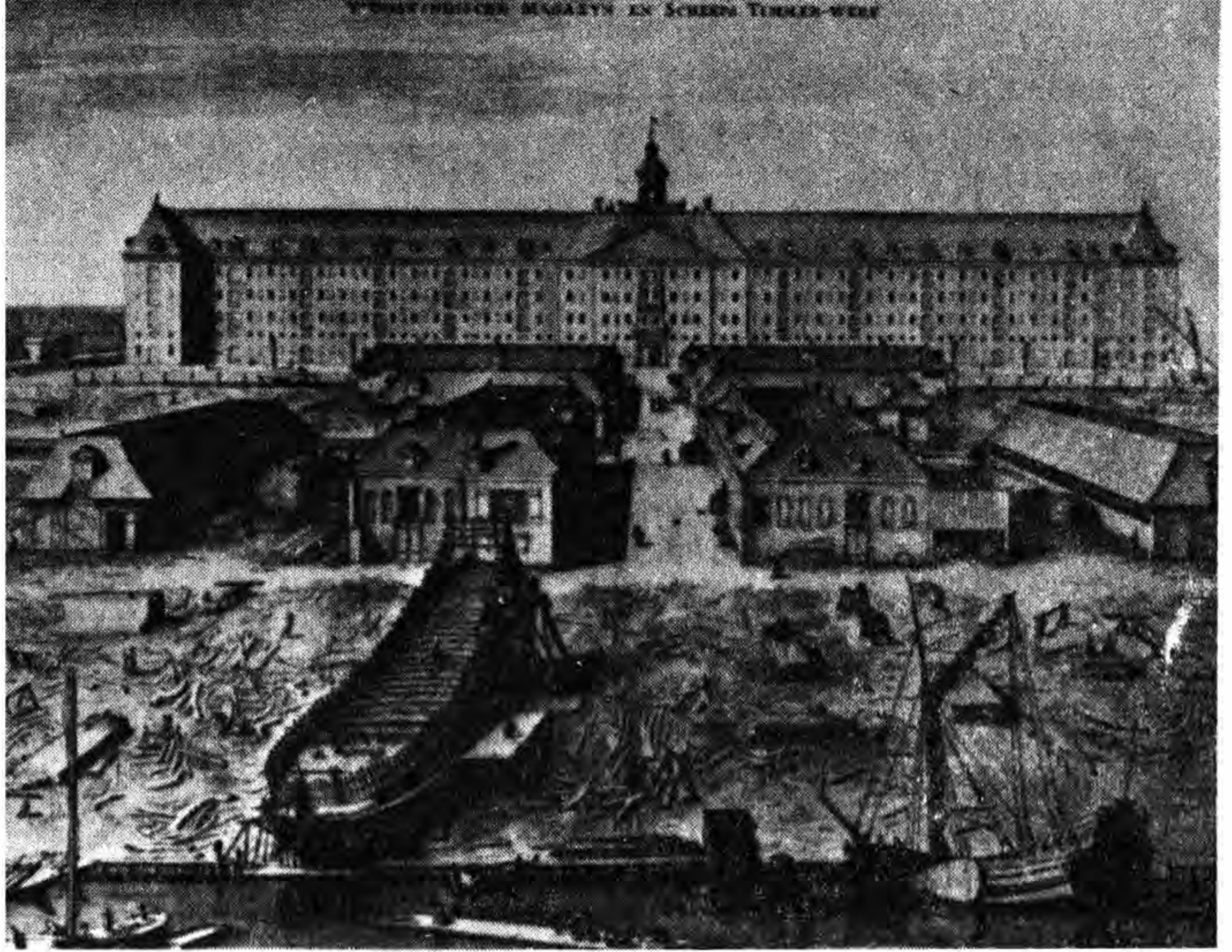
Kapitalizm Eşittir Rasyonalizm mi?

Bazan ileri sürülen diğer bir genel izah, bilimsel tavır ve rasyonalizmin Batı'da yaptıkları ilerlemedir: bunun

kapitalizmi veya daha doğrusu kapitalist zekâyı (anlayışı) ve onun yapıcı hamlesini ileri götürmek suretiyle Avrupa'nın genel iktisadi ilerlemesini hızlandırdığı söylenmektedir. Bu argüman da bir ahlâk veya ruha, ekonominin öncüleri olarak müteşebbislerin icatçı zekâlarına ve kapitalizmin haklılaştırılmasına haddinden fazla değer biçmektedir. Maurice Dobb'un yaptığı gibi 'eğer kapitalist zihniyet kapitalizmi hasıl ettiyse, bu kapitalist zihniyet nereden çıktı?' demesek bile, bu oldukça tartışmalı bir tezdir. Meseleyi Dobb gibi ortaya koymak zorunda değiliz: gerçeklikler kütlesiyle onları gözleyen ve yönlendiren ruh arasında karşılıklı çift yönlü bir ilişki tahayyül etmek gayet mümkündür.

Bu tezin en sözünü sakınmaz savunucusu, bunu tavırların diğer faktörler karşısında önemini vurgulama fırsatı olarak gören Werner Sombart'dır. Fakat onun ileri sürdüğü görüşler fazla önem taşımaz. Mesela (tanımını yapmadığı) rasyonalitenin batı gelişmesinin (veya Otto Bruner'in tercih ettiği ifadeyle, tarihî kaderinin) altında yatan yönelim, bugünkü dille mültiseküler trend olduğu; onun bize modern devleti, modern şehiri, bilimi, burjuvaziyi ve nihayet bizzat kapitalizmi getirdiği yolundaki dramatik iddiası, sözün kısası kapitalist ahlâk ve aklın bir ve aynı şey oldukları görüşü ne işimize yarar?

Sombart'ın fikrine göre, sözkonusu özel akıl (muhakeme) mübadele alet ve araçlarının rasyonelliğiydi. Mesela *Liber Abaci*'den, 1202'de Piza'lı Leonardo Fibonacci'nin yazdığı abaküs kitabından söz eder. Bu çok iyi seçilmiş bir başlangıç noktası değildir, çünkü abaküs bir Arap icadı idi; Fibonacci babasının bir tacir olduğu Bougie'de (Kuzey Afrika) onu kullanmayı öğrendi — onunla beraber Arap rakamlarını, ihtiva ettiği saf maden miktarından bir

Doğu Hind Kumpanyası'nın Amsterdam'daki tersane ve antreposu. J. Mulder'in oyması, 1700 civarı.

paranın değerinin nasıl takdir edileceğini ve yükseklik ve arz derecelerini (boylam, eylem), v.s. öğrendi. Fibonacci'nin Arapların bilimsel rasyonelliğinin kanıtı olarak zikredilmesi daha yerinde olurdu. Erken döneme ait diğer bir kanıt muhasebe defterleridir. Bilinen ilk örneğin tarihi 1211'dir (Floransa). Holzschuher'in (1304-1307) Latince tutulan *Handlungsbuch*'una göre, ilk muhasebe-defterlerini ilham eden soyut bir düzen aşkı değil, kredi ile satılan malların kaydını tutma ihtiyacıydı. Her halükârda, muha-

sebenin işlemlerin tam kaydı olmasına daha çok zaman vardı. Fuggerlerin 1517'den itibaren çok güncel muhasebeciliğini yapan Matthaus Schwarz, tacirlerin çoğu kez 'işlerini duvara iliştirdikleri kâğıt parçacıklarına not etmekle' yetindiklerini kaydetmektedir. Halbuki bu tarihe kadar, çift-yönlü muhasebenin tam tekniği uzun zamandan beri Rahip Luca di Borgo (gerçek adı Luca Pacioli) tarafından *Summa di arithmetica, geometria, proportioni e proportionalita* (1494) başlıklı kitabının XI. bölümünde gösterilmiş bulunuyordu. Hesap tutma için gerekli iki esas kayıt defterinden, işlemlerin zaman sırasına göre kaydedildiği Manuale veya Giornale ile her işlemin iki kez (ikincisi çift giriş olarak) kaydedildiği ana defter (Quaderno) birer yenilikti. Tacirin her hangi bir anda mal varlığı ve borçları hakkında kesin bir fikre sahip olmasını sağlıyordu. Eğer defterlerin dengesi tutmuyorduysa, bu bir hata yapılmış demekti ve hemen tesbit edilebilirdi.

Partita doppia'nın yararlılığı aşikârdır. Sombart konu üzerinde kendini bir lirizm uçuşuna kaptırır: 'Kapitalizmi çitf-yönlü muhasebesiz tahayyül etmek imkânsızdır,' diye yazar, 'bunlar biçim ve içerik gibidirler' (*wie Form und Inhalt*). 'Çift-yönlü muhasebe Galileo ve Newton'un sistemleriyle, modern fizik ve kimya okullarıyla aynı *ruhtan* (italik Braudel'in) doğdu... Çok yakından bakmadan bile çift-yönlü muhasebede yerçekimi, kan dolaşımı ve enerji sakınımı fikirlerini bir an için görebiliriz.' Kierkegaard'ın düşüncesini hatırlıyoruz: 'Her hakikat ancak belirli bir noktaya kadar hakikattir. Sınırı aştınız mı, artık bir hata (non-truth) karşısındasınız.' Sombart gerçekten de sınırı aşıyor, diğerleri ise abartıyla onu takip ettiler. Spengler Luca Pacioli'yi Kristof Kolomb ve Kopernik'e benzetiyor. C.A. Cooke (1950) bize 'çift-yönlü defter tutmanın önemi-nin aritmetiğinde değil metafiziğinde yattığını' söylüyor.

Şöhretli bir iktisatçı olan Walter Eucken (1950) hiç tereddüt etmeden ilan ediyor: eğer Hansetik Birliği Almanya'sı onaltıncı yüzyılda büyük olmayı başaramadıysa, bu durum *doppelte Buchhaltung*un (refahla beraber, Augsburg tüccarının defterlerine buyur edilen çift-yönlü muhasebenin) eksikliği yüzündendi.

Bu görüşlere dilediğimiz sayıda itiraz kaydı koyabiliriz. En küçüklerine öncelik verirsek, Luca Pacioli'yi küçümsemeyi arzu etmeksizin, onun bu alanda ilk kişi olmadığına dikkat çekilmelidir. Sombart'ın kendisi Ragusan Cotrugli'nin yazdığı ticaret kitabını *(Della Mercatura)* zikrediyor; her ne kadar 1573 tarihli ikinci baskısı daha iyi biliniyorsa da bu kitabın ilk baskı tarihi 1458'dir. İkinci baskının yüz şu kadar yıl sonra değişmemiş olarak yapılması, bu aradaki dikkate değer iktisadi ilerlemeye rağmen iş yapma yöntemlerinin ne kadar az değişmiş olduğunu ayrıca göstermektedir. Bu el kitabının Birinci Kitap, XIII. Bölümünde bir kaç sayfa, alacak ve borçları dengede tutmamızı sağlayan düzenli defter-tutmanın yararlarına ayrılmıştır. Yüzlerce tüccar kayıtlarını (sicillerini) okuyan Frederigo Melis *partita doppia* nın Floransa'da çok erken tarihlerde, onüçüncü yüzyılın sonlarına doğru Compagnia dei Fini ve Compagnia Farolfi'nin defterlerinde görülmekte olduğunu söylemektedir.

Gerçek itirazlara geçecek olursak, bu ünlü çift-yönlü muhasebe hızlı bir yayılma göstermedi ve hiçbir şekilde evrensel bir kabul görmedi. Luca Pacioli'nin kitabını takibeden üçyüz yılda, zafere ulaşmış bir devrim olarak gözükmediği muhakkaktır. Ticaret el kitapları (manüeller) ondan söz etmekte, ama tacirler her zaman uygulamamaktadırlar. Bazı dev firmalar uzun zaman onsuz işlerini sürdürdüler — 1602'de kurulan Hollanda Doğu Hind Şirketi

gibi en büyüklerinden bazıları; Londra'nın Sun Fire Insurance Office'i çift-yönlü muhasebeyi ancak 1890'da benimsedi (yanlış okumadınız, 1890). Raymond de Roover, Basil S. Yamey ve Federigo Melis gibi eski-tarz defter tutmaya aşina tarihçiler çift-yönlü defter tutmayı bazen verimsiz sayılan önceki muhasebe yöntemlerinin zorunlu bir ikamesi olarak görmemektedirler. Tek-yönlü muhasebe günlerinde, diye yazıyor Raymond de Roover, 'ortaçağ tacirleri bu kusurlu aleti kendi işlerinin ihtiyaçlarına nasıl uyarlayacaklarının yolunu buluyor ve bazan dolambaçlı yollarla da olsa amaçlarına ulaşıyorlardı... Esneklikleri ve olağanüstü farklılıkları ile bizi bugün şaşkınlığa düşüren çözümler buluyorlardı. Hiçbir şey Sombart'ın ortaçağ tacirlerinin hesaplarının deşifre edilmesi imkânsız karışık bir yumak olduğu yolundaki iddiası kadar hakikatten uzak olamaz.'

Basil Yamey'e göre (1962), Sombart her halükârda muhasebenin önemini abartıyordu. Hesaplamanın soyut mekanizması her işte önemli bir rol oynar, ama şirket reisinin aldığı kararları dikte etmez. Hatta ayrıntılı cetveller (denetleme raporları) ve (çıkarılmaları çift-yönlü defter tutmada tek-yönlü olandan daha kolay olmayan ve her halükârda iş dünyasında ender rastlanan) bilançolar kararverme sürecinin ana unsurları değildi ve neticede kapitalizmin operasyonlarında merkezî bir yer tutmuyorlardı. Bilançolar bir işletmenin günlük işleyişi içinde değil de, umumiyetle işletme tasfiyeye uğradığı zaman görülüyordu. Ve çıkarılmaları da zordu: gerçekleşmeme ihtimali olan varlıkları ne yapmalıydılar? Ve bir tek muhasebe parası kullanılmakta olduğundan, döviz hadlerindeki —çok önemli olabilecek— farklılıkları nasıl kaydedebilirlerdi? Onsekizinci yüzyıldaki iflas yasaları o zaman bile bu tür zorlukların gerçek anlamda aşılamamış olduğunu göster-

Avrupa'ya çift-yönlü defter tutmayı getiren adam. Jacopo de Bar'ın 1495'de yaptığı resimde Françiskan rahibi Luca Pacioli öğrencilerinden birine (muhtemelen Urbino dükünün oğlu Federico de Montefeltre) düzlem geometri gösteriyor.

mektedir. Düzensiz aralıklarla yapılan denetimler (murakebe) sadece bir önceki denetlemeye göre bir şey ifade ediyorlardı. Mesela Fuggerler 1511'deki denetimden sonra ancak 1527'de firmalarının sermaye ve kârlarını değerlendirmeye muvaffak olabildiler. Ama bu iki tarih arasında, hiç şüphesiz işlerini 1511 denetimine dayanarak yürütmediler.

Son olarak, kapitalizmin rasyonel aletlerini dikka-

te alırken, çift-yönlü defter tutmanın yanısıra başka aletlere de yer ayırmalı değil miyiz: kambiyo senetleri, bankacılık, hisse senedi borsaları, piyasalar, cirolar (endorsements), iskontolor (senet kırmaları), v.s.? Ama pek tabii bütün bunlar batı dünyasının ve onun kutsal rasyonalitesinin dışında da bulunabilecek şeylerdi. Ve bunlar her halükârda bir mirastı, iktisadi hayatın gündelik faaliyetleri tarafından basitleştirilip mükemmelleştirile gelen, yavaş yavaş biriken bir uygulamalar kütlesiydi. Müteşebbisliğin yenilikçi (icatçı) ruhundan daha önemli olan, artan ticaret hacmi, para arzının sıkça gözlenen yetersizliği, v.s. gibi olgulardı.

Ancak, tarihçilerin kapitalizmi rasyonalite ile eşitlemeye can atmaları modern ticaret tekniklerine duydukları hayranlıktan mı kaynaklanıyor acaba? Aksine, kapitalizmin büyümeye eş olduğu yolundaki bir duygudan —argüman kelimesi pek uygun gitmez burada— kapitalizmin birçok teşvik ediciden biri değil, tek teşvik edici, tanktaki kaplan, ilerlemenin esas hareket ettiricisi olduğu duygusundan doğmakta değil midir? Bu, bir kez daha, kapitalizmi piyasa ekonomisiyle çok yakından özdeşleştirmektir —daha önce izah ettiğim gibi, bana göre gelişigüzel bir eşitlik bu, ama her iki şey birarada mevcut olduklarından ve eşzamanlı olarak — her biri diğeri yüzünden — geliştiklerinden ötürü, anlaşılabilir bir eşitleme. İnsanlar bir adım daha atıp, piyasa dengesinde, piyasa sisteminin işleyişinde gördükleri 'rasyonaliteyi' kapitalizmin hesabına yazma aceleciliğine düştüler. Ancak burada bir yerlerde bir çelişki yok mudur? Zira hakkında o kadar çok şey yazılan ünlü rasyonel piyasa süreci kesinlikle *spontane* mübadele aracılığıyla, her şeyden önce serbest, rekabetçi ve hiçbir şekilde yönlendirilmeyen ticaret aracılığıyla işlemektedir: ister *gizli el* (Adam Smith), ister *doğal bilgisayar* (Os-

Jacob Fugger ve muhasebecisi. Onaltıncı yüzyıla ait Alman oyması: Dünyanın en büyük şirketi olan Augsburg firmasının V. Charles'a muazzam miktarlarda borç para verdiği bir dönem. Evrak dosyalarındaki isimler Avrupa'nın büyük ticaret merkezlerinin isimleridir.

car Lange) olarak tavsif edilsin, bireysel hesaplamaların çok ötesine giden bir 'doğal düzen'den, kollektif arz ve talebin buluşmasından doğmaktadır. *A priori* olarak, bu durum kendine maksimum kâr yolunu arayan bireysel müteşebbisin rasyonel davranışı ile aynı şey olamaz. Adam Smith'e göre, müteşebbis, otomatik olarak garanti edilen tüm ekonominin uygun işleyişinden (devletten daha fazla) endişe etmek ihtiyacını duymaz. Zira 'hiçbir hikmet veya beşerî bilgi' muhtemelen bu görevi yüklenemez. Kapitalizmin rasyonalite olmadan, yani araçların amaçlara sürekli olarak uydurulması, ihtimallerin zekice hesaplanması olmadan var olamayacağını kolayca kabul ederim. Ama bu da bizi rasyonelden ne anladığımıza dair göreli tanımlara geri götürür. Rasyonel, her seferinde amaç ve araçlara bağ-

lı olarak, sadece bir kültürden diğerine değil, bir şartlar kümesinden diğerine, bir toplumsal gruptan diğerine değişebilir. Bir tek ekonomi içinde rasyonelliğin değişik biçimleri varolabilir. Rekabetin (belirli bir) mantığı vardır; ama tekelin, spekülasyon ve iktidarın da (bir) mantığı var.

Sombart ömrünün sonlarına doğru (1934) ekonominin kurallarıyla kapitalistlerin eylemleri arasında belirli bir çelişkinin farkına vardı mı? İktisadi hesaplama ile spekülasyon arasında, rasyonellikle irrasyonellik arasında parçalanan müteşebbisin garip bir resmini sunduğu muhakkaktır. Böylece neredeyse kapitalizmi — benim bu kitapta yapmaya yöneldiğimi gibi — 'irrasyonel' spekülasyon davranışı ile aynı kaba koyma noktasına gitmektedir. Ancak ben burada piyasa ekonomisiyle kapitalizm arasındaki ayırımın önemli olduğuna ciddiyetle inanıyorum. Bizzat piyasa ekonomisinin erdem ve 'rasyonalitelerini' kapitalizme atfetmemek önemlidir — Marx ile Lenin bile, örtük veya açık biçimde, tekellerin gelişmesini kapitalizmin kaçınılmaz fakat *geç* bir gelişimi saymak suretiyle, bu hataya düşmektedirler. Marx için, 'kapitalist sistem', feodal sistemin yerini aldığında 'medenileştirici' bir kuvvet idi: çünkü, ilerlemeyi mümkün kılan 'üretim güçlerinin ve toplumsal ilişkilerin gelişmesine daha elverişliydi' ve *şiddetin ve bir toplumsal sınıfın diğeri aleyhine toplumsal ilerlemenin (maddi ve düşünsel avantajlarıyla beraber) tekelini ele geçirmesinin* olmadığı bir gelişme aşamasına yol açıyordu'. Eğer Marx başka bir yerde 'rekabetin illüzyonlarını (yanılsamalarını)' suçluyorsa, bunu kapitalistlerin davranışını eleştiren bir pasajda değil, bizzat ondukuzuncu-yüzyıl üretim sistemini tahlil ederken yapmaktadır. Çünkü kapitalistler 'haşin yönetim otoritelerini' tamamen üretici olmaktan kaynaklanan toplumsal işlevlerinden alıyorlar, geçmişte olduğu gibi onları 'politik veya teokratik efendi-

ler' yapan bir hiyerarşiden değil. Şimdi 'bireysel keyfîlik hususunda doğal ve her şeye gücü yeten bir kanun olarak' gözüken, 'üretimin toplumsal ahengi'dir. Benim kendi görüşüm şudur ki kapitalizmin 'harici' tabiatı için (benzer) bir iddia hem ondukuzuncu yüzyıl öncesi hem de sonrası için ileri sürülebilir.

Lenin 1916'da yazılan ünlü bir yazıda kapitalizmin ancak 'gelişmesinin belirli ve çok yüksek bir aşamasında, temel vasıflarından belirli olanlarının kendi karşıtlarına dönüşmeye başladıkları zaman' karakterini değiştirdiğini (böylece yirminci yüzyılın başlarında 'emperyalizm' haline geldiğini) ileri sürmektedir... İktisaden, bu süreçte esas şey genel olarak kapitalizmin ve meta üretiminin temel vasfı ola gelen kapitalist serbest rekabetin yerine kapitalist tekellerin ikamesidir.' Bu hususu tabii ki kabul etmiyorum. Ancak, diye devam ediyor Lenin, 'aynı zamanda, serbest rekabetten doğan tekel, serbest rekabeti ortadan kaldırmaz, onun üstünde ve onunla beraber varlığını sürdürür.' Ve burada onunla tamamen uyuşuyorum. Kendi kelimelerimle ifade edecek olsaydım şöyle derdim: '(Çok veya az bir dereceye kadar tekelci olan aşamalarıyla, hem dünkü hem bugünkü) kapitalizm, kendisinden doğduğu (ve hâlâ kaynak olarak kullandığı) serbest rekabeti ve piyasa ekonomisini hiçbir zaman tamamen tasfiye etmez, onların üstünde ve onların yanısıra varolmaya devam eder.' Yani, şunu öne sürüyorum: esas olarak, uzun zaman içinde atılan belirli 'temeller'den hareketle, geniş bir alanın gelişmekte olan bir mübadele ve pazar ekonomisi tarafından fethedilmesinden oluşan onbeş ve onsekizinci yüzyıllar arasındaki ekonominin de, Lenin tarafından onun ondokuzuncu-yüzyıl 'emperyalizmi' tahlilinde ayırdedilen iki kademesi vardı: açık veya gizli tekeller, ve serbest rekabet; başka bir deyişle, tanımlamaya çalışa geldiğim hâliyle kapitalizm ve

gelişmekte olan piyasa ekonomisi.

Eğer Sombart'ın sistemli ve topyekûn izahlara olan düşkünlüğü bende de olsaydı, kapitalist gelişmede çok önemli bir unsurun risk-yüklenme ve spekülasyon tutkusu olduğunu ileri sürmeye meyledebilirdim. Bu kitap boyunca, okuyucu kumar, risk-yüklenme, aldatma gibi alt planda yatan nosyonlara sık sık atıfta bulunulduğuna dikkat edecektir; oyunun kuralı bir karşı-oyun geliştirmek, onun ters yönde değilse bile *farklı biçimde* işlemesini sağlamak için piyasanın düzenli mekanizma ve aletlerine karşı çıkmaktı. Kapitalizmin tarihini oyun teorisinin özel bir versiyonunun parametreleri dahilinde yazmayı denemek eğlenceli olabilirdi. Ancak (o zaman) oyun kelimesinin (oynamak, kumar) görünürdeki basitliğinin, çok sayıda değişik ve çelişkili gerçeklikleri kapsamak üzere hemencecik ters yüz olduğu görülürdü: peşin (forward) kumar, kurallarla oynama, yasal kumar, ters kumar, hileli zarla oynama. Bütün bunları bir tek teoriyle uydurmak pek kolay olmazdı.

Quattrocento* Floransa'sı: Yeni Bir Yaşama Sanatı

Bugünden geriye doğru bakacak olursak, batı kapitalizminin uzun dönemde yeni bir yaşama sanatı, yeni düşünme tarzları yarattığı inkâr edilemez: Onlarla yanyana gelişti. Buna yeni bir medeniyet diyebilir miyiz? Sanırım bu fazla ileri gitmek olur: bir medeniyet daha uzun bir zaman ölçeğinde birikimini tamamlar.

Ancak, eğer bir değişme olduysa, bu ne zaman vu-

(*) **Quattrocento:** Onbeşinci yüzyıl (özellikle o devrin İtalyan sanat ve edebiyatı.)

ku buldu? Max Weber önemli dönüm noktasının Protestanlık ile geldiğini düşünür — demek ki onaltıncı yüzyıla kadar daha ortada bir şey yoktur; Werner Sombart ise değişimi onbeşinci-yüzyıl Floransa'sına yerleştirir. Otto Hinze'nin ifadesiyle Weber'in gözdesi Reformasyon, Sombart'ınki Rönesanstır.

Zihnimde hiçbir şüphe yok: bu hususta Sombart haklıdır. Onüçüncü yüzyıl — ve *a fortiori* ondördüncü yüzyıl— Floransa'sı, kelimeye hangi anlamı verirsek verelim, kapitalist bir şehirdi. Sunduğu erken gelişmiş ve anormal tasvir gayet makul bir tarzda Sombart'ı çarptı. Daha az makul olan şey, onun tüm tahlilini bir tek şehire (Floransa) ve — çok ünlü biri olduğuna şüphe olmayan — bir tek tanığa dayandırmasıdır. Mimar, heykeltraş, hümanist Leon Battista Alberti (1404-1472) hadiselerle dolu bir tarihe sahip, uzun zamandan beri güçlü olagelen bir ailenin çocuğuydu: Alberti ailesinin üyeleri İngiltere'yi ondördüncü yüzyılda iktisaden sömürgeleştirmişlerdi: hatta o kadar yaygın, her yerde o kadar hazır ve nazır idiler ki İngiliz vesikaları çoğu kez onları —sanki Luccalılar veya hatta Floransalılar gibi kendi başlarına bir ulusmuşlar gibi— *Albertililer* diye anmaktadır. Leon Battista ömrünün birçok yılını sürgünde geçirdi ve dünyanın derd ü gamından kurtulmak niyetiyle kutsal örgütlere (tarikatlara) girdi. İlk üç *Libri della Famiglia*'yı 1433-34 dolaylarında Roma'da yazdı; dördüncüsü 1441'de Floransa'da tamamlandı. Sombart bu kitaplarda yeni bir iklim bulmaktadır: paraya övgü, zamanın değerinin kabul edilmesi, tutumluca yaşama gereği — çiçeği burnunda tüm güzel burjuva ilkeleri. Ve bu rahibin, imanlarından ötürü kendilerine saygı duyulan uzun bir tüccar silsilesinden geliyor olduğu gerçeği yazdıklarının önemini arttırmaktadır. Para 'her şeyin kökü'dür; 'para sayesinde bir kasaba evi veya villamız olabilir; ve tüm tacir

ve zanatçılar parası olan için hizmetçiler gibi zahmete koşarlar. Parası olmayanın hiçbir şeyi olmaz ve para her maksat için gereklidir.' Servete karşı yeni bir tavırdı bu: Önceleri selamet (kurtuluş) yolunda bir çeşit engel sayılıyordu. Aynı şey zaman için de geçerliydi: Geçmişte, zamanın yalnızca Tanrı'ya ait olduğu kabul ediliyordu; onu (faiz biçiminde) satmak, kişiye ait olmayan bir şeyi *(non suum)* satmaktı. Fakat şimdi zaman bir kez daha insan hayatının bir boyutu, insanın israf etmekle iyi etmeyeceği servetinin bir parçası olmaktaydı. Lükse karşı da yeni bir yaklaşım söz konusuydu: 'Oğullarım, hiç aklınızdan çıkarmayın,' diye yazar Alberti, 'masrafınız asla gelirinizi aşmamalıdır' — soyluların gösterişli lüksünü mahkûm eden yeni bir kural. Sombart'ın söylediği gibi, 'bu, kendini zar zor doyurabilen aciz insanların lanetolası ev bütçelerine değil, zenginlerin kâşanelerine tutumluluk ruhunun sokulmasıydı.' Diğer bir deyişle, kapitalizm ruhunun.

Max Weber, zekice ve mantıklı biçimde düştüğü bir dipnotta, öyle değil diyor. Alberti sadece antikite bilgeliğinin ilkelerini tekrarlamaktaydı: Sombart'ın, üzerinde yorum yapmak için seçtiği alıntıların bazıları neredeyse kelimesi kelimesine Cicero'da bulunabilir. Ve gerçekten de Alberti'nin *krematistik*ten (siyasal iktisat yahut piyasadaki servet akışından) değil de sadece hanehalkı idaresinden (kelimenin etimolojik anlamıyla *ekonomi*'den) söz etmekte olduğunu söylemek insana çekici geliyor. Bu, Alberti'yi *Hausväterliteratur* (onsekizinci yüzyıla kadar çok sayıda liyakatli Alman uzmanın kullandığı iyi evidaresi elkitapları) geleneğinin içine sağlam biçimde yerleştirir: bazan büyüleyici karakterde ama ticaret dünyasıyla ancak dolaylı biçimde bağlantılı bol miktarda öğüt içeren manüeller.

Bununla beraber, bu sefer yanlış tarafta olan Max Weber'dir. Hatasını farketmesi için, Sombart'ın alıntılarının çok sınırlı bir fikir verdiği *Libri della Famiglia*'yı okumak zorundaydı sadece. Yahut, Floransa hayatının diğer gözlemcilerine, özellikle —onu muhakkak ikna edecek olan— Paolo Certaldo'ya kulak verebilirdi. 'Eğer paran varsa, bekleme, onu evde atıl tutma, zira atıl durmaktansa beyhude çalışmak yeğdir: çalışmakla hiçbir kazanç elde etmeseniz bile, en azından iş yapma alışkanlığını kaybetmezsiniz.' Veya şu: 'Her zaman zahmet çek ve kazanç sağlamaya çalış'; yahut 'Nasıl para kazanılacağını bilmek güzel bir şey ve büyük bir bilimdir, ama onu makul şekilde ve doğru yerde harcamasını bilmek daha üstündür.' Ve Alberti'nin yazdığı bir diyalogdaki konuşmacılardan biri 'Vakit nakittir' demenin eşiğine gelir. Eğer kapitalizm bir 'zihniyet' sayılıp kelimelerle ölçülebilirse, o zaman Weber muhakkak surette yanılıyor olmalı. Ancak, onun cevabını da tahayyül edebiliriz: tüm bunlar olsa olsa sadece bir zenginleşme arzusudur. Kapitalizm başka bir şeydir gene; hatta bunun aksidir: bir iç denetimdir o, 'bir fren, bir sınırlama, yahut en azından servete doğru irrasyonel tahrikin rasyonel biçimde sınırlanması girişimidir.' Birinci kareye geri döndük gene!

Bugünün tarihçisi kapitalizmin özüne bu tür yer tayin etme girişimlerinin ilginç ve bir ölçüde işe yarar olduğunu düşünebilir, ama bunlar hiç bir surette soruyu cevaplandırmaya yetmez. Eğer kapitalist zihniyetin kökenlerini gerçekten keşfetmek istiyorsak, kelimelerin büyüleyen çemberinden çıkıp gerçek hayata bakmalıyız. Başka bir deyişle, Marx'ın bizzat önerdiği gibi, orta çağ İtalyan şehirlerini özenle incelemeliyiz.

Sombart-Weber tartışmasının bir gerçeksizlik anlamı taşıdığını hissetmemek bugün imkânsızdır artık: hayalî bir rakiple oynamaktan fazla bir şey gibi görünmemektedir. Belki de onu bize uzak ve yabancı gösteren şey bizim kendi tarihî tecrübemizdir. Max Weber için 1904'te ve Werner Sombart için 1912'de Avrupa'nın dünyanın, bilimin, aklın ve mantığın zorunlu merkezi olduğunu hissetmek tamamen normaldi. Ama biz o eski nefs-emniyetini ve üstünlük kompleksini yitirdik. Öyle ya, bir medeniyet bütün zamanlar için bir diğerinden niçin daha kavrayışlı ve rasyonel olsundu?

Max Weber bu soruyu göz önüne aldı, ama biraz tereddütten sonra, ilk konumunda diretti. Hem onun hem Sombart için, kapitalizmin herhangi bir izahı batı 'kafa'sının tartışılmaz yapısal üstünlüğüyle alakalı olmak zorundaydı — bu üstünlüğün kendisi ise tarihin rastlantı ve kargaşalıklarının, dünyanın oyun kâğıtlarını dağıtma tarzının sonucuydu. Dünya tarihini, bir izahı desteklemek bir yana, bir davayı desteklemek için yeniden yazmaya girişmek boşunadır. Ama eğer Çin yelkenlileri Ümit Burnu'nu 1419'da, bizim Yüz Yıl Savaşları diye andığımız Avrupa gerilemesinin ortasında dolaşmış olsalardı ve dünya egemenliği o dev ve uzak ülkenin, meskûn dünyanın o diğer kutbunun şansına düşmüş olsaydı, ne olurdu acaba?

Weber-Sombart tartışması çağlarının başka bir işaretini de taşmaktadır: Max Weber için, kapitalizm bir doruk olarak gözükmekteydi, vaadedilmiş iktisadi gelişme ülkesi, ilerleme (terakki) nin son aşaması. Eserlerinde gözümden kaçan bir şey yoksa, kapitalizmi hiçbir zaman nazik ve muhtemelen geçici bir rejim olarak görmedi. Bugün kapi-

talizm dediğimiz olguda ölüm veya her halükârda dönüşüm (mutasyon) serileri artık o kadar gayrı muhtemel gözükmüyor. Onların gözlerimizin önünde meydana gelmekte olduklarını görebiliyoruz. Kapitalizm her halükârda 'bize tarihsel evrim içinde son söz olarak gözükmüyor artık.'

Avrupa Dışında Kapitalizm: Çin ve Japonya

Avrupa gibi, dünyanın geriye kalan bölümü de yüzyıllar boyu üretim gerekleri, ticaret yasaları ve para hareketleri tecrübesine sahip olmuştu. Bütün mümkün kombinezonlar arasında, belirli bir kapitalizm biçimini müjdeleyen veya belirten işaretleri aramak saçma mıdır? Ben, Deleuze ve Guttari ile aynı kanaate meyyalim: "Kapitalizm aşağı yukarı her toplum biçimine görünen bir hayalettir." Ama şu gerçek de akılda tutulmalıdır: kapitalizmin ihdası Avrupa'da başarılı olmuş, Japonya'da bir başlangıç yapmış ve (kaideyi bozmayan bazı istisnalarla) hemen hemen başka heryerde başarısızlığa uğramıştır—yahut kemale ermede başarısız olmuştur demeliydim.

Bunun, biri iktisat ve coğrafyayla, diğeri siyaset ve toplumla ilgili başlıca iki izahı vardır. Bu izahların anahatlarını çizmekten öteye gidemiyoruz. Bu gibi bir araştırma ne kadar eksik ve sonuçta olumsuz olursa olsun, Avrupalı ve Avrupalı olmayan tarihçiler tarafından henüz sadece kısmen araştırılmış ve derlenmiş olan kanıtları incelediikçe, başarısızlık veya yarı-başarının açık vakaları bize bir

dünya meselesi olduğu kadar Avrupa'ya özgü bir mesele olarak da kapitalizm hakkında birşeyler söyleyebilir.

Uzun Mesafeli Ticaretin Mucizeleri

Kapitalizmin herhangi bir biçiminin ön-şartları dolaşımla bağlantılı olmak zorundadır; hatta ilk bakışta tamamen bu tek faktör tarafından belirlenmiş oldukları bile düşünülebilir. Dolaşım, ağını ne kadar geniş gererse, o kadar daha fazla kârlı oluyordu. Bu basit belirleyicilik her yerde geçerliydi. Evelyn Sakakida Pawski'nin yakın zamanlardaki araştırmaları gösteriyor ki onaltıncı yüzyılda Fukien ve onsekizinci yüzyılda Hunan, denizin nimetlerinden nasibini alan ve ticarete açık bu iki Çin eyaletinin sahil şeridi yoğun bir nüfusa sahipti ve sürekli ilerliyordu, köylüleri görünürde gayet iyi durumdaydılar; aynı çeltik tarlaları ve aynı insanlarla iç bölgeler ise içe dönük ve görece yoksuldular. Bir yanda gelişen bir ekonomi, diğer yanda durgunluk: kural her düzeyde ve dünyanın her bölgesinde geçerli görünüyor.

Ve eğer bu temel karşıtlık bu çok uzak asırlarda Çin ve Asya'da özellikle çarpıcı ise, bunun nedeni burada mesafelerin çok uzak olmasıydı; kara seyahatleri, deniz seferleri ve az-gelişmenin yarı-vahşi bölgeleri hep mübalağalı nispetlerdeydi. Farklılıklar Avrupa'dakinden çok ayrı bir ölçekle gösteriliyordu. Büyük çöllere kıyasla, gelişen bölgeler daha dar görünüyor, gemilerin, ticaret mallarının ve insanların seyahat ettiği yollar boyunca yayılıyordu. Bunun için, şayet Japonya doğu Asya'nın geriye kalan bölümünden oldukça farklı görünüyorsa, bu herşeyden önce ulaşımı kolaylaştıran deniz tarafından kuşatılmış olmasındandı; *Seto no Uchi* minnacık bir Japon Akdeniziydi, sevimli bir Akdeniz. (Lyons ile Paris arasında bir iç deniz ta-

hayyül edin). Japonya'nın tüm gelişmesini tuzlu suyun erdemleriyle açıklama peşinde değilim, ama onlar olmadan bu şayanı dikkat tarihteki olayların süreç ve sırasını tahayyül etmek hemen hemen imkânsız olacaktı. Ve aynı şey Fu-Chu ve Amoy'dan Canton'a kadar sahil şeridine nüfuz eden deniz kolları (rialar) ile Çin'in güney kıyılari için de kuşkusuz geçerliydi. Burada açık denizlere açılma serüveni, gerçek boyutlarına Çin anakarasının katı denetiminden kaçabilme halinde ulaşabilen belirli bir Çin kapitalizmi biçimiyle gücünü birleştiriyordu. Çin'in bu sevimli dışa-bakan tarafı, 1638'de Japonya dış ticaretten hemen hemen tamamen çekildikten sonra bile, tıpkı Hollandalılar gibi ve belkide daha etkin biçimde, Japon takımadalarından gelen bakır ve gümüş piyasasındaki egemenliğini sürdürmenin bir çaresini buldu; Acapulco kalyonundan gümüşleri almak için Manila'ya gemiler gönderiyor, hatırlanamayacak kadar uzak zamanlardan beri Doğu Hindlerin her yanına insanlarını, çeşitli mallarını, zanaatçılarını ve rakipsiz tacirlerini gönderiyordu. Sonraları, Avrupa'nın "Çin ticareti" için duyduğu coşku Kanton'u merkezî bir piyasa şehrine dönüştürecekti; Çin'in her yanından ticareti teşvik ve davet eden, daha yüksek bir düzlemde ise bankacılarının, finansör ve tefecilerinin hünerlerini özendiren bir şehirdi. Pekin hükümetinin Avrupalılarla rekabet amacıyla yetki verdiği, 1720'de kurulup 1771'e kadar faaliyet gösteren Co-Hong adlı tüccar grubu Indies Company'nin rakibi ve muazzam Çin servetinin kaynağıydı.

Diğer oldukça faal ticaret şehirleri için de çok benzer gözlemler yapılabilir; örneğin 1510'dan yani Portekizliler tarafından fethedilmeden önceki Malacca; veya 1600 dolaylarında Sumatra'daki Açe (Achem/Atjeh); veya 1683'te Hollandalıların yıkıcı gelişlerinden önceki Bantam—tropiklerin Venedik veya Bruges'ü olan Bantam; ya-

hut Hind ve İslam'ın uzun zaman önce kurulmuş ticaret şehirleri. İçlerinden seçmek için gereğinden fazla yere sahibiz. (...) Hindistan ve Batı Hind sahillerinde binlerce tacir, müteşebbis, taşımacı, komisyoncu (broker), banker ve imalatçısıyla, Surat kadar faal düzinelerce şehir tahayyül etmeliyiz. Hiçbir kapitalist olmasaydı, kapitalizm de mevcut olmayacak mıydı? Hayır demekte tereddüt ediyor insan. Avrupa'nın tüm tipik veçheleri aynı anda mevcuttular: Sermaye, emtia, komisyoncular, toptancı tacirler, bankacılık, iş hayatıyla ilgili araçlar, hatta zanaatçı proleterya, hatta Ahmedabad gibi büyük tekstil merkezlerinde fabrikalara çok benzeyen atölyeler, hatta özel komisyoncuların ayarladığı, tacirler için yerel iş yapma—ve hatta, son olarak, uzun mesafeli ticaret. Ama gerçek şu ki bu yüksek tansiyonlu ticaret faaliyeti sadece belirli yerlerde mevcuttu: Devasa bölgeler oldukça dokunulmamış durumdaydılar. Onüçüncü ve ondördüncü yüzyıllardaki Avrupa'ya benzetilebilir belki.

Norman Jacobs'un Fikirleri

N. Jacobs'un 1958'de Hong Kong'da yayımlanan *The Origin of Modern Capitalism in Eastern Asia* (Doğu Asya'da Modern Kapitalizmin Kökeni) adlı eserindeki tezi ilk bakışta basit bir tezdir. Doğu Asya'da, diyor, sadece Japonya kapitalist bir ülkedir ***bugün***. Japon sanayi kapitalizminin sadece Avrupa sanayileşmesini taklit ettiğini söylemek yeterli açıklama değildir. Eğer cevap bu olsaydı, Uzak Doğu'daki diğer ülkeler niçin aynı taklide yetenekli olmasınlardı? Dolayısıyla, bir takım ***uzun zaman içinde kurulan*** yapıların kapitalizmi benimseyen bu eğilimden, veya eğilimsizlikten, sorumlu olduğu muhtemel görünüyor. Bu bakımdan cevabı pre-kapitalist yapılarda aramalı, bugünü geçmiş ile açıklamaya çalışmalıyız. Bu düşünce-

Kumaş toplarını Şark ürünleriyle mübadele eden Venedik tacirleri. Marco Polo'nun *Harikalar Kitabı*'ndan.

den hareketle, kadim Japonya'yı I) yanıbaşındaki, kültürel bakımdan yakın fakat çok farklı Çin ile; II) kültürel bakımdan Japonya'dan çok uzak, fakat belirli benzerlikler gösteren Avrupa ile karşılaştırmalıyız. Eğer Japonya ile Çin arasındaki fark kültürel bir fark değil de, bir toplum, toplumsal örgütlenme ve siyasi yapılar farkı ise, o zaman Japonya'nın Avrupa'ya benzerliği önemli boyutlar kazanır. Bu genelde kapitalizm ve onun geniş anlamda toplumsal kökenleri üzerine yeni bir ışık serpebilir.

Jacobs'un kitabı yanlış bir tutumla Avrupa pre-kapitalizminin aslî özelliklerini zaten biliniyor saymaktadır; ondan sonra Çin ile Japonya arasında özenli ve ayrıntılı bir karşılaştırma yapmaya geçer, yine (ve bu çok tartışmalıdır) kapitalist-olmayan modeli temsil eden Çin vakasının aynı zamanda *mutadis mutandis* Hind için de geçerli olduğunu varsayar. İslam'dan hiç söz etmez ve bu hemen göze çarpan bir ihmaldir. Fakat bu "iki terime indirgeme"nin en önemli kusuru Çin ile Japonya arasındaki karşıtlıkları çok abartma eğilimidir belki. Tersine çevrilmiş bir siyah-beyaz imaja ulaşırız ve tehlike bunun bizi keyfi basitleştirmelere götürdüğüdür. Buna rağmen, karşılaştırmayı baştan sona takip etmek ilginç ve öğreticidir.

Karşılaştırmayı yaparken Jacobs Çin ve Japonya'nın *tüm* tarihini yanyana koymada tereddüt etmez—ve onu alkışlayabilirim sadece, zira Avrupa için aynı şeyi yaptım ben de, modern çağlardaki gelişmeleri açıklamak için sık sık onbirinci yüzyılın büyük dönüm noktasına, hatta daha öncelere dönüp başvurdum. Jacobs da benzer bir prosedür izliyor, diyelim Han hanedanının (İ.Ö. üçüncü yüzyıl) Çin'de özel mülkiyet hakkındaki kararını, veya —Japon feodalizminin temeli olan— belirli toplumsal kategorileri toprak vergisinden muaf tutan yedinci yüzyıl Japon fermanlarını veya Japonya'nın Ashikaga döneminde (1368-1573) nasıl bir deniz gücü haline geldiğini gösteren olayları zikrediyor. Bu dönemde Japon korsanları Uzak Doğu denizlerini kasıp kavururken, ekonomi de başarılı biçimde 'hürriyetlerini' (yani imtiyazlarını) elde ediyordu. Zımni veya açık olarak, Norman Jacobs böylelikle kapitalizmin önşartlarını bir çok yüzyıla yayılan çok uzun vadeli bir evrime bağlamakta, tarihsel kanıtları biriktirme yoluyla çözümün ortaya çıkmasını tercih etmektedir. Bir sosyologun tarihe alışılmamış derecede iman etmesidir bu.

Jacobs böylece Japonya ve Çin'in toplum, ekonomi, hükümet politikaları ve dini kurumlarının çeşitli *fonksiyonel* faaliyetlerinin yüzyıllar süren bir zaman diliminde izlerini sürmektedir. Her şeyi ele almaktadır: Ticaret, mülkiyet, siyasi otorite, işbölümü, sosyal tabakalaşma ve hareketlilik (mobility), kanbağı, miras sistemleri, dinin rolü-her durumda bu uzun-ömürlü olgularda Avrupa tarihine benzeyen ve bu sebeple kapitalist bir geleceğin tohumlarını gösteriyor telakki edilebilen herhangi bir özelliği gözlemektedir. Sonuç, benim biraz öznel bir yolla özetleyeceğim, yol alırken kendi şerh ve yorumlarımı ilave edeceğim uzun ve özgün bir kitaptır.

Çin'de başlıca engel sıkı bürokrasisiyle devlet idibuna, ender aralıklarla çökebilse bile her zaman daha önceki kudretine kavuşturulan devletin uzun ömürlülüğünü ilave edelim: büyük ölçüde merkezileşmiş, çok ahlâki, Konfüçyen maneviyatın sıkı geleneğini muhafaza eden, sık sık ıslah edilen ama genelde (kültür, ideoloji ve dini kendi hizmetine alan) yönverici ilkelerine sadık kalan devlet; ve devleti, yani her dereceden mandarinleri, kamu yararının hizmetine sokan devlet. Kamu işleri, sulama, yollar, kanallar, kentlerin güvenlik ve yönetimi, dış tehditlere karşı sınırların korunması-bütün bunlara devlet bakıyordu. Aynı şekilde kıtlığa (genel açlığa) karşı önlemler almak ta devletin göreviydi; devlet tüm ekonominin köşetaşı olan tarımsal üretimi kollamak ve teminat altına almak zorundaydı; gereğinde çiftçi, ipek-üreticisi ve girişimcilere avans ödemeleri yapılmak zorundaydı; kamuya ait zahire ambarları olağanüstü durumlar için dolu tutulmalıydı; ve bu her yerde mevcut müdahalenin zorunlu bir sonucu olarak, sadece devlet vergi koymak hakkına sahip bulunmalıydı. Eğer imparator ahlâk (morality) yolundan ayrılacak olursa, tanrı onu terkeder ve hükümdar otoritesini yitirir.

Fakat normalde bu otorite külli ve itiraz kabul etmez idi ve teorik olarak evrensel haklara sahipti. Özel toprak mülkiyetinin Han dönemine kadar uzandığı doğrudur, fakat hükümet teoride tüm toprağın mülkiyetini kendi elinde tutuyordu. Köylüler ve hatta önemli toprak sahipleri, yine kamu çıkarı ve tarımsal kolonizasyon adına, imparatorluğun bir bölümünden diğerine gelişigüzel gönderilebilirdi. Büyük-ölçekli girişimci olarak devlet aynı zamanda köylüleri angarya çalıştırmak hakkını elinde tutuyordu. Bir toprak aristokrasisinin köylülerin sırtında kendini inşa ettiği ve onların emeğinden yararlandığı doğrudur, ama bunu hiçbir meşru hak iddiasında bulunmadan ve sadece doğrudan gözetim yapan devlet memurlarının bulunmadığı köylerde devleti temsil etmek ve özellikle devlet namına vergi toplamak üzere yapıyordu. Bu bakımdan soylular bile devletin iyi niyetine bağımlıydılar.

Aynı şey keskin bakışlı yönetimin her zaman hizaya sokup faaliyetlerini denetleyip sınırladığı iş (ticaret) adamları ve imalatçılar için de doğruydu. Limanlarda, bütün gemiler giriş veya çıkışta yerel mandarinden yetki almak zorundaydılar. Bazı tarihçiler erken onbeşinci yüzyılın devasa denizcilik operasyonlarının devletin dış ticaretin kazançlarını denetlemesinin bir yolu olduğunu bile düşünmektedirler; bu mümkün fakat kesin değildir. Her kent aynı şekilde devriye geziliyor, gözetleniyor, kapıları geceleri kapatılan mahalle ve sokaklara bölünüyordu. Böylesi şartlar altında, ne tüccar, faizci ve sarrafların, ne de devletin bazan şu veya bu maksatla sübvanse ettiği imalatçıların fazla iktidar şansları vardı. Hükümet, bir bireyin aşırı servete sahip olmasını hem gayrıahlâki hem gayr-ı adîl sayarak kınamak, kamu yararı adına uygun gördüğü herhangi bir kimseyi cezalandırmak yahut vergilendirmek hakkına sahipti. Bu şekilde ıslah edilen suçlu şikayet edemezdi: ka-

mu ahlâkı tarafından cezalandırılıyordu. Sadece mandarinler, bürokratlar ve bu kudretli insanların himaye ettiği bireyler kanunun üstündeydi-fakat onların ayrıcalıkları da hiçbir zaman hakiki sayılmamalıdır. Bir tek misalden birçok sonuçlar çıkarmamalıyız belki, fakat imparator Qianlong'un gözde bakanı Heshen'in vakasını alalım: imparator 1799'da ölünce, Heshen imparatorun halefi tarafından idam edildi, servetine de el kondu. Açgözlü, suistimalci ve çok nefret edilen bir adamdı, ama başlıca suçu çok fazla mal varlığının olmasıydı—bir üstat ressamlar kolleksiyonu, birkaç köşk ve rehin mülkler, muazzam bir altın ve mücevher stoku; kısacası, çok zengindi ve ayrıca artık yönetimde değildi...

Devletin başkaca özel hakları arasında zayıf (noksan, değeri az) paralar (bakır ve kurşun karışımı ağır caixalar) darbetmek vardı; bu paralar sık sık kalpazanlarca taklit edilirdi (fakat hakikisi gibi tedavül ederdi) ve üzerindeki resmi damga aşındı yahut kaldırıldı mı değerinden kaybederdi; devlet aynı zamanda kâğıt para basma imtiyazına sahipti ve bu paraları taşıyanlar daha sonraki bir tarihte kendilerine ödeme yapılacağından her zaman emin değildiler. Tacirler, sayısız faizci ve sarraflar, çoğunlukla devlet vergilerini toplamak suretiyle kendilerine kıt kanaat bir geçim sağlayan bu kimseler, en küçük bir servet nişanesine katkıları yüzünden üstlerine çullanılacağı yahut devletin eşitlikçi öfkesini onlara çevirtmek isteyen bir rakip tarafından ele verilecekleri korkusu içinde yaşıyorlardı.

Bunun gibi bir sistemde, birikim sadece devlet tarafından ve devlet aygıtı içinde başarılabilirdi. Sonuç olarak Çin'in "totaliter" bir rejim altında yaşadığı söylenebilir (kelimenin yakın zamanlardaki tüm korkunç çağrışımları olmaksızın) ve Çin örneği en uygun biçimde benim *piyasa*

ekonomisi ile *kapitalizmi* ayırma hususundaki ısrarımı desteklemektedir. Zira, Jacobs tarafından biraz *a priori* bir argüman halinde önerilenin—yani kapitalizmin de, piyasa ekonomisinin de yokluğunun—aksine, Çin benim bir kaç kez zikrettiğim, yerel piyasalâr zincirine, giderek şişen küçük zanaatkârlar ve gezgin tacirler nüfusuna, kalabalık alışveriş caddeleri ve kent merkezleri ile sağlamca kurulmuş bir piyasa ekonomisine sahipti. Dolayısıyla temelde ticaret canlıydı ve gerekli tedbirler gayet iyi alınmıştı; esas olarak tarımsal üretimle ilgilenen hükümet ticareti teşvik ediyordu; fakat *üst kademelerde* devlet uzlaşmaz biçimde her şeyi denetliyor ve kendini "anormal olarak" zenginleştiren bireylere karşı aşikar bir düşmanlık gösteriyordu. Hatta o kadar ki kentlere yakın araziler (Avrupa'da bu topraklara yüksek ücretler ödeyen şehir sakinleri için başlıca gelir ve rant kaynağı idi) Çin'de, şehir pazarına yakınlığın verdiği avantajı dengelemek maksadıyla yüksek oranda vergilendiriliyordu. Dolayısıyla, onüçüncü yüzyılın tuz-tacirleri veya Kanton'daki Co-Hong gibi devletin desteklediği, devletin gözetiminde ve her zaman aşağı yukarı onun merhametine bağlı belirli açıkça-tanımlanan gruplar dışında, kapitalizm olamazdı Çin'de. En fazla, Ming Hanedanı egemenliğinde yarım yamalak bir burjuvazinin ve göçmen Çinliler arasında, özellikle Doğu Hind'de, bugüne kadar yaşayagelen bir çeşit kolonyal kapitalizmin varlığından söz edebiliriz.

Japonya'da kapitalizmin tohumları Ashikaga döneminde (1368-1573) devletten bağımsız iktisadi ve sosyal güçlerin vücuda gelmesiyle atılmıştı (hiç kimseye karşı sorumlu olmayan loncalar, uzun-mesafeli ticaret, özgür kentler ve tüccar grupları). Devlet otoritesinin nispi yokluğunun ilk işaretleri hatta daha önce, katı bir feodal sistem kurulur kurulmaz ortaya çıkmıştı. Fakat erken tarihleme

bir problemdir: feodal sistemin tanınabilecek biçimde 1270'de doğduğunu söylemek, aşırı kesin tarihlemenin yanıltıcı olabileceği bir alanda çok fazla kategorik olmaktır; aynı zamanda bu gelişmenin erken döneminin, yani imparatorluk alanları pahasına geniş bireysel-mülk halindeki arazilerin tesisinin üzerine bir örtü çekmek demektir. Bu tür arazilerin oluştuğu yöreler, arazilerin babadan oğula geçer hale gelmesinden önce bile, onları koruyacak ve özelliklerini savunacak ordular kuruyorlardı. Nihai sonuç er veya geç güçlü, kendi kentlerini, tacirlerini, zanaatçılarını ve özel çıkarlarını koruyan bir dizi yarı-bağımsız eyalet olacaktı.

Moğol fethinin (1644-1680) felaketlerinin, bir çeşit sürekliliği ve normale dönme ihtimalini muhafaza eden büyük bir nüfusun daimi varlığı olması durumuna rağmen, Ming döneminde (1368-1644) ve hatta daha sonrasında Çin'i feodal rejimden kurtarabilirdik. Şunu düşünmeye meyyalim: feodal bir sistem bir sıfır durumundan zuhur eder; ister kaza, katastrof veya nüfusboşaltımı sonucu olsun, nüfusun şiddetle az olduğu zamanlarda yahut, belirli durumlarda, nispeten yeni bir ülkenin ilk adımlarını atmakta olduğu zamanlarda. İlk dönem Japonya'sı üçte ikisi boş bir takımada idi. "Başat özelliği" diyor Michel Vie. "anakıtaya kıyasla gerikalmışlığı idi" (anakıtaya, yani Kore ve herşeyden önce Çin'e kıyasla). O uzak asırlarda Japonya Çin medeniyetinin yansısının peşinden gidiyordu, fakat ona yetişmek için gerekli nüfus ağırlığından yoksundu. Küçük grupların bir veya birkaç düşmanlarına güçlükle boyun eğdirdikleri o sonugelmez vahşi savaşları yüzünden müzmin bir az-gelişme hali sürdürüldü; ve takımada, tazyik altında huzursuz ittifaklar içinde birarada oturan, fakat ilk fırsatta birbirinden ayrılan özerk birimlere bölünmüş olarak kaldı. Bu biçimde oluşturulan çeşitli Japon top-

lumları kaotik, uyuşmaz ve biribirlerinden kopuk idiler. Birliklerinin olmamasına karşı, Tenno'nun (Kyoto'da yaşayan imparatorun) otoritesinin olduğu doğrudur, fakat bu dünyevi olmaktan çok kuramsal ve tinsel (ruhi) idi; ve aynı zamanda peşpeşe sıralanan çeşitli büyük şehirlerde uzun veya kısa ömürlü, *şogun*'un acımasız ve nefret-duyulan otoritesi vardı. Sonuçta bakufu hükümetini kuran ve bunu Hideyoshi'nin hükümranlığında Japonya'nın tümüne genişleten *şogunlar* oldu. Hideyoshi, ülkeyi Meiji devrimine kadar yönetecek olan Tokugawa hanedanının (1601-1868) kurucusuydu.

Basitleştirirsek, denebilir ki Avrupa Orta Çağlarındakine benzer bir çeşit anarşi içinde, ülke kendini çağlar boyunca tedricen kurarken Japonya'nın çeşitlenen arenasında her şey eşanlı olarak gelişiyordu: merkezi bir hükümet, feodal beyler, kentler, köylüler, bir zanaatçılar sınıfı, tacirler. Japon toplumu, ortaçağ Avrupa'sının hürriyetleri (Liberties: imtiyazlar) gibi "hürriyetler"le kaplıydı, arkasında kişilerin kendilerini korumak ve yaşamak için siperlenebilecekleri ayrıcalıklar. Ve karışım hiçbir zaman tamamiyle halledilmedi, hiçbir tekyanlı çözüm başarıyla empoze edilemedi. Bu da, çatışma ve hareket doğuran, Avrupa'nın "feodal" toplumlarının çoğulculuğunu mu hatırlatıyor? Tokugawa'nın neticede iktidara gelmesiyle, unsurlarını daimi olarak ayarlamak zorunda kalan huzursuz bir denge tahayyül etmeliyiz, Çin'de oldugu gibi 'totaliter' çizgide örgütlenen bir rejim değil. Tarihçilerin abartma eğilimine sahip oldukları Tokugawa zaferi sadece bir yarı-zafer olabilirdi, -gerçek fakat tamamlanmamış-tıpkı Avrupa monarşilerininki gibi.

Bu zaferin piyadeler ve Avrupa'dan gelen ateşli silahlarla kazanıldığı doğrudur (özellikle "arquebus"larla, zira Japon topları tahrip etmekten çok gürültü çıkarıyorlar-

dı). Er veya geç, *daimyo* (feodal beyler) teslim olmak ve hızlı-düşünen hükümetin otoritesini kabul etmek zorundaydı; bu hükümet sağlam bir orduyu beslemek, gereken yerlerde gözetim ve müdaheleyi kolaylaştıracak organize konak yerleri bulunan bir ana yollar ağını denetlemek zorundaydı. Daimyolar iki yıldan birini Edo (Tokyo)'da, *şogun*'un yeni, merkez-dışındaki başkentinde geçirmeye ve orada bir tür ev-hapsinde (sankin-kotai) kalmaya razı olmak, tımarlarına geri döndüklerinde ise kadın ve çocuklarını geride rehin bırakmak zorundaydılar. *Tenno* (imparator)un bizzat bir yakını da Edo'da rehin olarak yaşıyordu. Karşılaştırma yaparsak, Fransız soylularının Louvre veya Versailles'da hapsedildikleri yaldızlı kafes özgürlüğün zirvesi gibi görünmeye başlamaktadır.

Böylece güç dengesi *şogun*'un lehine değişti. Gerginlik kaldı ama, ve şiddet olağan bir şeydi. Şogun Iemitsu hadisesini alalım mesela; 1632'de babasının yerine geçtiğinde çok genç olan Iemitsu herkese kimin efendi (hükümran) olduğunu göstermenin gerekli olduğunu düşündü. *Daimyo*'ları topladı. Saraya varıp her zaman olduğu gibi son içodada toplandıkları zaman, orada başka hiç kimseyi bulamadılar. Beklediler; içeride hava çok soğudu; kendilerine yiyecek de ikram edilmedi, ve gece oldu. Aniden perdeler çekildi ve *şogun* meşaleler altında göründü. Onlara efendileri gibi hitap etti: "Tüm beylere, en büyüklerine bile, tebam olarak davranmak niyetindeyim. Eğer aranızda bu inkiyada itirazı olanlar varsa, tımarlarına geri dönüp savaş için hazırlansınlar; onlarla aramızda muharebe karar verecektir." Bu, 1635'te *sankin*'i ihdas eden ve hemen akabinde Japonya'yı, bir kaç Hollanda gemisi ve Çin yelkenlisi dışında, tüm dış ticarete kapatan şogundu. Tacirlerini de soyluları kadar sıkı bir egemenlik altında tutmaya niyetliydi.

Feodal beyler sindirildi, ama tımarlarına dokunulmadı. Şogun belirli tımarları müsadere etmeye devam etti, fakat aynı zamanda bir miktar yeniden dağıtım da yapılıyordu. Ve feodal aileler günümüze kadar varlıklarını sürdürdüler—uzunömürlülüğün dikkate şayan bir örneği. Hanedan (sülale)lerin varlığını sürdürmesi gerçekte teşvik edildi, bilhassa *primogeniture* (büyük erkek kardeşin üstünlüğü) sistemi sayesinde; Çin'de ise miras bütün erkek çocuklar arasında taksim ediliyordu. (Bazıları sanayi kapitalizmine girişlerini başarıyla müzakere eden) bu güçlü ailelerin gölgesinde daha düşük dereceli bir aristokrasi, Meiji'yi takibeden sanayi devriminde de rol alacak olan *samuray* aristokrasisi uzun zaman varlığını sürdürdü.

Ne var ki, bizim bakışaçımızdan en önemli şey serbest pazarların ve özgür kentlerin gecikmiş fakat hızla etkin olan kuruluşu idi-kurulan ilk özgür kent (town) 1573'teki Sakai limanıydı. Güçlü meslek loncaları iş ağlarını ve tekellerini bir kentten diğerine genişletiyor, loncalarla aynı ilkeler üzerinde onyedinci yüzyılın sonlarından itibaren kurulup 1721'de resmen tanınan tüccar birlikleri arasıra Batı'nınkiler gibi imtiyazlı ticaret şirketlerine benzemeye başlıyorlardı. Son bir çarpıcı özellik, bazı felaketlere rağmen Henri Pirenne'in ileri sürdüğü zaman fasılalarının çok ötesinde, bazan yüzyılar boyu varlıklarını sürdüren tüccar hanedanları idi: mesela, Konoike, Somitomo ve Mitsui aileleri. Bugün bile aşırı ölçüde güçlü bir aile olan Mitsui'nin kurucusu, "1620'de Ise eyaletine yerleşen bir sake (Japon içkisi) imalatçısı" idi; oğlu ise 1690'da Edo (Tokyo)'da "hem şogun'un hem de imparator ailesinin maliye vekili" oldu.

Bunlar böylece varlıklarını sürdüren ve *daimyo*'yu (feodal beyleri), *bakufu*'yu (hükümeti) ve hatta

Tenno'yu (imparatoru) sömüren, onlardan yararlanan tacirlerdi; modern birikimin çoğaltıcısı ve vazgeçilmez aracı olan parayı kullanmaktan nasıl yarar sağlayacaklarını çok kısa zaman içinde öğrenen iyi eğitilmiş tacirlerdi bunlar. Onyedinci yüzyıl sonlarında hükümet kendi amaçları için devalüasyon yoluyla parayı manipule etme peşine düşünce, öyle kararlı bir muhalefetle karşılaştı ki bir iki yıl sonra bu politikasını tersine çevirdi. Ve tacirler her zaman nüfusun geri kalan bölümünün pahasına, zarar görmeden yollarına devam ettiler.

Ancak, toplum tacirleri sistemli biçimde hoşgörüyor değildi, tersine, hiçbir özel statüleri yoktu. İlk Japon iktisatçısı Kumazawa Banzan (1619-1691) onlardan çok az hoşlanıyor ve, manidar olarak, Çin toplumunu bir ideal olarak görüyordu. Gene de, aşikâr biçimde kendi kendini geliştiren ve ülkeye özgü Japon kapitalizminin bir ilk biçimi kendiliğinden ortaya çıktı. Onlara ya *daimyo* veya *daimyo* hizmetlileri tarafından sağlanan pirinci satınalmaları sayesinde tacirler Japon ekonomisinin hayati yol kavşaklarında bulunuyorlardı, pirincin-eski para biriminin-gerçek paraya çevrildiği önemli hat üzerinde. Pirincin fiyatı hasada bağlıydı kuşkusuz, ama aynı zamanda fiili üretim fazlasını denetleyen tacirlere de bağlıydı. Yine tacirler üretim merkezi olan Osaka ile, bir milyondan fazla nüfuslu asalak bir başkent olan tüketim merkezi Edo'yu (Tokyo) birbirine bağlayan hayati ekseni denetim altında tutuyordu. Ve nihayet, eski bakır paraları kullanan ahaliyi istismar edip birbirleriyle kapışan gümüş merkezi (Osaka) ile altın merkezi (Edo) arasındaki aracılardı bunlar. Üç madenden yapılan madeni parayla beraber, kambiyo senetleri, çekler, kâğıt paralar, düzenli ve debdebeli bir Hisse Senedi Borsası... ve zanaatçı üretiminin devasa dünyasından doğan atölyeler (*manufactories*). Dolayısıyla, bir çeşit erken

kapitalizm hasıl etmek için her şey sözbirliği etmişti; ne yabancıları taklit etmenin, ne herhangi bir dinî topluluğun önayak olmasının ürünü olmayan bir kapitalizm.

Sonuç: Japonya, batı modeline dayalı endüstriyel kalkışını (*takeoff*), uzun yıllar devam eden ve kendi sabırlı çabasıyla kurduğu bir ticaret kapitalizmine dayandırdığı için 'başarılı' oldu. "Buğday, karın altında büyüdü" uzun zaman.

Sanayi Devrimi ve Büyüme

İngiltere'de 1750 veya 60'larda başlayan yahut daha doğrusu görünür hâle gelen Sanayi Devrimi aşırı derecede karmaşık bir süreç olarak gözlemciyi çarpmaktadır. Evvel emirde asırlarca önce başlamış olan 'sanayileşme'nin zirveye ulaşmasıydı o. Ve sürekli olarak yenidenüretilmekte olduğu için, bugün de hâlâ bizimle olduğu söylenebilir. Geçmişte yeni bir çağın başlangıcı olarak teşhis edilen sanayi devriminin, istikbali daha bir çok yıl boyunca etkileyeceği muhtemeldir. Ama muazzam, herşeye nüfuz edici ve yenilikçi olsa da, modern dünya hikâyesinin tümünü anlatmaz ve anlatamaz.

Takibeden sayfalarda elimden geleni yaparak iletmeye çalışacağım bu olacak; amacım bu olağanüstü olguyu tanımlamak ve, mümkünse eğer, onu uygun bağlamına yerleştirmektir.

Bazı Uygun Karşılaştırmalar

İlk adımda bazı tanımlamalar ve özellikle birtakım hazırlayıcı karşılaştırmalar uygun olabilir. Evvel emirde, İngiltere'deki ilk ortaya çıkışından beri sanayi devrimi bir

dizi başka devrimler doğurdu ve hâlâ gözlerimizin önünde gelişmekte, hâlâ yeni ufuklara doğru gitmektedir; hasıl ettiği devrimler bize geriye doğru İngiliz 'takeoff'u hakkında bir şeyler söylebilir. Diğer yandan, İngiliz sanayi devriminden önceki günlere geri gidebilir ve (beşer toplumlarında her zaman mevcut bir şey olan) sanayileşmenin bir çok örneğini bulabiliriz; nihayette hiçbiri işe yarar noktaya varamasa da, geçmiş tecrübelerden bazıları gelişkin ve ileriye dönüktü. Başarısızlığın incelenmesi bazan başarının anlaşılması için uygun olabilir.

Devrim: Karmaşık ve Müphem Bir Terim

Astronomi sözlüğünden ödünç alınan *devrim* (revolution) kelimesinin mevcut bir toplumun kargaşa veya yıkımı (devrilmesi) anlamında İngiliz dilinde 1688'de boy gösterdiği sanılmaktadır. Engels tarafından 1845'te değil de, muhtemelen 1837'de Fransız iktisatçı Adolphe Blanqui (daha ünlü, devrimci August'ün kardeşi) tarafından yerinde uydurulmuşa benzeyen *sanayi devrimi* ifadesini hem bu anlamda, hem de aynı zamanda bunun karşıtı olan *yeniden inşa* mânâsıyla anlamamız gerekir (daha önceleri, 1820 dolaylarında çeşitli Fransız yazarları arasındaki tartışmalarda ortaya çıktığını dikkate almazsak). Sosyal reformcu Arnold Toynbee'nin Oxford'da 1880-81'de verdiği ve ölümünden sonra öğrencileri tarafından yayımlanan *Sanayi Devrimi Üzerine Dersler*'in 1884'deki baskısından önce bu terim muhakkak ki tarihçiler arasında standart kullanım içinde olmuşa benzemiyor.

Tarihçiler, sadece şiddetli ve hızlı değişime atıfta bulunan ilk (özgün) anlamı içinde kullanılması gereken *devrim* kelimesini yanlış kullandıkları gerekçesiyle sık sık eleştirilmektedirler. Ancak, toplumsal olgulardan söz et-

mekte olduğumuz zaman, hızlı ve yavaş değişme biribirlerinden ayırdedilemezler. Zira, onu muhafaza etmeye çalışan kuvvetlerle, (böyle algılansalar da algılanmasalar da) onu zayıflatmaya çalışan kuvvetler arasında sürekli olarak parçalanmayan hiçbir toplum mevcut değildir. Devrimci patlamalar bu örtük (latent) ve uzun-vadeli çatışmanın âni ve kısa-ömürlü volkanik fışkırmalarından başka bir şey değildir. Devrimci süreci tahlil için yapılan herhangi bir girişimde her zaman en zor kısım uzun vade ile kısa vade arasındaki bağlantıyı kurmak, ilişkilerini ve aralarındaki bağları tanımaktır. Onsekizinci yüzyılın sonunda İngiltere'deki sanayi devrimi istisna değildir. Hem hadiselerin hızla biribirlerini takip etmesinden, hem de uzun-vadeli bir süreç olduğu aşikâr bir şeyden oluşuyordu: iki değişik ritm eşzamanlı olarak çarpıyordu.

O halde, hoşumuza gitse de gitmese de, uzun ve kısa vade arasındaki bir diyalektik karşısındayız. Mesela, W.W. Rostow'a göre, İngiliz ekonomisi 1783 ile 1802 arasında, kritik bir yatırım eşiği geçildiği için, 'havalandı'. (Rostow, 'take-off' ifadesini kullanıyor.) Rakamları değişik bir hikâye anlatan Simon Kuznets bu izaha karşı çıktıysa da, zaman içinde kesin biçimde yerini alan bir hadisedir o ve pistten ayrılıp havalanan uçak tasavvurunda varlığını sürdürmektedir hâlâ. Ancak, her şeyden önce bir havalanma olabilmesi için, uçak (İngiltere) inşa edilmeli ve uçuş için yeterli şartlar hazırlanmalıydı. Her halükârda, hiçbir toplum, Arthur Lewis'in ileri sürdüğü gibi, sırf tasarruf haddi yükseldi diye 'tavırlarını, kurum ve tekniklerini' bir çırpıda değiştirmeye muktedir değildir. Ortada her zaman için daha önceki bazı tecrübeler, ilerleme ve uyarlanma aşamaları olacaktır. Phillis Deane İngiliz vakasında, geç onsekizinci yüzyılın bütün yenilik ve süreksizliklerinin, geçmişe doğru uzanan, bugünü kucaklayan ve geleceğe erişen

'tarihsel bir süreklilik' içinde yer aldığını bize hatırlatırken tamamen haklıdır: kopuş ve süreksizliklerin emsalsiz veya çok önemli hadiseler olma hüviyetlerini kaybettikleri bir süreklilik. David Landes sanayi devrimini, sonunda devrimci bir patlama hasıl eden kritik bir kütlenin oluşumu olarak tanımladığında, tasavvuru uygun bir tasavvurdur, ama kütlenin ancak bütün gerekli unsurların ağır ağır birikimi ile oluşturulabildiği akılda tutulmalıdır. Diyebiliriz ki, uzun vade her zaman için hakkını ister.

Bu bakımdan sanayi devrimi en azından iki katlıydı. Kelimenin alışılagelen anlamıyla bir devrimdi o, görülebilir değişimlerini kısa-vadeli hadiselerin peşpeşe meydana gelmesiyle ortaya koyan bir devrim; ama aynı zamanda uzun-vadeli bir süreçti: farklı ve sakin adımlarla ilerleyen, bazan neredeyse hiç farkedilmeyen ve, Rostow'un aksine sürekliliği vurgulayan Claude Fohlen'e göre, 'tasavvur edilebilecek herhangi bir şey kadar devrime benzemeyen' bir süreç.

O halde görünürde en parladığı dönemde (diyelim ki kabaca 1760'dan sonra) bile bu hayatî olgu çağın en ünlü gözlemcileri üzerinde pek az etki uyandırdı. Adam Smith, 1790'a kadar yaşadığı hâlde, verdiği o küçük İskoç topluiğne fabrikası örneğiyle, geriyedönük olarak çağının oldukça zayıf bir tanığı gibi gözükmektedir. Smith'den daha genç ve dolayısıyla daha az mazeret sahibi olan Ricardo (1772-1823), kuramsal yazılarında makineye neredeyse hiç yer vermemektedir. Ve Jean - Baptiste Say, 1828'de İngiliz 'buharlı arabalarını' tasvir ettikten sonra, şu dar-görüşlü kehanette bulunmaktadır: 'Bununla beraber... hiçbir makine en kötü atların bile yapabildiğini —büyük bir şehrin hayhuyu içinde insanları ve malları taşıma hizmetini— hiçbir zaman yapamayacaktır.' Ancak o çağın büyük

adamlarının —eğer Say onlardan biri sayılabilirse— kehanet sanatında hüner sahibi olmalarını beklemek adilâne değildir. Marx veya Weber'i, hatta Werner Sombart gibi daha sonraki bir yazarı bile, uzun sanayileşme sürecini yanlış anlamakla —yani bizlerden farklı anlamakla— itham etmemiz kolaycılıktır sadece.

Birçoğu sanayi devrimini incelemekte olan günümüz tarihçileri yargılarında daha mı isabetlidirler? Bazıları süreci onyedinci yüzyıldan önce başlıyor olarak görmekte; bazıları Muhteşem 1688 Devrimi'ni anahtar bir an (uğrak) saymakta; yine bazıları İngiltere'nin köktenci dönüşümünü onsekizinci yüzyılın ikinci yarısının geniş iktisadi canlanışına tekabül ettirmektedirler. Vurgunun tarıma, nüfusa, dış ticarete, sanayi tekniklerine veya kredi biçimlerine konmasına bağlı olarak, hepsi de görüşlerini savunabilmektedirler. Ancak, acaba sanayi devrimi bir sektörel modernizasyonlar dizisi; bir gelişme merhaleleri ardışıklığı; yahut, 'büyüme' kelimesini en geniş anlamda kullanarak, bütün cephelerdeki eşzamanlı bir büyüme olgusu olarak mı anlaşılmalıdır? Eğer onsekizinci yüzyılın sonlarına kadar İngiliz büyümesi geri dönülemez hâle gelmiş ve şimdi Rostow'un deyişiyle İngiltere'nin 'normal durumu' olmuşsa, muhakkak ki bu (tasarruf veya yatırım haddi gibi) belirli bazı sektörlerdeki ilerleme yüzünden değil, aksine tüm ve bölünmez bir sürecin sonucu olarak, tek tek her sektörün geliştikçe, er veya geç, tesadüfen veya tasarlanarak, diğer sektörlerin büyük menfaati uğruna meydana gelmesine katkıda bulunduğu karşılıklı bağımlılık ve özgürlük ilişkilerinin toplamı yüzünden böyle olmuştu. 'Hakiki' büyüme (veya bazılarının dediği gibi, hakiki gelişme — kelimelerin fazla önemi yok) birkaç cephedeki ilerlemeleri bir anda, geridönülmez tarzda birbirine bağlayan, karşılıklı olarak biribirini destekleyen bir bütün meydana getirip sonra onu

daha büyük hedeflere doğru ateşleyen büyümeden başka bir şey olabilir mi?

İngiltere'deki sanayi devrimi, onun doğrudan soyundan gelen bir dizi devrime kapı açtı: bazıları başarılı oldu, bazıları başarısız. Sanayi devriminin bizzat kendisi aynı dereceden bir kaç devrim tarafından öncelenmişti, bazıları ancak gün yüzüne çıkabilen, diğer bazıları gayet ciddiyetle takip edilen, ama eninde sonunda hiç biri sadra şifa olmayan devrimler. O halde bu tarihî üstünlük noktasından, iki yöne doğru — geçmişe ve bugüne — bakabilir ve her biri konuya mukayeseli tarihin paha biçilmez içgörülerine dayanan birer yaklaşım sunan iki tür tarihî yolculuğa çıkabiliriz.

Eğer tarihin akışı içinden bugüne bacak olursak, İngiliz modelini bir adım arkadan takip eden Avrupa ve Amerika Birleşik Devletleri'ndeki sanayi devrimleri örneğini incelemekte fazla bir yarar yoktur. Ama hâlâ sanayileşmekte olan bugünün Üçüncü Dünya'sı tarihçiye hareket halindeki bir şeyi, görülebilir, işitilebilir, dokunulabilir bir şeyi gözleme hususunda her zaman ele geçmez bir fırsat sunmaktadır. Hiç şüphesiz bir başarı hikâyesi değildir bu. Son otuz, kırk, elli yıl boyunca Üçüncü Dünya'nın bir bütün olarak muntazam ilerleme gösterdiği söylenemez. Çaba ve umutları sık sık acı hayalkırıklığına yol açageldi. Bu tecrübelerin başarısızlığı, yahut nispî başarısızlığı, *a contrario* İngiltere'deki sanayi devriminin istisnai başarısını meydana getiren şartları tanımlamamıza yardımcı olabilir mi?

İktisatçılar ve özellikle de tarihçiler, geçmişi anlamak için bugünün bilinenlerine dayalı tahminde bulunma prosedürüne karşı bizi muhakkak ki uyaracaklardır. Büs-

bütün yersiz olmayan bir şekilde, 'sanayileşmiş ülkeler tarafından daha önce alınan yolun tekrarını doğrulayan taklitçi modelin gününün geçmiş olduğunu' ileri süreceklerdir. Bağlam tamamen değişmiştir ve bugün bir Üçüncü Dünya ülkesinin sanayileşmesi için Japonya'da görülen otoriter devlet modelini veya III. George İngiltere'sinin kendiliğinden büyümesini takip etmek imkânsızdır. Kabul; ama eğer Ignacy Sach'ın dediği gibi, 'gelişmedeki bunalım aynı zamanda gelişme teorisindeki bir bunalım ise', teorideki hatanın ne olduğunu ve 1960'ların o coşkulu plancılarının görevin zorluklarını niçin bu kadar vahimce gözden kaçırdıklarını kendimize sormamız hâlinde gelişme sürecinin kendisi —onsekizinci yüzyıldaki İngiltere vakası dahil— çok daha anlaşılır olmaz mı?

Bize hemen denecek ki, başarılı bir devrim genel bir büyüme sürecini ve dolayısıyla 'son tahlilde iktisadi, toplumsal, siyasal ve kültürel kurumların dönüşüm süreci biçimini alan' topyekûn bir gelişme sürecini gerektirmektedir. Bir toplum ve ekonominin bütün kesimleri bu süreçle alakalıdır ve değişime eşlik etmek, değişimi sürdürmek ve fiilen değişime uğramak yeteneğinde olmalıdırlar. Tüm makinenin durma noktasına gelmesi, hareketinin kesilmesi veya hatta tersine dönmesi için, süreçte bir noktada sadece bir tek engel, bugünkü dille bir darboğaz yeterlidir. Bugün dünyanın ileri uluslarını yakalamaya çalışan ülkelerin liderleri bunu —maliyetini ödeyerek— öğrendiler ve gelişme stratejisi şimdi karmaşık olduğu kadar basiretli hâle geldi.

O halde, Ignacy Sachs gibi bilgili bir iktisatçının bu şartlarda vereceği nasihat ne olacaktır? Esas olarak hiçbir *a priori* planlama modelinin uygulanamayacağı: her eko-

nomi, biribirine benziyor görünse de ancak yaklaşık olarak öyle olan, kendine özgü bir yapılar bileşimini temsil ettiğinden, tekbaşına hiçbir model işe yaramaz.

Bugünün başarısızlıkları hayırlı bir uyarıdır: her sanayi devrimi bir unsurlar bileşimidir, bir 'aile kompleksi', bir değişik faktörler dizisi. 'Ön-devrimlerin', İngiliz devrimini önceleyen hareketlerin önemi bu faktör çokluğuna nispetledir. Onların durumunda, her zaman eksik (gözden kaçırılan) bir şey vardır, onun için bir çeşit başarısızlık veya kaçırılan fırsat tipolojisine baliğ olmaktadırlar. Bazan bir icat tecrit edilmiş olarak görünür, parlak ama işe yaramaz, verimli bir beynin kısır meyvesi; duyan bilen olmaz. Bazan bir çeşit havalanma vuku bulur, belki enerji alanındaki bir devrimin, tarım veya zanaat teknolojisindeki âni bir ilerlemenin, pazarlamadaki bir sıçramanın veya nüfus artışının sonucu olan bir 'takeoff': bir ilerleme fışkırması olur, motor başlama noktasındaymış gibi görünür — sonra her şey bir durma noktasına gelir. Sebepleri hiçbir zaman tamamen aynı olmayan bu akim kalmış devrimler dizisini aynı başlık altında toplamak doğru mudur? En azından ritimleri bakımından benzerdirler: bir çöküş tarafından takip edilen ilerleme patlaması. Biribirlerinin eksik tekrarları olsalar bile, ne de olsa birer tekrardırlar ve aşikâr karşılaştırmalar pratikte ister istemez yapılmak durumundadır.

Ulaştığım sonuç hiç kimseyi, hele hele bir iktisatçıyı şaşırtmayacaktır: hiçbir sanayi devrimi, hatta daha geniş anlamda üretim ve mübadelede hiçbir ilerleme tam olarak iktisadi bir süreç sayılamaz. Ekonomi insan hayatının diğer kesimlerinden tecrit edilmiş hâlde mevcut olamaz; o onlara, onlar da ona bağlıdırlar.

DÜŞÜNCE
DİZİSİ
6

Maddi Medeniyet ve Kapitalizm

Fernand Braudel

Maddi hayat, piyasa ekonomisi, kapitalizm. Braudel'in başarıyla vuzuha kavuşturduğu üç temel kavram. Piyasa ekonomisinin bel kemiği, rekabet. Kapitalizm ise varlığını rekabeti mümkün olduğunca ortadan kaldırmaya borçlu. Bu hususta en büyük yardımcısı, devlet. "Kapitalizm ancak devlet ile özdeş hâle geldiği zaman, kendisi devlet olduğu zaman muzaffer olur."

"Büyük Fransız tarihçi Fernand Braudel ancak devlerin altından kalkabildiğini yaptı: Batı insanını zaman ile yüzyüze getirdi - bireysel zaman, tarihsel zaman, *gerçek* zaman... Braudel, bütün tarihçilerden çok, insanın *zaman boyunca süregelen* zaman anlayışıyla mücadele etti... Ne muhteşem bir kavga!"
Virginia Quarterly Review

"*Maddi Medeniyet ve Kapitalizm,* orta çağların sonlarından sanayi devrimine kadar dünya ekonomisi ve dünya toplumunun evrimini inceleyen bir şaheserdir."
The Social Science Encyclopaedia, 1984.

KAPAK DÜZENİ YAZIEVİ

Ağaç Yayıncılık

ISBN-975-346-011-2